

HRVATSKE KNJIŽEVNICE 19. STOLJEĆA I NJIHOVA RECEPCIJA U HRVATSKOJ KNJIŽEVNOJ HISTORIOGRAFIJI

Dragičević, Josipa

Doctoral thesis / Disertacija

2016

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Department of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:111:379218>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-17**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

Sveučilište u Zagrebu

Hrvatski studiji

Josipa Dragičević

**HRVATSKE KNJIŽEVNICE 19.
STOLJEĆA I NJIHOVA RECEPCIJA U
HRVATSKOJ KNJIŽEVNOJ
HISTORIOGRAFIJI**

DOKTORSKI RAD

Mentor:
prof. dr. sc. Tihomil Maštrović

Zagreb, 2015.

University of Zagreb

Centre for Croatian Studies

Josipa Dragičević

**CROATIAN FEMALE AUTHORS IN THE
19TH CENTURY AND THEIR
RECEPTION IN CROATIAN LITERARY
HISTORIOGRAPHY**

DOCTORAL THESIS

Supervisor:
Tihomil Maštrović, PhD

Zagreb, 2015

ŽIVOTOPIS MENTORA PROF. DR. SC. TIHOMILA MAŠTROVIĆA

Prof. dr. sc. Tihomil Maštrović, znanstveni savjetnik u trajnom zvanju i redoviti sveučilišni profesor, zaposlen je u Odsjeku za povijest hrvatske književnosti Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Rođen je 1952. u Zadru. Studij jugoslavenskih jezika i književnosti i filozofije završio je 1975. na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu gdje je 1988. doktorirao iz polja filologije. Od 1991. do 1994. predsjednik je Hrvatskoga sabora kulture u Zagrebu. Od 1995. do 1999. upravitelj je Odsjeka za povijest hrvatske književnosti Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU. Od 1997. do 2003. predsjednik je Stručnoga vijeća (dekan) Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, a od 2007. do 2011. glavni ravnatelj Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu. Kao nastavnik sudjeluje u visokoškolskoj nastavi na diplomskim i doktorskim studijima na Sveučilištu u Zadru te na Hrvatskim studijima i na Filozofskom fakultetu DI Sveučilišta u Zagrebu. Objavio je deset autorskih znanstvenih knjiga: *Hrvatsko kazalište u Zadru* (1985.), *Drama i kazalište hrvatske moderne* (1990.), *Der kroatische Essay der achtziger Jahre* (1991.), *General Nikola Maštrović. Život i djelo jednog hrvatskog časnika* (1996.), *Pedeset godina Hrvatske kazališne kuće Zadar 1945.–1995.* (1996.), *Nad jabukama vile Hrvaticе. Kroatističke studije* (2001.), *Međunarodno priznanje hrvatskoga jezika* (2011.), *Neukrotivo svoji. Kroatističke rasprave i članci* (2011.), *Knjiga o »Kraljskom Dalmatinu«* (2011.), *Croatia Mechitaristica* (2011.); autor je i sedamdesetak znanstvenih rasprava iz područja povijesti književnosti i kazališta, stotinjak stručnih članaka, te tridesetak eseja i književnih prikaza, priređivač je dvadesetak izdanja iz područja književnosti i kulturne povijesti, među kojima i petosveščanoga pretiska prvih novina na hrvatskom jeziku *Kraljski Dalmatin / Il Regio Dalmata* (2006. – 2009.) i pretiska preporodnoga časopisa *Zora dalmatinska* u četiri knjige (1994. – 1998.). Glavni je istraživač na dvama znanstveno-istraživačkim projektima s potporom Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske; od 1991. do 2001. na znanstvenom projektu *Sabrana djela Milana Begovića*, a od 2002. glavni je istraživač na znanstvenom projektu *Hrvatski književni povjesničari*, u sklopu kojega je do sada objavljeno 13 zbornika.

ZAHVALE

Doktorski rad *Hrvatske književnice 19. stoljeća i njihova recepcija u hrvatskoj književnoj historiografiji* izrađen je u sklopu znanstvenoga projekta Hrvatski književni povjesničari, voditelja prof. dr. sc. Tihomila Maštrovića kojemu zahvaljujem na mentorstvu i svesrdnoj potpori u procesu njegove izrade. Na iskazanoj profesionalnoj i ljudskoj podršci posebice zahvaljujem predsjednici Povjerenstva za obranu, prof. dr. sc. Branki Tafri, te članicama dr. sc. Hrvojki Mihanović-Salopek i doc. dr. sc. Dubravki Zimi. Za svaki oblik podrške, bio ostvaren kroz prijateljski razgovor, savjet, razmjenu mišljenja, informacija ili iskustava zahvaljujem kolegama iz Odsjeka za povijest hrvatske književnosti i Odsjeka za povijest hrvatskog kazališta Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU, kolegama i prijateljima s Hrvatskih studija posebice Petri Košutar i Mislavu Kovačiću, kao i svima onima neimenovanim koji će se u navedenom prepoznati. I na kraju, najposebnija zahvala ide Luki i Eriku, te našim obiteljima.

HRVATSKE KNJIŽEVNICE 19. STOLJEĆA I NJIHOVA RECEPCIJA U HRVATSKOJ KNJIŽEVNOJ HISTORIOGRAFIJI

Sažetak

Rad *Hrvatske književnice 19. stoljeća i njihova recepcija u hrvatskoj književnoj historiografiji* donosi pregled književnica koje su djelovale tijekom književno-stilskih razdoblja romantizma i realizma u hrvatskoj književnosti i koje su pisale hrvatskim jezikom. Za razliku od prethodnih razdoblja zamjetan je veći broj žena koje sudjeluju u književnoj produkciji toga doba, pa su se na temelju članaka iz devetnaestostoljetne periodike pokušale utvrditi društvene okolnosti u okviru kojih žene književno djeluju, njihov društveno-kulturni položaj te motivi i poticaji za književni rad. U radu su u zasebnim poglavljima obrađene književnice: Ana Vidović, Dragojla Jarnević, Ana Vrdoljak, Jagoda Brlić, Milka Pogačić i Ivka Kralj, a analize njihovih opusa pokazale su da je njihov književnopovijesni značaj veći od onoga određenoga spolom, što je prethodno zamijećeno kao temeljni diskurs njihova predstavljanja u hrvatskoj književnoj historiografiji. Tako možemo govoriti o uvođenju novih motiva i tema te njihovoj originalnoj obradi u okviru onodobne hrvatske književnosti i to mahom kod svih književnica, o Ani Vidović kao autorici prvoga romantičnoga spjeva ili Dragojli Jarnević kao autorici jednoga od prvih romana u novijoj hrvatskoj književnosti, o činjenici da su prve uspjele u nakani pridobivanja čitateljske publike, ispunivši time jednu od najvažnijih zadaća svoga doba, prve u epske forme uvode nove teme, drugačije od uobičajenih hajdučko-turskih (Vidović i Jarnević), okreću se i suvremenim temama i prvim pokušajima psihologizacije likova (Jarnević), tematiziraju žensko pitanje u okviru društveno općeprihvaćenih rodni uloga (Jarnević, Brlić, Pogačić, Kralj), ali i prepoznaju djecu kao značajnu čitateljsku publiku i okreću se književnosti za djecu (Jarnević, Pogačić). U radu je posebna pozornost posvećena analizi recepcije navedenih književnica u hrvatskoj književnoj historiografiji, koja je pokazala nepostojanje usustavljenoga korpusa književnica, izostanak većine njih iz književnopovijesnih sinteza, nesuglasja u interpretacijama, ali i brojne faktografske i interpretativne netočnosti koje su se u radu pokušale ispraviti.

CROATIAN FEMALE AUTHORS IN THE 19TH CENTURY AND THEIR RECEPTION IN CROATIAN LITERARY HISTORIOGRAPHY

Summary

The study *Hrvatske književnice 19. stoljeća i njihova recepcija u hrvatskoj književnoj historiografiji* / *Croatian female authors in the 19th century and their reception in Croatian literary historiography* brings a survey of women writers active in Croatian literature during the literary-stylistic periods of Romanticism and Realism and who were writing in Croatian language. As opposed to previous periods, a higher number of women taking part in the literary production of that time is noticeable. Therefore, based on the nineteenth-century periodical articles, this study attempts to determine social circumstances providing the framework for the literary activity of women, their social and cultural position as well as their motives and incentives for literary work. Separate chapters are dedicated to Ana Vidović, Dragojla Jarnević, Ana Vrdoljak, Jagoda Brlić, Milka Pogačić and Ivka Kralj, and analyses of their opuses have indicated that their literary-historical significance is larger than the one defined by sex, which has been previously noticed as the underlying discourse of their representation in Croatian literary historiography. Thus we can talk about the introduction of new motifs and themes and their original elaboration within the scope of the then Croatian literature and in the work of basically each and every female writer, about Ana Vidović as the authoress of the first romantic epic poem or Dragojla Jarnević as the authoress of one of the first novels in modern, 19th century Croatian literature, about the fact that they were the first to succeed in the intention to win over the reading audience, completing by this one of the most important tasks of their time. They were the first to introduce new topics in epic forms (Vidović and Jarnević), turning also to then contemporary themes and first attempts at character psychologization (Jarnević), thematizing the woman question within the context of socially ingrained gender roles (Jarnević, Brlić, Pogačić, Kralj), at the same time recognizing children as important reading public and turning to children's literature (Jarnević, Pogačić). In the book, a special emphasis is directed at the analysis of the reception of the mentioned women writers in Croatian literary historiography, showing the lack of a systematized corpus of female writers, the absence of most of them from literary-historical syntheses, discrepancies in interpretations, but also many factual and interpretative inaccuracies which this study attempted to correct.

Ključne riječi: hrvatske književnice, 19. stoljeće, recepcija, hrvatska književna historiografija, hrvatski književni časopisi

Key words: Croatian women writers, the 19th century, reception, Croatian literary historiography, Croatian literary magazines

SADRŽAJ

0. UVOD.....	1
1. POLOŽAJ, ULOGA I DJELOVANJE ŽENA U DRUŠTVENO-KULTURNOM ŽIVOTU HRVATSKE 19. STOLJEĆA	7
1.1. Kulturno-povijesne prilike	7
1.2. Žene u društveno-kulturnom životu	10
1.3. Žene u književnom životu	15
1.4. Draškovićovo djelo <i>Riječ veledušnim kćerima Ilirije</i>	19
1.5. (O) ženama u časopisima 19. stoljeća	22
1.5.1. Časopisi <i>Danica ilirska</i> (1835. – 1849.), <i>Kolo</i> (1842. – 1853.) i <i>Zora dalmatinska</i> (1844. – 1849.).....	22
1.5.2. Časopis <i>Neven</i> (1852. – 1859.)	42
1.5.3. Časopis <i>Vienac</i> (1869. – 1903.)	55
2. HRVATSKE KNJIŽEVNICE RAZDOBLJA ROMANTIZMA I REALIZMA	75
2.1. Književnice u razdoblju romantizma	75
2.1.1. Ana Vidović (Šibenik, 1800. – Zadar, 1879.)	75
2.1.2. Dragojla Jarnević (Karlovac, 1812. – Karlovac, 1875.).....	84
2.1.3. Ana Vrdoljak (Imotski, 1833. – Knin, 1869.)	94
2.1.4. Jagoda Brlić (Slavonski Brod, 1824. – Zagreb, 1897.)	100
2.2. Književnice u razdoblju realizma.....	109
2.2.1. Milka Pogačić (Zagreb, 1860. – Zagreb, 1936.)	109
2.2.2. Ivka Kralj (Zagreb, 1856. – Zagreb, 1942.)	121
3. RECEPCIJA HRVATSKIH KNJIŽEVNICA U HRVATSKOJ KNJIŽEVNOJ HISTORIOGRAFIJI	130
3.1. Hrvatske književnopovijesne sinteze	130
3.2. Monografije, poglavlja u knjigama, ponovljena izdanja.....	139
3.3. Književna periodika	143
3.3.1. Recepcija u 19. stoljeću.....	143
3.3.2. Recepcija u 20. stoljeću.....	146
4. ZAKLJUČAK.....	150
5. LITERATURA	162
5.1. Bibliografija	162
5.2. Literatura	176
6. ŽIVOTOPIS.....	187

0. UVOD

Posljednjih nekoliko desetljeća zamjetna je pojava svojevrsnih novih trendova u istraživanjima hrvatske književnosti, pa kroz različite diskurzivne prakse bilježi se primjerice povećano zanimanje za manje poznate ili nepoznate pisce i različite književne žanrove koji su stajali na periferiji dotadašnjih istraživanja poput dječje književnosti ili onih nefikcionalnih poput dnevnika, putopisa ili memoara, javljaju se nove analize pojedinih književnih opusa, pa i preispitivanja odnosa »više« i »niže« književnosti što rezultira i repozicioniranjem nekih pisaca u hrvatskoj književnoj historiografiji. Suvremene književne teorije postale su oruđem u stvaranju bogate slike hrvatske književnosti koja se razvija po svim osima nesputana izvan književnim kriterijima koji bi bili glavnim ili čak jedinim nositeljima ocjena hrvatske književne historiografije kako je to u ranijim razdobljima nerijetko bio slučaj. Dio istraživača svoju je znanstvenu znatiželju usmjerio na istraživanje ženskoga prinosa hrvatskoj književnosti, a dio njih otišao je i korak dalje u pokušaju kreiranja slike žene i njezina društvenoga položaja u pojedinim povijesnim razdobljima analizom ženskih likova u književnosti. Istraživanja ovih prvih u fokus znanstvenoga (pa i širega javnoga) zanimanja stavili su tri ženska imena: Dragojlu Jarnević (1812. – 1875.), Mariju Jurić Zagorku (1873. – 1957.) i Ivanu Brlić Mažuranić (1874. – 1938.). Nakon 2000. Dragojla Jarnević postala je predmetom značajnoga znanstvenoga zanimanja zahvaljujući objavljivanju njezinih cjelovitih dnevnčkih zapisa 2000. koje je pisala tijekom 41 godine.¹ Mlađi istraživači okrenuli su se novomu čitanju djela Marije Jurić Zagorke pokušavajući s jedne strane odgonetnuti fenomen njezine goleme popularnosti među čitateljskom publikom i s druge strane pronaći razloge za negiranje književne vrijednosti njezina opusa upisanoga u hrvatsku književnu historiografiju.² Revitalizacija lika i djela Ivane Brlić Mažuranić koja pak nikada nije gubila svoju čitateljsku publiku rezultat je i repozicioniranja dječje književnosti unutar književnosti uopće kao njezina ravnopravnoga dijela.³ Na tragu tih istraživanja nastala je motivacija za pisanje ovoga doktorskoga rada i to kao pokušaj odgovora na pitanje postoje li i druge književnice osim Dragojle Jarnević i, ako postoje, koje su to književnice koje su djelovale u razdoblju od

¹ Dragojla Jarnević, *Dnevnik*, priredila Irena Lukšić, Matica hrvatska Karlovac, Karlovac, 2000.

² Npr. Od 2007. Centar za ženske studije kao glavni organizator organizira znanstveno-stručni skup *Dani Marije Jurić Zagorke* u kojemu je istraživački naglasak, osim na lik i djelo Marije Jurić Zagorke, usmjeren i na šire istraživanje ženske pozicije u hrvatskim društveno-kulturnim procesima.

³ Bilježi se primjerice objavljivanje kritičkoga izdanja *Sabranih djela Ivane Brlić Mažuranić* u pet svezaka (*Pjesme i priče*, 2011; *Romani*, 2010.; *Bajke i basne*, 2011.; *Članci*, 2013.; *Bibliografija*, 2014.) glavnoga urednika Vinka Brešića u izdanju Ogranka Matice hrvatske Slavonski Brod. Monografiju o Ivani Brlić Mažuranić napisala je Dubravka Zima, *Ivana Brlić Mažuranić*, Biblioteka »Enciklopedija hrvatske književnosti«, Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2001.

početka 19. stoljeća do njegova samoga kraja i početaka moderne, kada se uz spomenute Mariju Jurić Zagorku i Ivanu Brlić Mažuranić javlja sve više žena u književnosti koje su također sve zastupljenije u suvremenim književnopovijesnim istraživanjima.

Zbog toga je ovo istraživanje usmjereno na žene koje književno djeluju u hrvatskim književno-stilskim razdobljima romantizma i realizma, pa se među njima neće naći imena književnica koje su rođene, pa i javno djelovale u drugoj polovici 19. stoljeća ako svoj književni opus ostvaruju pred kraj stoljeća i/li poslije, odnosno već u jeku modernističkih gibanja u hrvatskoj književnosti. S obzirom na brojne prijemne koji se javljaju kada se govori o pojedinim književno-stilskim formacijama, a radi usustavljivanja književne povijesti, u ovom slučaju posebice oko postojanja, trajanja i značajki hrvatskoga romantizma,⁴ valja posebno naglasiti da su za utvrđivanje korpusa književnica u ovom radu romantizam i realizam iz naslova poglavlja shvaćeni kao književno-stilski pravci te je time i vremenski okvir za istraživanje omeđen tridesetim odnosno devedesetim godinama 19. stoljeća. No kada je riječ o poetikama pojedinih književnica pokazat će se kako one ne odgovaraju uvijek poetikama književno-stilskih pravaca u kojima nastaju pa će se, u skladu s tim, u analizi i predstavljanju pojedinih opusa takve oprečnosti posebno i naglasiti.

Također posebno valja napomenuti da se istraživanje odnosi isključivo na književnice koje pišu hrvatskim jezikom, jer u tom razdoblju postoji i broj hrvatskih književnica koje pišu (isključivo) na drugim jezicima što nadilazi temu i opseg ovoga rada.

⁴ Pitanje romantizma u hrvatskoj književnosti kao književno-stilskoga pravca još je aktualna tema hrvatske književne historiografije posebice ako se uzme u obzir da se do druge polovice 20. stoljeća za hrvatsku književnost toga razdoblja vezuju pojmovi hrvatskoga narodnoga preporoda i/li ilirizma (koji i sami nisu istovjetni ako se uzme u obzir da je ilirizam tek dionica hrvatskoga narodnoga preporoda s kratkim vijekom trajanja od 1836. do siječnja 1843.) što je vidljivo primjerice iz naslova više književnopovijesnih sinteza (Antun Barac, *Hrvatska književnost*. Knjiga I. Književnost ilirizma, 1954.; Dubravko Jelčić, *Preporod književnosti i književnost preporoda*, Matica hrvatska, Zagreb, 1993.; Milorad Živančević, *Ilirizam*, Povijest hrvatske književnosti, knj. 4, Liber / Mladost, Zagreb, 1975. itd.). To se najčešće opravdavallo činjenicom da obilježja europskoga romantizma zbog specifičnih hrvatskih društveno-političkih i kulturnih prilika ne korespondiraju s onima hrvatske književnosti, ali uz potrebu da se razdvoji književna od političko-društvene povijesti i pitanje romantizma sve se više počelo tematizirati (v. npr. tekstove I. Frangeša i M. Šicela u: *Kolo*, 130-godišnjica hrvatskog narodnog preporoda, IV (CXXIV), br. 8–10; Zagreb, 1966.). Među prvima koji će se zalagati za pojam romantizma u periodizacijskom nazivlju hrvatske književnosti je Mirko Tomasović (usp. npr. *Tradicija i kontekst*, Komparatističko-kroatističke teme, August Cesarec, 1988.), a prvi koji u kontekstu modernih povijesti hrvatske književnosti koristi pojmove predromantizma i romantizma kao temeljno periodizacijsko nazivlje je Ivo Frangeš u svojoj povijesti književnosti iz 1987. (v. Dubravka Brunčić, »Problem romantizma u Frangešovoj *Povijesti hrvatske književnosti*«, *Zbornik o Ivi Frangešu*, Hrvatski književni povjesničari, sv. 13, ur. Tihomil Maštrović, Hrvatski studiji et al., Zagreb, 2013., str. 85–107). No, nesuglasja ostaju po pitanju trajanja te književno-stilske formacije u hrvatskoj književnosti, pa dok će primjerice o razdoblju od 1830-ih godina do Šenoine smrti 1881. Jelčić govoriti kao o romantizmu, kasnom romantizmu / ranom predrealizmu i Šenoinom dobu (usp. D. Jelčić, *Povijest hrvatske književnosti*, II. izd., Naklada Pavičić, Zagreb, 2004.), Mirko Tomasović će se zalagati da romantizam obuhvati razdoblje od 1830-ih pa do 1880-ih (v. npr. »Razdoblje romantizma u hrvatskoj književnosti«, 1998.).

Temeljno istraživanje zahtijevalo je prvo uspostavu korpusa žena koje se javljaju u hrvatskoj književnosti spomenutoga razdoblja. Najvažnije i za sada jedino djelo u kojem se mogao pronaći odgovor na taj zahtjev knjiga je Dunje Detoni Dujmić *Ljepša polovica književnosti*⁵ koju je objavila Matica hrvatska 1998. S obzirom na to da knjiga obuhvaća književnice koje djeluju od početka 19. do druge polovice 20. stoljeća sasvim očekivano u njoj je metodom književnoga portreta predstavljen dio njih, a ostale su spomenom svoje mjesto u knjizi našle u kratkim uvodnim pregledima različitih književno-stilskih razdoblja, pa je ostalo prostora za temeljitiji istraživački rad u predstavljanju tih potonjih. Drugo je ključno mjesto knjige u cjelini činjenica da autorica u portretiranju književnica u velikoj mjeri izbjegava donošenje književnopovijesnih sudova o njihovim opusima. Time je knjiga od neosporne važnosti za suvremenu književnu historiografiju dala brojne smjernice za daljnje istraživanje djela autorica u hrvatskoj književnosti, posebice ostavivši prostor za utvrđivanje njihove književnopovijesne važnosti. S pretpostavkom kako ta vrijednost nadilazi tek puko pojednostavljenu činjenicu da su žene prvi put u većoj mjeri književnim radom ušle u hrvatsku književnost, utvrđivanje književnopovijesne vrijednosti nametnuo se kao jedan od zahtjeva koji stoji pred ovim radom.

Kada je riječ o udjelu žena u književnoj produkciji 19. stoljeća, okolnostima njihovoga djelovanja kao i recepciji treba naglasiti da je značajan prilog na tom polju dala Marina Protrka u djelu *Stvaranje književne nacije. Oblikovanje kanona u hrvatskoj književnoj periodici 19. stoljeća* u kojem je na više mjesta pisala i o tim temama,⁶ a smjernice za stvaranje sudova o književnoestetskoj vrijednosti djela književnica Ane Vidović, Ane Vrdoljak i Jagode Brlić ponudio je Mirko Tomasović u knjizi *Neznane i neznani* iz 2011.⁷

Još je davno A. B. Šimić o časopisima govorio kao o motorima književnosti, a Vinko Brešić zaključio kako se književnost događa upravo na stranicama časopisa što je posebice točno kada je riječ o književnosti 19. stoljeća, pa je većina istraživanja za rad obuhvaćala sustavni pregled časopisne produkcije toga razdoblja s posebnim naglaskom na hrvatske preporodne časopise *Danicu ilirsku*, *Kolo* i *Zoru dalmatinsku*, jedini književni časopis koji izlazi pedesetih godina *Neven* te najvažniji časopis druge polovice 19. stoljeća *Vienac*. To će se pokazati ključnim za utvrđivanje spomenutoga korpusa književnica, a istraživanje će donijeti više ženskih imena koje priložima sudjeluju u književnoj periodici, kako izvornim

⁵ Dunja Detoni Dujmić, *Ljepša polovica književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998.

⁶ Marina Protrka, *Stvaranje književne nacije. Oblikovanje kanona u hrvatskoj književnoj periodici 19. stoljeća*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2008., str. 240.

⁷ Mirko Tomasović, *Neznane i neznani. Kroatistički prinosi*, Konzor, Zagreb, 2011.

tekstovima tako i prijevodima, pri čem je zamjetan broj prijevoda stranih ženskih spisateljica. Kada je riječ o književnicama prve polovice 19. stoljeća pokazat će se da postoji veći broj žena koje se javljaju tekstovima tek jednokratno kao budničarsko-domoljubni prilog preporodnim nastojanjima proklamiranim na stranicama periodike, ali i da postoji nekoliko ženskih imena koje sustavno objavljuju svoje radove tijekom duljega razdoblja. Potonje se odnosi na književnice književno-povijesnoga razdoblja romantizma Anu Vidović i Dragojlu Jarnević koje objavljuju u većini onodobnih književnih časopisa, a za razdoblje realizma Milku Pogačić kao stalnu suradnicu *Vienca*; one će u ovom radu dobiti zasebna poglavlja. Posebno mjesto zauzimaju i Ana Vrdoljak, koja objavljuje u nekoliko godišta u časopisu *Zora dalmatinska*, Jagoda Brlić, koja je za života objavila tek jednu pjesmu, ali joj je postumno objavljena zbirka poezije nastala tijekom 19. stoljeća, te Ivka Kralj kao specifikum hrvatske književnosti spomenutih razdoblja okušavši se na stranicama *Vienca* u nefikcionalnim žanrovima putopisa i biografije, ali i postavši naša prva izvođena dramatičarka čije su drame *Vatrogasci* i *Divljanka* postavljene na scenu Hrvatskoga narodnoga kazališta.

No paralelno s utvrđivanjem književnica na stranicama književne periodike vođeno je i istraživanje koje je trebalo pomoći u kreiranju slike položaja i uloge hrvatske žene u privatnom i javnom životu 19. stoljeća. Naime, nametnulo se pitanje koje su to okolnosti dovele do javljanja sve većega broja žena koje se okreću književnom radu, pa će se u ovom radu značajan prostor posvetiti člancima iz periodike čija su tema društvene promjene koje su išle u prilog ženskomu istupanju u javnu sferu djelovanja. To se naravno u svojim počecima odnosi na ideje hrvatskoga narodnoga preporoda u kojima je posebno mjesto zauzimala svijest o potrebi za uključivanjem žena u novi nacionalni pokret, pa je dio žena nove ideje i prihvatio te se uključio u društveni život raznim angažmanima. Na temelju članaka iz periodike 19. stoljeća jasno je da je prostor djelovanja tadašnje žene bio isključivo vezan uz privatnu sferu, a uvriježen je bio stav da je ženina samorealizacija moguća tek u okviru rodni uloga majke, supruge i domaćice, pa je iskorak žena u javnu sferu toga doba, koja uključuje i književni rad, tim više važan za razumijevanje procesa koji su vodili ka ravnopravnosti žena s muškarcima na svim poljima. Druga polovica 19. stoljeća pokreće pitanje o obrazovanju žena, prvo u okviru ženskih rodni uloga kao sredstvo njihovoga poboljšanja, a poslije i kao samostalnu kategoriju, kako bi se ženama omogućilo stjecanje zanimanja i ekonomska neovisnost, pri čem se uvelike pisalo i o ženskom pitanju, odnosno ženskoj emancipaciji u ostatku svijeta. Sve će se navedeno pokazati iznimno važnim za poticanje književne produkcije žena – s jedne strane na početku hrvatskoga preporoda, unatoč pragmatičnoj naravi poticaja njegovih muških sudionika, žene su iskoristile priliku da svoj

književni rad neometano predstave javnosti, a s druge strane u drugoj polovici 19. stoljeća književnost žena postaje među ostalim i sredstvom njihovoga pokušaja društvene korekcije.

Na temelju članaka iz devetnaestostoljetne književne produkcije, utvrdivši dakle društvene okolnosti u okviru kojih žene književno djeluju, njihov društveno-kulturni položaj te motive i poticaje za književni rad sve većega broja žena, ali i uspostavivši temeljni korpus književnica koje djeluju u književno-stilskim razdobljima romantizma i realizma nakon čega su uslijedile analize opusa najvažnijih među njima, a koje su pokazale da je njihova književnopovijesna važnost znatno veća od one određene spolom, što je zamijećeno kao temeljni diskurs njihovoga predstavljanja u hrvatskoj književnoj historiografiji, otvoreno je još jedno pitanje kojemu je posvećen treći dio rada, a vezano je uz recepciju književnica o kojima je riječ. Već preliminarna istraživanja pokazala su da je u hrvatskoj književnoj historiografiji kvantitetom tekstova Dragojla Jarnević najzastupljenija od svih književnica 19. stoljeća no i tu se pokazao veliki nesrazmjer u broju tekstova o njezinu cjelokupnom književnom opusu u korist onih o njezinu *Dnevniku* integralno objavljenom 2000. koji je bio predmetom istraživanja istraživača različitih područja (povijest, književnost, sociologija), pa je ovaj rad prinos proučavanju upravo njezina književnoga rada koji objavljuje za života. O Ani Vidović pisalo se značajno manje, ali čini se da ona, kao i Ana Vrdoljak i Jagoda Brlić, odolijevaju zaboravu književne historiografije jednim dijelom i zaslugama istraživača iz mjesta za koja su bile vezane životom i/li radom. Kada je riječ o Milki Pogačić, poglavlje koje joj je posvetila Dunja Detoni Dujmić u spomenutoj knjizi izuzetak je u novijoj književnoj historiografiji, jer o Milki Pogačić ne piše se gotovo ništa. Kako će se u radu pokazati analizom njezine prve zbirke pjesama iz 1885., radi se o značajnoj pjesničkoj ličnosti književno-stilskoga razdoblja realizma, pa je pokušaj da se ukaže na njezino važno mjesto u hrvatskoj književnoj povijesti dodatno potkrijepljen i kraćim opisom njezina opsežnoga književnoga rada koji traje do kraja 30-ih godina 20. stoljeća. Iako se na nekoliko mjesta u književno-znanstvenim tekstovima može naći podatak da je Ivka Kralj napisala putopis objavljen u *Viencu*, a da je njezina drama *Divljanka* izazvala polemike između Augusta Šenoe i mladih pravaša, o Ivki Kralj kao književnici nije napisano ništa. Njezine dvije izvedene drame, *Vatrogasci* i *Divljanka*, nisu sačuvane u rukopisu, a ostali književni rad obuhvaća dva članka objavljena u *Viencu*; pa ipak, dodatni razlog za njezino uvrštavanje u ovaj rad leži u činjenici da je Ivka Kralj autorica memoara koji su još u rukopisu, ali velike književnopovijesne vrijednosti u prikazu kazališnoga svijeta u doba realizma o čem će, među ostalim, biti riječi u poglavlju o Ivki Kralj.

Analiza recepcije književnica 19. stoljeća u hrvatskoj književnoj historiografiji, koja će se odvijati na više razina: u književnim povijestima, književnoj časopisnoj produkcije te analizom monografskih i ponovljenih izdanja kao i poglavlja u knjigama pokazat će, dakle, nepostojanje usustavljenoga korpusa književnica u 19. stoljeću kao i izostanak pojedinih među njima u većini književnopovijesnih sinteza. Analize postojećih tekstova nadalje će pokazati nesuglasja u interpretacijama, ali i brojne faktografske i interpretativne netočnosti kao i povremene usmjerenosti ka tumačenju tek jednoga od više postojećih aspekata njihovoga književnoga rada, kao što je spomenut slučaj s Dragojлом Jarnević i njezinim *Dnevnikom*. Zbog toga će ovaj rad u prikazivanju književnica znatan prostor posvetiti ispravljanju tih netočnosti kao i rješavanju otvorenih pitanja, primjerice dataciji pojedinih djela Ane Vidović i Milke Pogačić. Analizom i sintezom cjelokupnih opusa svake od navedenih književnica utvrdit će se njihova književnopovijesna vrijednost (s elementima književnoestetske vrijednosti) za svaku pojedinačno koja, kako je već naglašeno, nadilazi njihovu spolnu/rodnu determiniranost.

1. POLOŽAJ, ULOGA I DJELOVANJE ŽENA U DRUŠTVENO-KULTURNOM ŽIVOTU HRVATSKE 19. STOLJEĆA

1.1. Kulturno-povijesne prilike

Nepovoljan položaj Hrvatske na početku 19. stoljeća u Habsburškoj Monarhiji u najvećoj je mjeri posljedica austrijskoga neuspjeha na vanjskopolitičkom planu. Odnosi se to prvenstveno na sukobe s francuskom vojskom iz kojih austrijska izlazi poražena sa značajnim gubitkom teritorija. Po padu Mletačke Republike 1797. Napoleon zauzima i hrvatske prostore: Dalmaciju, kvarnerske otoke, Istru te konačno i samu Dubrovačku Republiku koji će se vratiti pod okrilje austrijske vlasti 1813., da bi dvije godine poslije austrijski ministar vanjskih poslova Metternich uveo apsolutističku vladavinu koja će trajati sve od 1825. U tom razdoblju hrvatski je politički život ugušen, županije dobijaju povjerenike koji silom provode kraljeve odluke, vlada cenzura i progon slobodoumnih ljudi, a Hrvatsku je između 1814. i 1817. pogodila i glad. Austrijska apsolutistička vladavina naišla je na snažnu protureakciju među mladom mađarskom građanskom klasom, no u njihovu nacionalnom osvješćivanju javile su se i teritorijalne pretenzije koje su među ostalim uključivale i dio hrvatskoga prostora, što je rezultiralo i uvođenjem mađarskoga jezika u više škole 1827., a 1833. u gimnaziju. S jedne strane austrijski pokušaji centralizacije, a s druge pokušaji mađarizacije, ali i procesi stvaranja modernoga građanskoga društva započeti u Europi među mlađim su generacijama u Hrvatskoj, posebice građanskoga sloja i studenata, pobudili svijest o potrebi ujedinjenja hrvatskoga naroda i hrvatskoga prostora radi obrane hrvatskoga identiteta i transformacije društva u cjelini, započevši tridesetih godina 19. stoljeća ono što danas nazivamo razdobljem hrvatskoga narodnoga preporoda.⁸ Sve konkretne akcije preporoditelja, čijim dijelom je i bilo pokretanje 1835. časopisa *Danicza Horvatzka, Slavonzka i Dalmatinzka*, koje postaju nositeljem poduzetih akcija, polazile su od pokušaja rješavanja jezičnoga pitanja odnosno stvaranja jedinstvenoga hrvatskoga standardnoga jezika i grafije (Gaj objavljuje *Kratku osnovu horvatsko-slavenskoga pravopisa* 1830., novi pravopis uvodi u *Daniczu* početkom 1836. kada ona mijenja ime u *Danicu ilirsku*) što je trebalo stvoriti pretpostavke za kulturno povezivanje i međusobno upoznavanje politički-upravno razdijeljenih hrvatskih krajeva i to ponajviše stvaranjem zajedničke književnosti. Pod pojmom kulturnoga ujedinjenja radilo se

⁸ Nikša Stančić govori o tri faze hrvatskoga narodnoga preporoda: pripremnom (1790–1830), neposredno pripremnom (1830–1835) te punom preporodnom razdoblju (1835–1848). U: Nikša Stančić, »Hrvatski narodni preporod – ciljevi i ostvarenja«, *Cris*, X, br. 1, str. 6–17; Zagreb, 2008.

zapravo o započinjanju procesa ključnih za oblikovanje nacije, karakterističnih ne samo za hrvatsku već i europsku devetnaestostoljetnu povijest. Sve je to našlo odjek na stranicama *Danice ilirske*,⁹ no zbog angažiranosti književnosti u tim procesima često je zanemarivana njezina estetska komponenta, zbog čega je dio preporoditelja, Stanko Vraz, Ljudevit Vukotinović i Dragutin Rakovac, 1842. pokrenuo novi, isključivo književni časopis *Kolo*. Preporodnim književnim gibanjima sa sjevera ubrzo se pridružio i hrvatski jug pokrećući u Zadru 1844. časopis *Zoru dalmatinsku*. Za hrvatskoga narodnoga preporoda započinju procesi institucionalizacije književno-kulturnoga života s hrvatskim predznakom, pa se već 1840. izvodi prva hrvatska opera *Juran i Sofija* Ivana Kukuljevića Sakcinskoga, koji drži prvi govor na hrvatskom jeziku u Saboru tri godine poslije, ali trebat će punih 20 godina da se u potpunosti s repertoara uklone predstave na njemačkom jeziku i uspostavi Hrvatsko narodno kazalište. Osnivaju se narodne čitaonice kao okupljalište podupiratelja preporodnih ideja, prve takve javljaju se u Varaždinu, Karlovcu i Zagrebu 1838. Zagrebačka Ilirska čitaonica, osim što je pozitivno djelovala na osnivanje čitaonica širom hrvatskih prostora 40-tih godina 19. stoljeća, bila je središtem javnoga i društvenoga života preporoditelja, a u njezinu su okrilju osnovani: glavica s imenom Matice ilirske za izdavanje poučnih i beletrističkih knjiga, Narodni muzej i knjižnica, stalno kazalište; započela je s tiskanjem književno-jezičnih uzora preporoditelja – djela dubrovačkih klasika, izdavala je časopis *Kolo* i osnovala dioničko društvo Narodni dom.¹⁰

Književnost na hrvatskom jeziku sve je bila zastupljenija pa su do 1848. tiskana važna djela kako preporodnoga razdoblja tako i hrvatske književnosti u cjelini: *Djulabie* Stanka Vraza (1840.), *Pèrvenci* Petra Preradovića (1846.), *Grobničko polje* Dimitrije Demetra (1842.), *Smrt Smail-age Čengića* Ivana Mažuranića (1846.). No rad preporoditelja na kulturnom i književnom polju naglo je zaustavljen 50-tih godina 19. stoljeća tijekom ponovno uvedenoga apsolutizma, tzv. Bachovoga, nazvanoga po ministru unutarnjih poslova Alexandru Bachu, koji će trajati čitavo desetljeće. U tom razdoblju dolazi do raspuštanja Banskoga vijeća, Sabora i županijske samouprave, zabranjen je rad Narodnoj čitaonici, njemački ulazi u službenu uporabu, izražena je cenzura, dolazi do ekonomskoga slabljenja svih staleža, a preporoditelji ili nestaju s književno-političke scene ili se polariziraju između dviju političkih opcija – priklanjanja bečkomu dvoru, odnosno Mađarima kao izlazu iz Habsburške Monarhije. Ta se polarizacija nastavila i nakon obnove političkoga života u

⁹ O važnosti uloge *Danice ilirske* u hrvatskom narodnom preporodu za naciju, društvo i kulturu u cjelini pisala je Suzana Coša u doktorskom radu *Poetika i politika Gajeve Danice*, 2009.

¹⁰ Usp. natuknicu o čitaonicama u Hrvatskoj enciklopediji Leksikografskoga zavoda Miroslav Krleža dostupnu na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=13430> (zadnji put posjećeno 5.5.2015)

Hrvatskoj 60-ih godina 19. stoljeća unutar najjače Narodne stranke kojoj se suprotstavila Stranka prava. Tijekom stalnih razmirica među političarima Austrija i Mađarska su 1867. sklopile nagodbu nakon čega je hrvatska sudbina prepuštena dogovoru s Mađarima, što je dovelo do Hrvatsko-ugarske nagodbe iz 1868., redigirane 1873. Izgubivši financijsku samostalnost i ostajući teritorijalno razdijeljena (nisu joj pripojene Dalmacija i Vojna krajina) Hrvatska je ipak zadržala samostalnost u unutarnjoj upravi, zakonodavstvu, pravosuđu, nastavi i bogoštovlju, a hrvatski je jezik priznat kao službeni jezik. No unatoč nepovoljnim političkim prilikama nastavlja se s institucionalizacijom kulturno-znanstvenoga života, prvenstveno osnutkom Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 1866. i Sveučilišta u Zagrebu 1874. Politička situacija odrazila se i na književna zbivanja, pa pristaše Stranke prava, većinom studenti koji tijekom 70-ih godina postaju najodlučniji protivnici Hrvatsko-ugarske nagodbe, ujedno i postaju nositeljima književnoga života književno-stilskoga razdoblja realizma oštro se suprotstavljajući i književnomu uzoru Augustu Šenoi, narodnjaku i najdugovječnijemu uredniku vodećega književnoga časopisa realizma *Vienac*, nerijetko ulazeći u polemike s njim motivirane pripadnošću različitim političkim opcijama.

Problemi s kojima su se susreli hrvatski preporoditelji na početku stoljeća u otporu mađarizaciji i germanizaciji te u svojim nastojanjima da kulturnim djelovanjem sudjeluju u povezivanju hrvatskih teritorijalno i upravno razjedinjenih prostora, a radi osnaživanja hrvatskoga nacionalnoga identiteta, nastavili su se zbog složenih političkih prilika gotovo čitavo 19. stoljeće. Za stvaranje jedinstvene hrvatske književnosti trebalo je dovršiti proces standardizacije hrvatskoga jezika,¹¹ bilo je potrebno stvoriti relevantna djela na hrvatskom jeziku kako lijepe književnosti tako i stručne literature, među ostalim i kako bi se pokazale ravnopravne izvedbeno-izražajne mogućnosti hrvatskoga u odnosu prema drugim europskim jezicima, trebalo je pridobiti čitateljsku publiku obrazovanu i odgojenu većinom na njemačkom na sjeveru, odnosno talijanskom na hrvatskom jugu, a književnost je trebala odigrati i prosvjetiteljsko-didaktičku ulogu pokušajima da na zanimljiv način čitatelje upozna s bogatom hrvatskom poviješću i tradicijom kako bi se kod njih osvijestio osjećaj nacionalne pripadnosti hrvatskomu narodu. O završnoj fazi realizacije svega navedenoga možemo govoriti tek od 80-ih godina 19. stoljeća, koje su u hrvatskoj književnosti određene književno-stilskim razdobljem realizma. U svemu tome žene su prepoznate kao ciljana skupina koju preporoditelji moraju pridobiti za svoje ideje. Prema rodnim ulogama toga doba, žena u

¹¹ O periodizaciji hrvatskoga književnoga jezika usp. Branka Tafra i Petra Košutar, »Nova periodizacija povijesti hrvatskoga književnoga jezika«, u: Branka Tafra, *Prinosi povijesti hrvatskoga jezikoslovlja*, Biblioteka Croaticum, sv. 5, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2012., str. 413–429.

privatnoj sferi svoga (jedinoga) djelovanja, uz onu supruge i domaćice, prvenstveno se realizira kroz ulogu majke, a problem koji preporoditelji detektiraju odnosi se na činjenicu da je odgoj često bio prepušten stranim odgajateljicama, te da majke ne odgajaju djecu u narodnom duhu, a gotovo nikako na hrvatskom jeziku. Druga polovica 19. stoljeća otvorila je pitanje obrazovanja žena koje se do tada svodilo na privatne pouke ili na tek četiri razreda niže škole, a u okviru krilatice narodnjaka »Prosvjetom k slobodi« polaze se sve veća pozornost na potrebu za njihovim obrazovanjem, pa je među važnim postignućima za hrvatske žene bilo otvaranje Više djevojačke škole 1868., odnosno gimnazije 1892. Napori preporoditelja da privuku što više žena preporodnim idejama pokazali su se djelomično uspješnima, pa se u historiografiji nalazi niz ženskih imena kao podupirateljica hrvatskoga narodnoga preporoda koje različitim javnim angažmanima, uključujući i njihov iskorak u javno književno djelovanje, izlaze iz privatne sfere djelovanja.

1.2. Žene u društveno-kulturnom životu

Žene su se tijekom hrvatskoga narodnoga preporoda okupljale u građanskim i ladanjskim prostorima stvarajući intimne kružoke gdje su se bavile različitim temama: »od 'chronique scandaleuse' do estetiziranih razgovora o poetološkim, književnopovijesnim, kulturnim i futurističkim temama, obavijenima dakako aktualnim političkim tonovima a iznad svega hrvatskim domoljubljem«. ¹² Među prvim i najznačajnijim središtima zasigurno je marijabistrički župni dom Ivana Krizmanića, kajkavskoga prevoditelja Milтона i Shakespearea, gdje su se okupljale njegove nećakinje Paula i Dragojla Krizmanić, Sidonija Rubido Erdödy, Dragojla Jarnević, Sofija Rušnov, ali i brojni istaknuti hrvatski preporoditelji: Ljudevit Gaj, Janko Drašković, Ivan Kukuljević, Vatroslav Lisinski, Stanko Vraz, Ljudevit Vukotinović i dr. Tu je Vraz napisao svoje najbolje pjesme, a Lisinski prvu hrvatsku operu. ¹³ Društvo se sastajalo i u Omilju kod Ivane Čačković Vrhovinski, koja je zajedno s Paulom i Dragojлом Krizmanić u Zagrebu osnovala Domorodno gospojinsko društvo. Zanimljivo je da je njihova prva akcija, u znak zahvalnosti Draškoviću za knjižicu namijenjenu ženama, bila izrada njegove slike, a od novca prikupljenoga za tu svrhu izdavanje poučnih i zabavnih knjiga za djecu. Marković piše da Vraz u jesen 1841. »pomagaše perom i savjetom ... kod

¹² D. Detoni Dujmić, nav. dj., str. 12.

¹³ Prema: Lucija Benyovsky, »Dobrotvorna gospojinska (ženska) društva u Hrvatskoj od osnivanja do Prvoga svjetskoga rata«, *Časopis za suvremenu povijest*, 30, br. 1, str. 73–93; Zagreb, 1998.

osnivanja gospojinskoga društva« koje »pospješi osnutak 'Matice ilirske'«. ¹⁴ Članstvo je krajem 1842. brojalo 25 žena, a osnovna zadaća društva bila je odgajanje djece u narodnom duhu i jeziku te u tu svrhu tiskanje knjiga za djecu. ¹⁵ O njihovu angažmanu govorio je na Desetom saboru Čitaonice zagrebačke i sam Janko Drašković:

»Mi smo od poslije vidjeli krasnih domorodkinjah naših kako su, ili u javnih listovih narodnim jezikom ljubav prema narodu i domovini uzpirivale, ili u domaćih krugih branile umiljatim riječima svetinju našu i gojile u kršćanskom duhu djecu svoju«. ¹⁶

Među privatnim ženskim okupljalištima tijekom preporoda pa sve do u šezdesete godine 19. stoljeća spominju se domovi Josipe Vancaš, Kornelije Kukuljević Sakcinski, koja je okupljala preporoditeljje u Zagrebu i imanju Tonimir u Varaždinskim Toplicama, Jelisave Prasnički, Karoline Schauff, kojoj je Preradović posvetio njemački ciklus ljubavnih pjesama *Lina Lieder* i Jagode Brlić. Na hrvatskom jugu to je dom pjesnikinje, ali i najstarije hrvatske preporoditeljice Ane Vidović, koja je svoje pjesme izvodila uz glazbenu pratnju tijekom večernjih druženja. ¹⁷ Sva su ta okupljališta odigralu značajnu ulogu u hrvatskom narodnom preporodu gdje su okupljeni preporoditelji mogli raspravljati, razmjenjivati mišljenja i planirati preporodne aktivnosti, u čem su sudjelovale i žene. Njihova potpora u realizaciji preporodnih planova bila je od neizmjerne važnosti, a trajno je ostala zabilježena i kod osnivanja hrvatskih kulturnih društava i ustanova i to njihovim financijskim prinosima.

Pri osnutku Matice koja se, kao i ostala utemeljena društva toga doba, financirala isključivo priložima pojedinaca, utemeljitelja i ostalih članova, sudjelovalo je i devet žena. Među utemeljiteljicama koje su darovale visoki iznos od 50 forinti srebra (što je bila svota kojom se dobivao status utemeljitelja) su: Ivana Kamenjak ud. barunica Kušlan, Josipa Kulmer rođ. barunica Oršić, vlastelinka Jelena Medunić i Ana Stančić ud. Kozler. ¹⁸ Ostale financijerke bile su: Ivana Čačković rođ. grofica Schmidegg, Ivana Janda, Marija Matačić, Vjekoslava Mungjak i Ljubica Vahter. ¹⁹ Važan iskorak u kasnijoj djelatnosti Matice hrvatske

¹⁴ Tade Smičiklas i Franjo Marković, *Matica hrvatska od 1842. do 1892.* Spomen-knjiga, Matica hrvatska, Zagreb, 1892., str. 263.

¹⁵ [Anonim], »Iz Zagreba, 16. Prosinca (Dec.)«, *Ilirske novine*, VIII, br. 101, str. 401–402; Zagreb, 17. prosinca 1842.

¹⁶ Vjekoslav Babukić, tajnik društva, »Sabor društva čitaonice ilirske dalmatinske«, *Ilirske novine*, IX, br. 6, str. 206–207; Zagreb, 1843.

¹⁷ D. Detoni Dujmić, nav. dj., str. 13.

¹⁸ Prema: Agneza Szabo, »O sudjelovanju žena u hrvatskom narodnom preporodu (1835.–1848.)«, *Kaj*, XXVIII, br. 4–5, str. 109–121; Zagreb, 1995.

¹⁹ Isto, str. 119.

napravila je Jelisava Prasnička 1859. kada je objavila poziv za skupljanje dobrovoljnih prinosa kako bi se osnovalo društvo za pučku knjigu, koje po uspješnosti akcije počinje djelovati u okrilju Matice hrvatske i iz čije je zaklade sljedeće dvije godine tiskano nekoliko naslova.²⁰

Na kulturnom planu žene su financijski pomogle i kod osnivanja Narodnoga muzeja, pa se među utemeljiteljicama nalaze Josipa Bedeković rođ. Kanotaj, Klotilda Drašković, Matilda Managetta ud. Farkaš-Fabijančić i Regina Sermage, a priloge je doniralo još 40 žena.²¹ Agneza Szabo ističe zanimljiv podatak da žene nisu sudjelovale u osnivanju privrednih institucija te da je Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo utemeljeno 1841. imalo tek jednu članicu, Julijanu Fodrocy.²²

Žene su također potpomagale pojedinačne akcije preporoditelja, pa je u *Danici* ostalo zabilježeno da se *Ljubav i zloba*, koja je svoju premijeru imala u Zagrebu 28. ožujka 1846., ne bi mogla izvesti bez pomoći Sidonije Rubido-Erdödy.²³ Ta je ista domoljupka poučavala sudionike zabave plesanju kola koje je prvi put izvedeno na zabavi o poklade 1842. godine.²⁴ I takav društveni angažman – održavanje različitih koncerata i zabava s hrvatskim predznakom – značajno je obilježio preporodna nastojanja, o čem *Danica* redovito izvješćuje, ne propustivši svakom prilikom pozdraviti upravo žene i zahvaliti im što javno iznose svoja nacionalna osjećanja. Prvi takav koncert održan je u povodu kraljeva imendana 18. travnja 1838. i to na hrvatskom jeziku, a znakovit je podatak da žene (njih 12) koje sudjeluju u koncertu dolaze i iz plemenitaškoga i iz građanskoga staleža. Poslije je takva vrsta događanja češća, također i u drugim gradovima: Đakovu, Karlovcu, Osijeku, Gospiću, Bjelovaru itd. Nakon 1843. sudionice društvenih događanja s hrvatskim predznakom više se ne navode imenom i prezimenom nego tek pokojim inicijalom, a Szabo smatra vjerojatnim »da nakon zaoštavanja političkih borbi u tadašnjoj hrvatskoj javnosti, a također nakon poznatih 'srpanjskih žrtava' (29. srpnja 1845.) njihova se imena vjerojatno iz političkih razloga ne objavljuju«. ²⁵ No žene su pratile i politički život, pa iako nisu mogle aktivno sudjelovati u političkim odlukama srčano su podupirale brojne akcije hrvatskih političara. Tako su žene, ponovno pod vodstvom Sidonije Rubido-Erdödy, izradile sag u zahvalnost grofu Franji Kulmeru za govor na zajedničkom saboru u Požunu. Važnih godina za hrvatski politički položaj, 1847. i 1848., žene su sa saborskih galerija pomno pratile rasprave i odluke. Odluku

²⁰ Jelisava Prasnička, »Glas jedne domorodkinje«, *Narodne novine*, XXV, br. 269, str. 741; Zagreb, 24. studenoga 1859.

²¹ Isto, str. 117.

²² Isto.

²³ Usp. »Visokorodnoj gospođi Sidonii Rubido...« i »Pàrva izvorna ilirska opera 'Ljubav i zloba'«, *Danica hrvatska, slavonska i dalmatinska*, XII, br. 14, str. 53–56; br. 15, str. 57–60; Zagreb, 4. i 11. travnja 1846.

²⁴ Ljudevit Vukotinović, »Salon u Zagrebu«, *Danica ilirska*, VIII, br. 6, str. 23–24; Zagreb, 5. veljače 1842.

²⁵ A. Szabo, nav. dj., str. 112.

o proglašenju hrvatskoga jezika službenim žene su dočekale u saborskoj dvorani bacanjem cvijeća na narodne poklisare. Kada se u srpnju 1848. Sabor odlučio za otpor mađarskoj hegemoniji, a ban Jelačić pozvao narod da prinese na "oltar domovine" sve što može, žene su sa sebe skinule vrijednosti (prstenje, narukvice, naušnice) i bacile ih s galerija na "žrtvenik domovine".

Može se reći da su privatna ženska okupljališta, uključujući i Domorodno gospojinsko društvo, bila pretečom kasnijih dobrotvornih gospojinskih društava koja su se osnivala sa zadaćom da raznim akcijama pomognu nemoćnima, najčešće djeci.²⁶ U većem broju ta se društva javljaju u drugoj polovici 19. stoljeća i to, osim u Zagrebu, i u drugim hrvatskim gradovima: Osijeku (1855.), Đakovu (1876.), Iloku (1876.), Koprivnici (1878.), Staroj Gradišci (1879.), Vinkovcima (1891.)... S obzirom na opće kulturno-prosvjetne prilike, ali i postojeću patrijahalnu tradiciju hrvatskoga društva o isključivo privatnoj sferi rezerviranoj za žene, u tim su društvima žene dobivale priliku da se aktivnije uključe u društveni život zemlje i da izađu iz kućno-obiteljskoga kruga. Osnivanje prvoga zavoda za brigu djece siromašnih roditelja u Zagrebu i to nastojanjem nadbiskupa Jurja Haulika bilo je usko povezano s osnutkom Gospojinskoga društva (Frauen-Verein), bez čije potpore Zavod ne bi mogao normalno funkcionirati. Osnivački sastanak društva održan je 30. prosinca 1855. pod pokroviteljstvom grofice Sofije Jelačić, a njegova je svrha bila odgoj, njega i prehrana djece između 3 i 7 godina koji su preko dana od 6 do 19 sati boravila u Zavodu dok su im roditelji na poslu. Utemeljitelji društva bili su: nadbiskup Haulik, grofica Sofija Jelačić, grofica Sidonija Rubido Erdödy koja je bila predsjednicom od 1855. do 1862., građevinski ravnatelj Josip Bouffleur i predsjednik trgovačke komore Nikola Koller. Otvaranje toga Zavoda i pokretanje Društva svjedoče o postojanju značajnoga broja zaposlenih žena i potrebi da se osigura skrb za njihovu djecu dok one privređuju za život.

Prinos žena kretao se od novčane potpore pri utemeljenju društava, prikupljanja donacija u novcu, odjeći, obući i sl., često i putem organiziranja društvenih događanja (zabave, plesovi, lutrije, predstave ...), vlastite izrade odjeće ili organizacije prosinačkih svečanosti (Sv. Nikola, Božić), osiguravanja prehrane djeci u školama i siromašnim građanima do osnivanja primjerice vrtića ili škola. Ciljane skupine akcija ženskih udruženja prvenstveno su bila djeca, siromašni i nemoćni, ali su spremno odgovarala i na trenutačne probleme kako na hrvatskim prostorima tako njihove okolice. Tako su primjerice, tijekom

²⁶ O ženskim dobrotvornim društvima opširnije vidi: L. Benyovsky, nav. dj.

ustanka u Bosni 1875. žene sudjelovale u radu odbora za pomoć bosansko-hercegovačkim izbjeglicama kojih je u Hrvatsku prispjelo 100 000.

Treba imati na umu da je u okviru hrvatskoga narodnoga preporoda složena proklamirana ideološka pozadina funkcionirala na nekoliko razina: od kroatizma, preko južnoslavenstva ili ilirizma sve do slavenstva, pa takav ženski angažman u kojem se zrcali prepoznavanje važnoga političkoga trenutka koji zahtijeva djelovanje može se promatrati i kao ukorijenjenost šire južno/slavenske ideje u hrvatskomu društvu bez obzira na njezino političko mjesto u parlamentarnomu životu Hrvatske. Sličnoga je predznaka bila i ranija akcija Jelisave Prasnički iz Biškupca kod Varaždina koja je preko lista *Pozor* pozvala na pomoć narodu nakon ustanka u južnoj Hercegovini i Crnoj Gori 1862. godine. Uspjeh akcije, ali i u tu svrhu sastavljeni ženski odbor koji je prikupljao donacije ponukali su Janka Jurkovića na opsežni članak objavljen također u *Pozoru* pod naslovom »Žensko pitanje« kojim predlaže osnivanje ženskoga društva sa zadaćom širenja duha hrvatske narodnosti.²⁷ Članak je značajan, jer baveći se istom problematikom kojom je *Danica* u razdoblju od 1835. do 1849. posvetila mnogo prostora te koristeći i sličnu retoriku daje jasnu sliku hrvatskoga društva u kojem se (barem kad su žene u pitanju) po pitanju nacionalne identifikacije vrlo malo toga promijenilo. Dakako, razlog tomu treba tražiti u godinama Bachova apsolutizma tijekom kojega dolazi do jačanja centralizacije i germanizacije, hrvatski je politički život ugašen, a u službenu uporabu ulazi njemački jezik što sve preporoditeljske akcije vraća na sam početak, njihov rodoljubni zanos zamijenilo je realnije sagledavanje političkih opcija. S Bachovim je apsolutizmom, bilježi Janez Trdina, »došlo i razočaranje u narodne redove, među muškarcima zavladao je malodušje, a među ženama 'nehaj za narodnu stvar'«. ²⁸

Od domoljubnih udruženja, preko različitih društava i odbora tijekom 19. stoljeća žene su u javnom životu, dakle, djelovale najvećim dijelom putem organizacije i potpore brojnih dobrotvornih akcija materijalno pomažući svima kojima je pomoć bila potrebna da bi tek podkraj 19. i početkom 20. stoljeća mogli govoriti o kulturno-prosvjetiteljskoj ulozi ženskih udruženja.

²⁷ J. [Janko Jurković], »Žensko pitanje«, *Pozor*, III, br. 201–203, str. 618–619, 652–653, 655–657; Zagreb, 1862.

²⁸ Janez Trdina, *Bachovi husari i Ilirci, sjećanja iz mojih profesorskih godina u Hrvatskoj (1853–1867)*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1980. (Prema: L. Benyovsky, nav. dj., str. 77).

1.3. Žene u književnom životu

Opstanak hrvatske knjige uvelike je ovisio o širenju mreže čitateljske publike, »pa je njezino kupovanje i čitanje, jednako kao i pisanje, predstavljano kao domoljubni čin«.²⁹ Žene srednjih i viših staleža oduvijek su tvorile značajan dio čitateljske publike, no problem koji detektiraju hrvatski preporoditelji i koji će biti gorućim problemom hrvatske knjige 19. stoljeća leži, prema njima, u izboru ženske lektire koja je s jedne strane smatrana »nižom« književnošću zbog prevladavajućih trivijalno-sentimentalističkih narativa (pa i unatoč njezinoj popularnosti širom Europe), a s druge strane knjige su to stranih autora na stranim jezicima, na sjeveru Hrvatske većinom na njemačkom, a na jugu na talijanskom jeziku.

Uslijedili su opetovani pokušaji koji su nerijetko imali obilježja manje ili više oštre kritike da privuku žensku čitateljsku publiku hrvatskoj književnosti čija proizvodnja u to doba, treba napomenuti i to, nije bila značajna. Da bi se hrvatska knjiga približila hrvatskim ženama trebalo ju je približiti ženskomu ukusu što kod hrvatskih pisaca na početku hrvatskoga preporoda i nije bila osviještena činjenica. Treba naglasiti da je u to doba roman označivao trivijalni žanr, a širenje, prvenstveno njemačkih, popularnih romana smatran je demoralizatorskim faktorima koji negativno utječu na mladež i žene što će preporoditelji nerijetko isticati u svojim tekstovima o odnarođenosti žena. No kako je još Barac zamijetio, hrvatski su novelisti pišući o temama iz hrvatske prošlosti ipak upotrebljavali narrative preuzete iz europske romantike,³⁰ čemu su se priklonile i hrvatske književnice 19. stoljeća postigavši time i uspjeh kod čitateljske publike. Te ćemo strategije pronaći i u Šenoinom proznom radu temeljenom velikim dijelom na hrvatskim povijesnim događajima kao i kod hrvatskih pisaca realizma koji se okreću romanu kao glavnoj književnoj formi kojemu se od sedamdesetih godina 19. stoljeća ipak mijenja status kada »možemo govoriti i o počecima žanrovskog raslojavanja i stabilizacije romana«³¹, i koji su uspjeli u nakani stvaranja širega kruga čitatelja i njihova okretanja hrvatskoj književnosti, odnosno književnosti na hrvatskom jeziku, krajem stoljeća u potpunosti istisnuvši knjigu na stranim jezicima.

Iako su žene u književnoj produkciji shvaćane isključivo kao čitateljice, s druge se pak strane u preporodnom ozračju stvarala klima koja je pogodovala da žene počnu javno iznositi svoje književne pokušaje, pa u preporoditeljskoj pragmatičnoj podršci ženama i na tom planu, javlja se veći broj žena koje književnim priložima sudjeluju u radu onodobnih časopisa. Njih

²⁹ M. Protrka, nav. dj., str. 164.

³⁰ Antun Barac, »Hrvatska novela do Šenoine smrti«, *Rad JAZU*, 290, str. 5–64; Zagreb, 1952. Cit. str. 9.

³¹ M. Protrka, nav. dj., str. 153.

se može podijeliti u dvije skupine: autorice koje su se sustavno i ozbiljno bavile književnim radom te objavile niz priloga ali i knjiga u okviru i sa značajkama književno-stilskoga razdoblja romantizma te one koje su se javile većinom jednim prilogom kao podrškom novim društvenim tendencijama u okviru hrvatskoga narodnoga preporoda. U prvu skupinu ulaze dalmatinska spisateljica Ana Vidović i karlovačka Dragojla Jarnević koje objavljuju u najznačajnijim časopisima svoga doba, potom Ana Vrdoljak koja u nekoliko godišta objavljuje radove u *Zori dalmatinskoj* te Jagoda Brlić koja za života objavljuje samo jednu pjesmu u *Kolu*, ali je za sobom u rukopisu ostavila više od stotinu pjesama kasnije i otisnutih u dvama izdanjima *Pjesama*. U drugu skupinu ulaze žene koje većinom objavljuju budničarski intonirane stihove u *Danici ilirskoj*.

Već u sedmom broju prvoga godišta *Danice ilirske* iz Beča se pod pseudonimom javlja Jela Horvaticza s pjesmom »Domovini y nyejnim kcheram« pisanom starim pravopisom u kojoj uz dobre želje za budućnošću domovine poziva Hrvatice da u tom pomognu svojim narodnosnim očitovanjem.³² Autorica pjesmi prilaže dopis u kojem napominje da se radi o tek dijelu dulje pjesme koju će naknadno objaviti kao i razotkriti svoj identitet, govori o svojoj mladosti i ljubavi prema domovini od rođenja te ponovno poziva Hrvatice da po uzoru na Engleskinje, Francuskinje, Njemice, Ruskinje i Poljakinje koje se javljaju po časopisima i one odgovore na jednak način, sudjelujući priložima u *Danici*. Da su odjeci hrvatskoga narodnoga preporoda nadišli granice hrvatskih prostora, osim Jele Horvaticze koja se javlja iz Beča, svjedoči i Sofija Rušnov, o kojoj je Jan Kollar u svojim putopisnim zapisima pisao kao o gorljivoj domoljupki, a koja iz Trsta u *Danicu ilirsku* šalje pjesmu o ljubavi i nostalgiji za domovinom.³³ Prijevodom jedne pripovijetke javit će se i poznata srpska preporoditeljica Anka Obrenović,³⁴ a još jedna Srpkinja poziva na pretplatu za svoj prijevod knjige *Robinson Crusoe* koji ovdje ističemo, osim spola, i zbog njezinih godina jer poziv da se novci za pretplatu uplate njezinu ocu objašnjava činjenicom »da se ja radi mogega spola i maloljetnosti, u samo izdavanje nemogu upuštati«.³⁵ Većina ženskih potpisa atribuirana je geografskom odrednicom, pa se po s jednom pjesmom javlja Dragoila Vočinčičeva iz Slavonije, M. Martinićeva iz Požege i Laura Slaburova iz Srijema s budničarskim pjesmama, namijenjenima da probude žensku svijest o nacionalnoj identifikaciji

³² Jela Horvaticza, »»Domovini y nyejnim kcheram«, *Danicza Hortvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka*, I, br. 7, str. 1; Zagreb, 21. siječnja 1835.

³³ Sofija R[ušno]v, Ilirka iz Tàrsta, »Mojoj miloj domovini«, *Danica ilirska*, VII, br. 30, str. 121; Zagreb, 24. srpnja 1841.

³⁴ prev. Anka J. Obrenovićeva, Ilirkinja iz Srbije, »Dobročinstvo i zahvalnost«, *Danica ilirska*, II, br. 20, str. 77–80; Zagreb, 14. svibnja 1836.

³⁵ Milica Lazićeva, »(Poziv k predplati na sàrbski prevod knjige 'Robinson Kruso')«, *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, XI, br. 1, str. 4; Zagreb, 4. siječnja 1845.

bliske i mahom s motivima preuzetima iz narodne poezije,³⁶ a na sličan način će pisati i Krunoslava Horvatova.³⁷ Iz ženskoga pera stiže i pjesma »Ženama slavskim« kao prijevod Božene Němcove čiju će knjigu »Babica« 1864. prevesti Ljubica Mařikova.³⁸

Julijana Gaj, majka Ljudevita Gaja, jedna je od rijetkih koja se ne javlja stihovima već s dvjema kratkim proznim crticama s moralnom poukom.³⁹ Maca Zacerjaninova šalje dopis s opisom društvenoga života Gospića u kojem vlada ujedinjeni probuđeni nacionalni duh te izvješćuje o jednoj iz niza zabava s hrvatskim predznakom.⁴⁰ Iako je značenje *Danice ilirske* u njezinu kasnije obnovljenom izdanju toliko neznatno da se u historiografiji ta godišta gotovo ne spominju, ipak ovom prilikom ističem da se u tom razdoblju prilozima javlja Ljubosava Bedeković-Gajeva koja se okušava u žanrovima neuobičajenima za tadašnje žensko autorstvo, pa piše biografiju, povijesne crtice i jednu »putnu pripoviedku«.⁴¹ U časopisu *Kolo* svoje priloge objavljuju Ana Vidović, Dragojla Jarnević i Jagoda Brlić, a u *Zori dalmatinskoj* Ana Vidović i Ana Vrdoljak. No u *Zori dalmatinskoj* objavljuje i Milica Heritesova koja se javlja u dva broja s nekoliko priloga, s napomenom urednika Ante Kuzmanića kako je radove izvadio iz njezinih pisama. Uz pjesmu »Ja i putnik« radi se o iznimno zanimljivim žanrovskim ostvarenjima, pet duhovitih crtica te dvije zagonetke.⁴² Kao književnopovijesna zanimljivost često se spominje niz tekstova, započetih kao poslanice Ani Vidović, koje je pod ženskim imenom Stane Gleđević pisao Šime Starčević.

U *Nevenu* se tijekom 50-ih godina 19. stoljeća proznim radom javlja Dragojla Jarnević koja će prilozima sudjelovati u većini hrvatske periodike i kasnijega razdoblja. Međutim, u najznačajnijem časopisu razdoblja realizma *Viencu* njezinu će radu biti zatvoren pristup.

³⁶ Dragojla Voćinčičeva, Ilirka iz Slavonije, »Pervenac«, *Danica ilirska*, III, br. 6; Zagreb, 18. veljače 1837.; M. Martinićeva, domorodka iz Požege, »Vili ilirskoj na koncu godine 1842«, *Danica ilirska*, VIII, br. 53; Zagreb, 31. prosinca 1842.; Laura Slaburova, Srēmica, »Poziv na Ilirke iz Srēma«, *Danica ilirska*, VIII, br. 22; Zagreb, 28. svibnja 1842.

³⁷ Krunoslava Horvatova, »Poziv«, *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, XII, br. 6, str. 23; Zagreb, 7. veljače 1846.

³⁸ Milica Z...vićeva, »Ženama slavskim. (Polag českoga Božene Němcove)«, *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, IX, br. 21, str. 81; Zagreb, 27. svibnja 1843.

³⁹ J[ulijana] G[aj], »Věst«, *Danicza Hortvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka*, I, br. 11, str. 44; Zagreb, 21. ožujka 1835.; Juliana G*[aj], »Šilo za ognjilo«, *Danicza Hortvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka*, I, br. 17, str. 68; Zagreb, 2. svibnja 1835.

⁴⁰ Maca Zacerjaninova, »Dopis iz Gospića«, *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, IX, br. 32, str. 128; Zagreb, 12. kolovoza 1843.

⁴¹ Ljubosava Bedeković-Gajeva, »Veliki spisatelj Julija Caesara u domaćem životu«, *Danica ilirska*, XIX, br. 17, str. 131–132; Zagreb, 29. travnja 1865.; »Sedamnaest vjekovah stara kolievka«, *Danica ilirska*, XIX, br. 18, str. 141–142; Zagreb, 6. svibnja 1865.; »Kraljica od deset danah«, *Danica ilirska*, XIX, br. 20–21, str. 154–155, 161–163; Zagreb, 20. i 27. svibnja 1865.; »Jedna noć u igrani. Putna pripoviedka«, *Danica ilirska*, XIX, br. 22–25, str. 170–171, 177–178, 185–186, 194–195; Zagreb, 3., 10., 17. i 24. lipnja 1865.

⁴² Milica Heritesova, Domorodka iz Vinkovaca, »Ja i putnik«, »Nekoje povjestice«, »Zagonetka«, *Zora dalmatinska*, I, br. 47, str. 376; Zadar, 8. studenoga 1844.; M[ilica] H[eritesova], »Zagonetka«, *Zora dalmatinska*, I, br. 49, str. 392; Zadar, 2. prosinca 1844.

Zbog maloga broja ženskih priloga u *Viencu* u relativno dugom razdoblju njegova izlaženja dalo bi se zaključiti kako je ženama onemogućen pristup njegovim stranicama, no mali broj autorica i u ostalim časopisima druge polovice 19. stoljeća ipak dijelom osporava takav zaključak. Među prvim koje se u *Viencu* javljaju književnim radom jest Marija Fabković i to pripovijetkom »Vila čarovnica. Hrvatska poviest« 1874., a ona će u *Viencu* objavljivati članke neknjiževnoga sadržaja vezane uz njezinu učiteljsku profesiju poput izvješća o francuskom obrazovnom društvu Ligue de l'enseignement ili poziva hrvatskim ženama da po uzoru na češke žene osnuju društvo koje bi skrbilo za žene kojima trebaju različiti oblici pomoći.⁴³ U *Viencu* se javlja i učiteljica Marija Jambrišak prilogom o položaju žene u društvu »Žene prema društvu te razno jim djelovanje«, a javlja se i kao prevoditeljica romana *Nesretna žena*.⁴⁴ Dva priloga objavljuje Emilija Marković, ali pod pseudonimom Eugenija Nenadova: »List iz kronike križevačke« i »Koja li je prava Madona?«.⁴⁵ U najviše godišta svoju je poeziju i prozu objavljivala Milka Pogačić, a među prvim koja se javlja u nefikcionalnim književnim žanrovima jest Ivka Kralj; o njima će biti riječi u zasebnim poglavljima.

Počeci modernističkih nastojanja u hrvatskoj književnosti donose veći broj ženskih imena u književnosti od kojih će većina svoj književni rad nastaviti, odnosno većinom realizirati u 20. stoljeću, no pojavljuje se i svojevrstan fenomen skrivanja (ženskoga) identiteta iza pseudonima, kao kod spomenute Emilije Marković ili Hermine Tomić koja anonimno predstavlja svoju jednočinku *Kita cvijeća* 1883., pa tijekom zadnjega desetljeća 19. stoljeća u *Viencu* pod pseudonimom Kristijana Solvejgs piše Gjena Vojnović, Jagoda Truhelka kao A. M. Sandučić ili pod različitim pseudonimima Marija Jurić Zagorka.

Preporoditeljska podrška ženama, bez obzira na motiviranost, bila je važnom prekretnicom u ženskoj književnoj produkciji i iznjedrila je više imena koja se ne mogu zaobići u govoru o književnosti toga doba. No prvenstveno nedostupnost obrazovanja najširem krugu žena, ali i društvene konvencije koje nalažu ženama realiziranost isključivo

⁴³ Marija Fabković, »Vila čarovnica. Hrvatska poviest«, *Vienac*, IV, br. 18–24, str. 275–280, 292–300, 307–314, 321–331, 337–347, 353–363, 371–378; Zagreb, 1874.; Marija Fabkovića, »Ligue de l'enseignement. (Društvo za obučavanje, naobražavanje.)«, *Vienac*, II, br. 4, str. 60–61; Zagreb, 22. siječnja 1870.; M[arija] Fabkovićeve, »Hrvatskim gospodjam«, *Vienac*, III, br. 25, str. 402–403; Zagreb, 24. lipnja 1871.

⁴⁴ Marija Jambrišakova, »Žene prema društvu te razno jim djelovanje«, *Vienac*, XII, br. 1–5, str. 14–15, 27–28, 42–44, 62–63, 76–78; Zagreb, 3., 10., 17., 24. i 31. siječnja 1880.; Marija Jambrišakova, »Nesretna žena«, *Vienac*, XIII, br. 1–16, str. 5–8, 20–24, 37–41, 52–56, 69–71, 75–78, 86–88, 99–101, 116–119, 133–136, 147–149, 163–165, 180–182, 195–197, 212–215, 227–231; Zagreb, 1881.

⁴⁵ [Emilija Marković], »List iz kronike križevačke. Napisao Evgenij Nenadov«, *Vienac*, VIII, br. 1–7, str. 2–6, 19–23, 34–37, 50–53, 65–68, 81–85, 97–100; Zagreb, 1876.; [Emilija Marković], »Koja li je prava Madona? Izvorna pripoviest. Eugen Nenadov«, *Vienac*, IX, br. 7–20, str. 98–100, 114–116, 134–136, 149–151, 165–167, 182–184, 199–200, 215–217, 229–231, 247–249, 265–267, 281–284, 300–303, 313–316; Zagreb, 1877.

kroz uloge majke, supruge i domaćice, a književnost im ostaje kao razbibriga u preostalo vrijeme, onemogućila je da njihov broj bude značajniji, ali i da žanrovski raznolikije sudjeluju u književnosti. Tek dostupnije obrazovanje od druge polovice 19. stoljeća dovodi do začetaka društvenih, pa i književnih, procesa u kojima žene nastupaju u većem broju, na različitim poljima djelovanja, pridonijevši mnogo u čem i procesima transformacije cijeloga hrvatskoga društva. No za razliku od preporoditeljske podrške, u kasnijim razdobljima i dalje na nepromijenjenim patrijarhalnim temeljima ženski je javni angažman, pa tako i u književnosti, u javnosti često marginaliziran i nerijetko nepravedno obezvrijeđivan.

1.4. Draškovićevo djelo *Riječ veledušnim kćerima Ilirije*

Riječ veledušnim kćerima Ilirije o starijoj povijesti i o najnovijem preporodu književnosti njihove domovine prvo je zasebno tiskano djelo namijenjeno isključivo ženama radi buđenja njihova nacionalnoga osjećaja.⁴⁶ Ne treba smetnuti s uma da je političko-kulturni angažman Janka Draškovića, najstarijega među hrvatskim preporoditeljima, ujedno i jedinoga plemića među vođama ilirskoga pokreta, odgojenoga u hrvatskom narodnom duhu, ostao trajno zabilježen po još dvama pisanim djelima. To su: *Disertacija* iz 1832., političko-programatski spis namijenjen hrvatskim zastupnicima na Ugarskom saboru te djelo namijenjeno hrvatskoj mlađoj populaciji, naslova *Mladeži ilirskoj*, tiskano u *Danici* 1836., gdje poziva mlađe naraštaje na »domovinsku odanost i borbu protiv nesloge«. Tim trima spisima Drašković je i odredio tri ciljane skupine ključne za ostvarivanje preporodnih ideja.⁴⁷

Djelo *Riječ veledušnim kćerima Ilirije*, originalnoga naslova *Ein Wort an Iliriens hochherzige Töchter über die ältere Geschichte und neueste literarische Regeneration ihres Vaterlandes*, objavljeno 1838., pisano je njemačkim jezikom, jer, kako Drašković ističe u uvodu, žene su otuđene od vlastite domovine i narodnoga jezika te su okrenute stranim utjecajima i stranim jezicima, prvenstveno njemačkomu. Razlog tomu, smatra Drašković, treba tražiti u samim muškarcima koji za službeni jezik uzimaju latinski ostavivši materinski jezik za uporabu puku. Želeći pokazati kako nema razloga zašto bi se žene sramile svoga podrijetla i jezika Drašković će ukratko dati povijest »Ilirije« odnosno njezina hrvatskoga dijela od antičkoga doba čime će ujedno opravdati uporabu imena Ilirija tj. Iliri unutar

⁴⁶ Janko Drašković, *Ein Wort an Iliriens hochherzige Töchter über die ältere Geschichte und neueste literarische Regeneration ihres Vaterlandes*, Druck der k. . ilir. Nat. Typographie von Dr. Ljudevit Gaj, Agram, 1838.

⁴⁷ Ante Stamać, »Koku je to 'Riječ', i kakvu, Drašković uputio 'kćerima Ilirije'?«, *Kolo*, XVII, br. 3, str. 8–13; Zagreb, 2007.

novonastaloga pokreta – ilirskoga. Sljedeće tekstove Drašković će preuzeti od drugih autora. Uslijedit će pjesma Ignjata Gjorgjića *Krijesnica* s njemačkim prijevodom Dimitrije Demetra kako bi pokazao ljepotu skladanja u najuzvišenijoj – pjesničkoj – formi. Šafaříkov tekst o nastojanjima Ljudevita Gaja oko jezika, pravopisa, novina i tiskare ženama bi trebao ukazati na podršku ostalih pripadnika slavenske zajednice hrvatskim preporodnim akcijama. Zadnji dio potpisuje Dimitrija Demeter koji ponovno govori o hrvatskom jeziku i književnosti ističući važan Gajev prinos u potrebitom uspostavljanju jednoga, za sveobuhvatan hrvatski prostor, standardiziranoga hrvatskoga jezika.

Iako je važnost djela *Riječ veledušnim kćerima Ilirije* najveća upravo u tom što se Drašković obraća do tada zanemarenomu čimbeniku u raspodjeli javne društvene odgovornosti – ženskomu dijelu populacije, ideje koje se pronalaze u djelu zapravo su ideje ilirskoga pokreta u cjelini, a Draškovićeva je retorika identična onoj koja se pronalazi u svim tekstovima toga razdoblja. Djelo time zadovoljava zahtjeve tek one prve – temeljne – faze ilirskoga pokreta, a to je jačanje osjećaja narodnoga identiteta vezanoga uz »Iliriju« i širu slavensku zajednicu te, usko vezano uz to, apostrofiranje važnosti uporabe materinskoga jezika. Ženama je, dakle, posebna uloga dodijeljena tek u naslovu djela i prvih nekoliko rečenica, odnosno u imenovanju primatelja informacija iz teksta.

Hrvatska književna historiografija priznaje važnost te knjižice, ali su izostala ozbiljnija proučavanja kako samoga sadržaja tako i njezina utjecaja na žene preporodnoga razdoblja. Tek se Ante Stamać prigodom znanstvenoga skupa o Janku Draškoviću održanoga u Matici hrvatskoj 2006. primio prevođenja knjižice na hrvatski jezik nadopunivši svoj prijevod, poslije objavljen u *Kolu*, kraćom studijom.⁴⁸ Stamać djelo naziva »krparija od pet uzajamno različitih i raznovrsnih tekstova«⁴⁹ pri čem i samo autorstvo pripisuje ne Janku Draškoviću, već Ljudevitu Gaju i to zbog Draškovićeve veće sklonosti političkim rješenjima, a i »*expressis verbis*, koliko u izvornim Draškovićevim rečenicama, toliko i u rečenicama Šafaříkovim i Demetrovim«.⁵⁰ Takva paušalna ocjena koja svoj temelj ima u već spomenutoj poopćenoj "ilirskoj" retorici djela u cjelini može biti podlogom za neko daljnje istraživanje, ali čak uzimajući je i kao točnu, najviše ide u prilog tezi da žene nipošto nisu smatrane usputnim (potencijalnim) akterima preporodnih nastojanja već da je uložan značajan napor i posebna taktika kako bi žene prihvatile »narodnosne kodove«. U tom je smislu logičan izbor

⁴⁸ Isto. Prijevod knjižice: »Grof Janko Drašković, Riječ veledušnim kćerima Ilirije o starijoj povijesti i najnovijem preporodu književnosti njihove domovine, U Zagrebu, 1938., Tiskom k. p. ilir. Nat. Typographie Dr. Ljudevita Gaja. Komisijska prodaja u Emila Hirschfelda«, str. 15-45.

⁴⁹ Isto, str. 10.

⁵⁰ Isto, str. 13.

Draškovića za autora teksta i to kao pripadnika visokoga staleža, obrazovanoga i uglednoga člana hrvatskoga naroda čije misli i ideje imaju značajnu društvenu težinu, ali i utjecaj na ciljanu publiku njegovih usmenih i pismenih obraćanja. Stamać točno detektira da su svi naponi usmjereni prema ženama kako bi »postale vodećom snagom općih društvenih gibanja u budućnosti«.⁵¹ No iako je trebalo proći dosta vremena da se žene u zamjetnoj mjeri nacionalno osvijeste, pozivanje na Draškovićev autoritet u ovom je slučaju kod žena sigurno imalo utjecaja pa osim već spomenute litografije Janka Draškovića koju su u znak zahvalnosti za knjižicu žene dale izraditi, historiografija bilježi i Kukuljevićevo svjedočenje:

»Iza one poslanice na kćeri ilirske pretvorila se čarobno sva ćud i narav naših svijesnih žena; one, koje bijahu već na polu ponijemčene, stadoše učiti i govoriti hrvatski, poprimiše narodnu nošnju, počеше čitati hrvatske časopise i knjige, pjevahu hrvatske pjesme javno i u kući, dopisivahu hrvatski, a njeke pokušashe dapače i obogaćivati književnost hrvatsku«.⁵²

Za današnju je hrvatsku historiografiju Stamaćev prijevod na hrvatski jezik od velikoga značenja, no Stamaćeva popratna studija ipak pati od mjestimičnih iskliznuća iz znanstvenoga diskursa čime se u pitanje dovodi i njezina relevantnost. Posebno je sporna Stamaćeva opservacija kada o dijelovima teksta sa zemljopisno-povijesnim, etnografskim i kulturnim podacima, koji u velikom dijelu ne odgovaraju današnjim (a pitanje je u kojoj mjeri i ondašnjim) znanstvenim spoznajama, zapisuje da su »'priče za malu djecu': ženski je svijet uostalom i onda i danas volio maštarije, pa makar i u znanosti!«.⁵³ Oспорava li Stamać ženama sposobnost razumijevanja i/li bavljenja znanošću tek je jedno od pitanja njegova samoprizvoljnoga zaključka, ali ide u prilog tvrdnjama da su žene i danas izložene raznim oblicima diskriminacije. U ovom slučaju to posebice zabrinjava jer dolazi od nekoga s pozicije moći i društvenoga utjecaja – akademika, znanstvenika i sveučilišnoga profesora. Čini se tako da su još uvijek aktualni brojni problemi koje je artikuliralo hrvatsko 19. stoljeće, primjerice o ženskom identitetu, ženskim mogućnostima, obrazovanju, javnom djelovanju, a o čem će biti govora u sljedećim poglavljima.

⁵¹ Isto, str. 9.

⁵² Ivan Kukuljević, *Glasoviti Hrvati prošlih vjekova*, Zagreb, 1886., str. 198.

⁵³ A. Stamać, nav. dj., str. 10.

1.5. (O) ženama u časopisima 19. stoljeća

1.5.1. Časopisi *Danica ilirska* (1835. – 1849.), *Kolo* (1842. – 1853.) i *Zora dalmatinska* (1844. – 1849.)

Kada je riječ o periodizaciji hrvatske književnosti na onu koja obuhvaća razdoblje od renesanse do prosvjetiteljstva, u književno-znanstvenim izučavanjima objedinjenu pojmom starije hrvatske književnosti, te onu od romantizma do današnjega vremena, tzv. noviju hrvatsku književnost, Vinko Brešić u prilog opravdanosti takva razgraničenja, uz jezične i kulturno-političke razloge, kao dodatnu kategoriju uvodi pojavu prvih (književnih) novina i časopisa na hrvatskom jeziku.⁵⁴ Taj novi medij postaje generator novih kretanja u književnosti, mjesto literarnih promišljanja te obnove rubnih ili stvaranja novih književnih oblika uspostavljajući pritom jedan novi književni model karakterističan upravo za tzv. noviju hrvatsku književnost. Istodobno, novine i časopisi postaju središnje mjesto gdje se dotadašnja regionalno obilježena hrvatska književnost objedinjuje pod nazivom nacionalne književnosti čime izravno korespondiraju s nastojanjima za ujedinjenjem hrvatskih prostora i usustavljanjem hrvatskoga književnoga jezika. No kao što su pojedini neknjiževni časopisi pridonijeli razvitku književnosti obogaćujući svoje stranice književnim priložima⁵⁵ tako su i književni časopisi odigrali nemjerljivu ulogu u formiranju stavova javnosti i rješenjima oko jezičnih i kulturno-političkih pitanja.⁵⁶

Vodeću ulogu pri tom ima Gajeva *Danica* čije značenje na spomenutim područjima nije tek puki rezultat slučajnosti već promišljene politike njezina pokretača koji u budućim novinama vidi katalizator, osim kulturnoga, i društveno-političkoga života Hrvatske, pa unatoč nazivu »književne novine« na primjeru *Danice* jasno je da je Gaj pokazao kako je »sva svoja kulturna nastojanja podredio političkima«.⁵⁷ U skladu s tim i većina tekstova u *Danici* usmjerena je povezivanju južnih Slavena i širenju ideja ilirskoga zajedništva, s posebnom brigom za stvaranje jedinstvenoga književnoga jezika, temama kojima se hrvatska historiografija dosta bavila. Ipak, u vrijeme nejedinstvenoga pravopisa i nestandardiziranoga

⁵⁴ Vinko Brešić, *Čitanje časopisa*. Uvod u studij hrvatske književne periodike 19. stoljeća, Matica hrvatska, Zagreb, 2005., str. 13–26.

⁵⁵ Npr. *Obzor*. Usp.: A. Barac, »Sto godina novije hrvatske književnosti i 'Obzor'«, »*Obzor*« – *spomen knjiga 1860–1935*, Zagreb, 1936., str. 254–260. Barac naglašava *Obzorovu* vezu s književnošću i u tom smjeru potrebu za izradom bibliografije književnih priloga što ni do danas nije napravljeno.

⁵⁶ O periodici u kontekstu stvaranja književnoga kanona, ali i njezine šire uloge u društvenim procesima opširnije je pisala M. Protrka, nav. dj.

⁵⁷ Ivo Frangeš, »Značenje Gajeve 'Danice'. Uz njezino ponovno objavljivanje«, *Croatica*, II, sv. 2, str. 159–176; Zagreb, 1971., cit. str. 165.

jezika, tadašnjih neprestanih pokušaja prvenstveno mađarizacije, pa onda i germanizacije hrvatskoga naroda, nepoznavanja hrvatskoga jezika kod viših staleža i višega klera, nepostojanje hrvatske književne publike i općenito u najnepovoljnije vrijeme za opstanak hrvatskoga identiteta, Gajev je potez bio jedina prihvatljiva opcija koja je mogla polučiti uspjeh u širenju preporodnih ideja na svim poljima, a u konačnici i u samoj održivosti novina. Gaj time ispravno koristi mogućnosti novoga medija koji »prostorno dopire dalje i brže od knjige te šire i brže mijenja socijalnu i kulturnu sliku pokrivenoga prostora«⁵⁸ pokušavajući napraviti zaokret prema široj književnoj publici od postojeće, one obrazovanije i imućnije kojoj je čitanje oblik zabave, a koja dobrim dijelom ili ne poznaje hrvatski jezik ili na hrvatsku knjigu gleda kao na drugorazredno štivo. Zbog toga je iznimno pažljiv u izboru tekstova koje će objaviti u *Danici*, te, iako je jasan kriterij da budu u skladu s idejom sveslavske uzajamnosti, oni primarno moraju biti što jednostavniji i razumljiviji da »kod nezrelih nekih glavah (a koliko ih neima!) [ne] uzbuđuje najveći nesklad«. Gaj ciljanu masu želi uvjeriti da su temelji za provođenje ilirske ideje izgrađeni na širokom području »Ilirije« i među različitim pripadnicima »Ilira«, pa će zbog toga *Danica* obilovati različitim tekstovima i dopisima iz svih južnoslavenskih krajeva.

Raznovrsnost priloga, ali i sama dugovječnost novina izdvajaju *Danicu* od ostalih književnih časopisa toga razdoblja kao kulturno-društvenoga kroničara kroz čiju je prizmu moguće ne samo dobiti uvid u preporodne ideje i djelovanja već dobiti uvid i u recepciju preporodnih nastojanja čime zauzima mjesto javnoga pokazatelja općih gibanja u hrvatskom narodu. U kontekstu ovoga rada koji se bavi književnim djelovanjem žena na stranicama *Danice* moguće je pronaći informacije o samim okolnostima u kojima književnice i žene općenito djeluju, razlozima, pa i načinima na koji ih se pokušava pridobiti za »hrvatsku stvar«, njihovom odazivu i aktivnostima koje su poduzimale unutar hrvatskoga narodnoga preporoda, ali i stav kritike i šire javnosti prema njihovu prinosu hrvatskoj kulturno-književnoj sceni. Kada je riječ o književnim priložima žena, u *Danici* se javljaju u većem broju, ali u usporedbi s priložima u drugim časopisima oni su nešto slabije književne kvalitete, ali ih treba promatrati kao poticaj i drugim ženama da se uključe u preporodni krug o čem neprekidno brine *Daničino* uredništvo.

Dodjeljivanje važne uloge ženama u buđenju narodnosti nije novotvorina hrvatskih preporoditelja; takva se nastojanja pronalaze i u ostalim europskim narodima zahvaćenima vlastitim preporodnim gibanjima, a dio je ideja s kojima se hrvatski preporoditelji susreću te

⁵⁸ V. Brešić, nav. dj., str. 108.

prihvaćaju od Čeha i Poljaka čija je nacionalna identifikacija u tom trenutku snažno izražena. Preporoditelji su, ističući neraskidivu povezanost jezika s narodnošću, ali i dugoročno gledajući da njihove ideje nadžive odlazak njihove generacije, znali da je potrebno narodni jezik uvesti u svaki dom. Imajući u vidu važnost odgoja kao sredstva za »usađivanje« narodnoga duha kod mladeži i raspodjelu društvenih uloga toga doba – ženi prvenstveno pripada uloga majke i odgajateljice, upravo je »ljepši spol« u očima preporoditelja bio onaj ključni čimbenik koji će omogućiti da budući naraštaji naslijede temelje na kojima će se nadograđivati hrvatski identitet.

Tekstovi u *Danici* koji govore o ženama ili su njima namijenjeni rezultat su patrijarhalnih struktura hrvatskoga društva, a u temeljima razmatranja rodni uloga »prirodna« je narav kako žene tako i muškarca. No iako prema takvim shvaćanjima ženama pripada privatna sfera djelovanja, a muškarcima ona javna, većina tekstova naglašava s jedne strane ženski neizravni utjecaj na političko-društveno polje kroz primjerice provedbu ispravnih »kućnih« vrijednosti čiji obrazac muškarac preslikava na javni angažman, a s druge strane onaj izravni koji obilježava aktivan odnos žene prema narodu i domovini i izlazak iz isključivo privatnoga u javan prostor, a koji čak može uključivati i polaganje života žene kao žrtvu za dobrobit domovine.

Već u jednom od prvih brojeva *Danice* naći će se tekst »Senzkoga zpola Chazt vu drustvu chlovechanzkom«⁵⁹ u kojem anonimni autor iznosi misli vezane uz ulogu i važnost žene u društvu. Članak započinje jednostavnim oprečno postavljenim osobinama žene i muškarca – »Mus je glava, sena pako szerdce, z nyim razum, z nyum chutenye lada«⁶⁰, a taj će kontrastni odnos ostati nosiva značajka teksta. Dok muškarci vode brigu o domovini, narodu i svijetu, ženski je djelokrug znatno uži; on se uz vođenje kuće i gospodarstva proteže na brigu o bližnjima, posebice o zdravlju djece i muža kojemu treba »vszaku nygovu y najmanyshu selyu z neizpiszlyivum milovolynoztjum pretechy«.⁶¹ No unatoč tradicionalnoj podjeli rodni uloga autor ne ograničava ženski značaj tek na prostor domaćinstva već izvlači dalekosežniji zaključak prema kojemu žena svojim postupcima utječe na sam razvoj čovječanstva i svijeta uopće. Dok s jedne strane sreća muškarca počiva u dobrim obiteljskim okolnostima (što je rezultat zalaganja žena), pa će time i njegovo djelovanje biti usmjereno prema boljitku svijeta, s druge strane ženin utjecaj na muškarce može spriječiti njihove loše postupke. U takvu kontekstu prava je vrijednost žena što »chine to, sto musi nemogu, one

⁵⁹ [Anonim], »Senzkoga zpola Chazt vu drustvu chlovechanzkom«, *Danica Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka*, I, br. 3, str. 11–12; Zagreb, 24. prosinca 1835.

⁶⁰ Isto, str. 11.

⁶¹ Isto, str. 12.

pomaseju y obatriveju tamo, gdi musi zamuknu, y moguche szu iz tuge radozt, iz pomenykanya obilnozt, iz zdvojenya zadovolynozt ztvoriti«. ⁶²

Slične misli pojavit će se i u Schillerovoj pjesmi »Die Würde der Frauen« ⁶³ čiji prijevod potpisuje Ivan Trnski, popularan i čitan autor u 19. stoljeću, koji u svom književnom stvaranju značajno mjesto posvećuje upravo ženama. No Schiller je, za razliku od prethodnoga autora, znatno oštrijega suda kada je riječ o dominantnim osobinama muškaraca; muškarcima će dodijeliti destruktivnu ulogu u principu muško-ženske dualnosti. Muškarce predstavlja kao okrutne, ohole, neumjerene, a među njima »Pravda jačjeg svedj caruje«, ⁶⁴ pa će poziv za poštivanjem žene iz prvoga stiha temeljiti na ženskim osobinama blagosti, pristojnosti, marljivosti, vjernosti, osjećajnosti i njihovoj težnji za pomirbi nepomirljivoga.

Iako će suprotstavljanje muškoga i ženskoga principa, odnosno razuma i osjećaja ostati glavni okvir i kasnijih tekstova vezanih uz temu žena, bit će mnogo govora i o važnosti njihova ujedinjenja. Autor teksta »Gdē je sloga, tu je i božji blagoslov« ⁶⁵ govoreći o ljudskom društvu kao prvo takvo društvo navodi upravo ženu i muškarca koji se sjedinjuju u braku. Brak mora biti temeljen na ljubavi, jer ona rađa međusobnu slogu, a time je i život ugodniji, pa će pritom pisac dati kritiku samcima za koje smatra da se teže nose s tegobama na životnom putu od onih u bračnim savezima. Da brak nije jednosmjerna potreba već nužnost obaju sudionika kako bi se ispunio »pravi i sveršen život«, ⁶⁶ iznijet će Steić: »Žena sama, bez muške strane, slaba je: njein je život vrlo prazan i ubog, kad se o njem i mužka osoba nestara. Ali kakov je i mužkom život, kad ga ženska pola nenēguje i nepodpira!«. ⁶⁷ Samorealizacija pojedinca koja je u potpunosti moguća samo putem zajednice, u ovom slučaju bračne, u hrvatskom narodnom preporodu bit će uzdignuta na višu razinu i pripisat će joj se širi pojam zajednice – narodna zajednica. Tako će se i u napisima o ženama ženskom spolu dodijeliti posebna dužnost u odgoju koja će se tumačiti kao aktivan odnos prema narodu i domovini, odnosno njihovu očuvanju. U prvom spomenutom članku autor će ponavljajući važnost žene za cijelo čovječanstvo navesti njezinu ulogu majke koja odgojem usađuje duh narodnosti kod svoje djece, a kćeri obvezuje da nastave istim putem – »sena odhrani devojku, koja mladencza na oszlobodyenye domovine podbode«. ⁶⁸ Time se implicira ono o čem će

⁶² Isto.

⁶³ Ivan Trnski, »Čest ženah. (Prevod Schillerove pēsme: *Die Würde der Frauen.*)«, *Danica ilirska*, IV, br. 47, str. 185–186; Zagreb, 24. studenoga 1838.

⁶⁴ Isto, str. 186.

⁶⁵ Dr. I. Steić, »Gdē je sloga, tu je i božji blagoslov«, *Danica ilirska*, II, br. 50, str. 197–200; br. 51, str. 203–204; br. 52, str. 207–208; Zagreb, 10., 20., 31. prosinca 1836.

⁶⁶ Isto, str. 198.

⁶⁷ Isto.

⁶⁸ »Senzkoga zpola Chazt vu drustvu chlovechanzkom«, str. 12.

kasniji tekstovi govoriti, a to je spremnost žene da podnese žrtvu u ime višega cilja – domovine, pa čak i ako će to značiti gubitak muških članova obitelji. Onaj narod kojim dominira takav profil žena, »*velikoszerchne Domorodkinye*«, ⁶⁹ smatra autor, sretan je narod.

O žrtvama koje podnose žene za svoj narod opširno je pisao anonimni autor u članku u pet nastavaka »Historičko ogledalo ženah« ⁷⁰ kao poticaj hrvatskim čitateljicama da se ugledaju na primjere žena iz povijesti i pridonesu vlastitu narodnomu probitku. Sadržajna usmjerenost teksta naznačena je u prvoj rečenici: »I žena je član države, – i njoj se pristoji, dapače i njezina je dužnost, da udionica bude brigah za korist i blagoslov obćenite domovine«. ⁷¹ U onim društvima, naglašava autor, gdje žena nije ravnopravan član, vlada moralna i duhovna izopačenost bez unutarnje stabilnosti države (za primjer svoga doba navodi Mongole i Turke), dok poligamija negira mogućnost supružničke i roditeljske ljubavi. Posebnu kritiku upućuje društvima gdje se žena prezire, a još veću onima gdje se taj prezir »u neku uljudnost i izvanjska štovanja krije i zamata«. ⁷² No iako je glavnina članka posvećena pričama o hrabrim ženama tijekom povijesti, u prvom, uvodnom, dijelu autor će se zadržati na temeljitoj analizi ženske naravi koja, kako smatra, može i morala bi djelovati na narodno blagostanje. Pisac je svjestan da materijalna oskudica zatire duhovnu dimenziju čovjeka, ali iako će navesti nekoliko slučajeva (Heleni, »pěvalica Karš«) kada je duhovna snaga nadvladala siromaštvo, on će svoje razmatranje o ženama usmjeriti k onima koje ne moraju skrbiti za osnovne egzistencijalne potrebe. No i takve žene mogu zastraniti u svojim nastojanjima za duhovnom ili intelektualnom uzdignutošću. Autor će ih razdvojiti u dvije skupine, a obje obilježava udaljavanje od osnovne karakteristike koja ih izdvaja od muškaraca – »dčinske one poetičke bezazlenosti i blagosti, koja je, ako se u slobodnoj samostalnosti razvije, najljepši ures ženskoga sèrdca«. ⁷³ U prvu će skupinu svrstati žene koje silno kontroliraju ili pokušavaju kontrolirati sve što ih okružuje odnosno život uopće, dok će u drugu svrstati žene koje su »pako dobra, mila bitja«, ⁷⁴ ali poluučene, koje su životne smjernice preuzele iz sentimentalnoga štiva čime su izgubile samostalnost karaktera. No te će druge možda pridobiti »boljega muža«, ⁷⁵ što se ponovno može dovesti u vezu sa spomenutom idejom o samorealizaciji putem braka, no i nagovješćuje problematiku o izobrazbi žena, usko vezanu uz bračnu ulogu supruge i domaćice, gdje je obrazovanje shvaćeno kao jedan od

⁶⁹ Isto. U članku također istaknuto kurzivom.

⁷⁰ [Anonim], »Historičko ogledalo ženah«, *Danica ilirska*, VI, br. 36, str. 142–144; br. 37, str. 145–147; br. 38, str. 149–151; br. 39, str. 153–155; br. 40, str. 158–159; Zagreb, 5., 12., 19., 26. rujna i 3. listopada 1840.

⁷¹ Isto, str. 142.

⁷² Isto.

⁷³ Isto, str. 143.

⁷⁴ Isto.

⁷⁵ Isto.

preduvjeta za brak – bolje obrazovanje jamči i bolju ženidbenu ponudu. Međutim, načela kojima se vodi taj dio žena nisu rezultat prirodnoga duhovnoga rasta temeljenoga na vlastitim promišljanjima i čuvstvima, već su bez kritičnosti preuzeta iz drugih izvora, pa ih se time ne može smatrati ni dugovječnima ni plodonosnima što, autor smatra, nije pak odlika samo žena svoga vremena nego čitavoga društva, a kritiku će također uputiti brojnim članovima hrvatskoga društva koji ne mare za domovinu. Autor pritom radi odmak od spomenute uvriježene podjele rodni uloga gdje je briga za domovinu isključivo muška obveza, pa iako će ponoviti ideje iz prethodnih članaka o ženskom djelovanju kao putu prema savršenstvu čovječanstva i ženskom implicitnom utjecaju na razvoj društva i naroda, on će aktivirati ženski udio u pitanjima vezanim uz narodnost, pa čak pretpostavljajući i mogućnost polaganja života za viši cilj. Iako priznajući da su takvi primjeri rijetki, iz posljednjega će tisućljeća izdvojiti primjere Jeanne d'Arc i Charlotte Corday kada su žene čak uzele oružje kako bi donijele dobrobit svomu narodu. No najviše će pozornosti posvetiti povijesno udaljenijem prostoru – Sparti gdje je žena bila posebno cijenjena te se njezin utjecaj protezao na sve sfere javnoga i privatnoga života. U tri nastavka govorit će o najvažnijim događajima iz povijesti Sparte gdje su žene, plativši na kraju i životom, odigrale odlučujuću ulogu u očuvanju svoga grada-države. Kao ključnom za uspjeh spartanske države autor će navesti odgoj te će istaknuti kako Spartanci od rođenja jačaju i duh i tijelo s ciljem da se »gadna svojevolsnost, i odtuda izvirući plač u nježnih persih dčce njihove ne ukoreni«⁷⁶ dok će na više mjesta istaknuti upravo majke kao one koje su muževe i sinove vodile u bitke, vraćale ih na ratišta, pa ih se čak i odricale u slučaju njihova bijega. U prilog tomu pisac će u tekst inkorporirati stih pjesme majke upućene odbjeglomu sinu⁷⁷ ili citat Spartanke koja po vijesti o smrti sina »veselo nastavi: zato sam ga rodila, da bi bilo jednoga, koi bi za domovinu umrėti znao«.⁷⁸ No za razliku od prikaza kolektivnoga duha Spartanaca i Spartanke koji su podjednako zauzeti za održanje svoje države, autor će iz rimske povijesti, ne negirajući pak poštovanje Rimljana prema ženama, izdvojiti primjere pojedinačnih žena koje su podnijele neku vrstu žrtve radi više svrhe. Tako će prostor ispuniti životnim sudbinama Kornelije, supruge Tiberija Grakha koja je nakon muževe smrti život posvetila odgoju djece te ih sve nadživila; Porcije, koja je nakon smrti muža Marka Junija Bruta i tijekom raspada Rimske Republike počinila samoubojstvo što se može, piše autor, »svakomu dubokomu ćutjenju žarke ljubavi za supruga

⁷⁶ Isto, str. 146.

⁷⁷ »Porode prokleti! idi, padni u paklene tame, / Eurote nek nebude za tebe strašiva psa. / Udesu opaki, robe gadni, dole u pakao! / Špartu koi gardiš, – mati te nerodih ja.«, Isto, str. 147.

⁷⁸ Isto, str. 149.

i domovinu samo naravno činiti»⁷⁹ te Oktavije, poznate supruge Marka Antonija i Oktavijanove sestre.

Svi primjeri, prema autoru, trebaju sadašnju generaciju potaknuti na slična djela koja će budućim naraštajima ostaviti u trajno nasljeđe, pa će istovremeno kao završni dio teksta svoje namjere pretvoriti u izravan poziv ženama svoga doba pritom aktualizirajući čitav tekst još jednom dotad nespomenutom kategorijom – jezikom, koji u 19. stoljeću neraskidivo prati pojmove naroda i državotvornosti:

»Čovječanstvo, blago domovine zahtjeva i poziva sve vjerne kćeri mile naše domovine, da narod i jezik svoj junački, ilirski, čuvaju i brane, da ga goje i njeguju, da ga sinovom i kćerim svojim za mlada učepľuju, ako se žele u kasnih potomcih kao vjerne matere, kao slavne domorodkinje ugledati i vjerne čuvarice domovine, jezika i miloga roda svoga vjeke spominjati i slaviti«.⁸⁰

Takav poziv samo je jedan u nizu sličnih koji se javljaju na stranicama *Danice*. Narodnosno određenje neodvojivo je od jezičnoga, prihvaćanje hrvatskoga jezika povratak je korijenima svoga nacionalnoga identiteta i njegovo oživljavanje, pa su pokušaji uvođenja narodnoga jezika u svaki dom preduvjet za uspjeh i opstanak preporodnih ideja bez obzira na njihov bilo tadašnji politički bilo kulturni predznak. No hrvatski jezik među višim slojevima zauzimao je, u najmanju ruku, drugorazredni položaj spram vodećim europskim jezicima, prvenstveno njemačkomu, dominantnomu na sjevernom, i talijanskomu, dominantnomu na južnom hrvatskom prostoru čemu su pogodovali odgoj i obrazovanje na stranim jezicima, a što je za dodatnu posljedicu imalo i potpuno nepoznavanje ili slabo znanje hrvatskoga jezika. O problemu odnarođivanja kroz odgoj progovorit će Stjepan Marjanović u drugom godištu *Danice* u pjesmi znakovitoga naslova »Tužba na odhranjenje mnogih slavjanskih dječakah«⁸¹ u ovom slučaju izjednačavajući ulogu žene i muškarca u roditeljskim obavezama i usmjeravanju djece. No u članku preuzetom iz češkoga *Květyja (Cvětja)*⁸² po pitanju jezika posebna će se kritika uputiti »ilirskim« ženama koje odbacuju narodni jezik i običaje. Autor se, među ostalim, poziva na susrete s pojedinim ženama koje su se ili sramile govoriti materinskim jezikom ili su ga ismijavale kada je govorio narodnim jezikom. Prije kor ženama

⁷⁹ Isto, str. 158.

⁸⁰ Isto, str. 159. Istaknuto kurzivom!

⁸¹ Slavodrug Miloglasnović, Ilir iz Slavonije Br. d. n. n. [Stjepan Mirković], »Tužba na odhranjenje mnogih slavjanskih dječakah«, *Danica ilirska*, II, br. 51. str. 201–203; Zagreb, 20. prosinca 1836.

⁸² V[jekoslav] B[abukić]?, »Domorodkinjam ilirskim za lěto 1838. Polag Dragutina bar. Villania«, *Danica ilirska*, IV, br. 4, str. 15–16; Zagreb, 27. siječnja 1838.

zbog takva stava prema jeziku kao odrazu vlastita identiteta dodatno je naglašen oprečnim odnosom muškarca i žene; muškarci su u ovom slučaju osviješteni pripadnici »ilirskoga« naroda, ponosni na svoje podrijetlo, tradiciju i jezik, dok se žene tek susreću sa zadaćom da to postanu. Poziv za sjedinjenjem muškarca i žene u narodnosnom očitovanju odvija se u skladu s ilirskim jezično-stilskim inventarom – muškarci su braća, a žene sestre zajedničke majke »Ilirije«, a njihova trenutačna razjedinjenost rezultat je vanjskih utjecaja, a nikako prirodnoga razvoja. Navedeni članak u cjelini ne uvodi značajniji pomak u diskursu spram ostalim tekstovima s tematikom žena, ali je zanimljiv zbog gledišta o ostvarenju preporodnih nastojanja smatrajući da će tek budući naraštaji u potpunosti ostvariti preporodne ciljeve, čime zapravo deklamatorski stavlja u središte ženu-majku-odgajateljicu kao najvažniji čimbenik za opstanak nacionalnih ideja:

»A ako smo još daleko od one ljubavi naroda i jezika našega, kojom su praotci naši plamtili, – neka se prime barem iskrica serdca našega, koja će se s vremenom zaisto u potomstvu našem razjariti, i kao u naših stárh plamtiti početi!«.⁸³

Tu se ponovno trebaju tražiti naznake već spomenutoga jasnoga razumijevanja potrebe preporoditelja za podrškom ženskoga dijela društva kao ključnoga odgojnoga čimbenika u održanju preporodnih nastojanja. Koliko je taj proces bio mukotrpan i dugotrajan, svjedoči članak objavljen 27 godina poslije, gotovo istovjetnoga naslova i sadržaja kao prethodni tekst. Riječ je o tekstu anonimnoga autora »Našim domorodkam«⁸⁴ objavljen u devetnestom godištu, tada već marginalne i irelevantne, *Danice ilirske* u kojem će se vremenski protok nazrijeti tek kroz (znakovitu) zamjenu pojma »ilirski« s »hrvatskim«, ali će problematika ostati ista – Hrvatice posebice Zagrepčanke koje govore njemačkim jezikom i čitaju njemačke knjige (»a to ne Schillera ili Goethea, već kojekakvih nevaljalih trica«),⁸⁵ srameći se svoga roda i jezika. Pri tom će ponovno biti riječi o odgoju kojim se usađuje osjećaj i ljubav za narod i domovinu što je »ponajviše dužnost materah«,⁸⁶ no pod udarom kritike ovaj će put biti i »nadri – narodni gospodičići«⁸⁷ koji potiču žene na razgovore na njemačkom jeziku. Autor će tek neočekivano (zbog vojne uprave) u većoj mjeri u ženama iz Gospića vidjeti zaživljeni narodni duh i zanimanje za narodnosnu problematiku.

⁸³ Isto, str. 16.

⁸⁴ [Anonim], »Našim domorodkam«, *Danica ilirska*, XIX, br. 45, str. 353–355; Zagreb, 11. studenoga 1865.

⁸⁵ Isto, str. 354.

⁸⁶ Isto.

⁸⁷ Isto.

Vrijedni su spomena, iako rijetki, tekstovi u kojima se rodoljublje žene povezuje i s njezinim ljubavnim uspjehom poput pjesme Alexandera Zdenčaja »Uzrok Ljubavi«⁸⁸ u kojoj autor, jezično-stilski blizak narodnoj poeziji, u opisu atributa koji ga ushićuju kod voljene djevojke završno poentira: »Al neljubim te rad toga; / Već što s' roda Ilirskoga / Jer kada mi naši kažeš: / 'Ja te ljubim' tad nelažeš«.⁸⁹

Poznato je da je preporodna proklamirana ideološka pozadina bila složena i da je funkcionirala na nekoliko razina: od kroatizma, preko južnoslavenstva ili ilirizma do slavenstva. Iako je hrvatska ideja bila u temelju preporodnih gibanja od samih početaka,⁹⁰ upotreba ilirskoga imena i pozivanje na ilirsko podrijetlo Hrvata trebalo je ukazati na dugu hrvatsku tradiciju, a zbog spomenute razjedinjenosti hrvatskoga prostora ilirska je ideja dijelom »imala i funkciju neutralizacije hrvatskih pokrajinskih partikularizama«.⁹¹ Ideja kroatizma afirmirana je napose Vukotinovićevim programatskim esejem »Ilirizam i kroatizam« u *Kolu* 1842. u kojem ističe da je ilirizam orijentiran prema književnosti, a kroatizam je »život naš politički«. Ideja kroatizma posebno je važno uporište našla u *Zori dalmatinskoj*.⁹² Južnoslavenska ideja ujedno je bila direktno povezana sa slavenskom idejom koja je temeljena na izgradnji zajedničkoga, prepoznatljivoga jezično-kulturnoga identiteta slavenske zajednice nasuprot dominantnih neslavenskih nacija u Habsburškoj Monarhiji, pa iako nastala kao reakcija na političku situaciju, prema van se predstavljala kao povezivanje Slavena isključivo na književnom i kulturnom planu. Većinom na temelju rezultata filoloških istraživanja gradila se u zaseban ideološki sustav, a pojavilo se nekoliko njezinih varijacija među kojima je za ideologiju hrvatskoga narodnoga pokreta značajna Kollárova ideja – ideja o slavenskoj uzajamnosti. Jednom takvom širom idejom Hrvati se deklariraju dijelom velike slavenske zajednice radi opozicije neslavenskim identitetima (mađarskomu i njemačkomu) Habsburške Monarhije, a u pokušajima približavanja razdijeljenih hrvatskih prostora ona se među ostalim javlja i kao potvrda nastojanja hrvatskih preporoditelja da u doba »stvaranja nacija« svojim djelovanjem postaju dijelom aktualnih europskih kretanja, pa ne čudi da se takva ideja našla kao uporišna točka većine tekstova preporodnoga doba. Tako se na

⁸⁸ Alexander Zdenčaj, »Uzrok Ljubavi na poklon svim pravim Ilirkam«, *Danica ilirska*, IV, br. 28, str. 109; Zagreb, 14. srpnja 1838.

⁸⁹ Isto.

⁹⁰ Nikša Stančić, »'Naš narod' Ljudevita Gaja iz 1835. godine«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 23, str. 53–80; Zagreb, 1990.; Nikša Stančić, »Hrvatski narodni preporod – ciljevi i ostvarenja«, *Cris*, X, br. 1, str. 6–17; Zagreb, 2008.

⁹¹ Nikša Stančić, »Hrvatski narodni preporod – ciljevi i ostvarenja«, str. 10.

⁹² Tihomil Maštrović, »Kroatizam Ante Kuzmanića i *Zore dalmatinske*«, *Nad jabukama vile Hrvatice*, Kroatističke studije, Biblioteka Croaticum, sv. 3., Hrvatski studiji sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2001., str. 65–84.

stranicama *Danice ilirske* čitatelje redovito izvješćuje i o kulturno-književnim gibanjima u ostalim slavenskim zemljama većinom kratkim vijestima o njihovoj književnoj proizvodnji ili pak preuzimanjem i prijevodom članaka koji se javljaju u stranim publikacijama, a odraz su aktualnih zbivanja i na hrvatskim prostorima. Obavijesti o zbivanjima vezanima uz žene u ostalim slavenskim narodima još su jedan način kojim se preporoditelji obraćaju hrvatskim ženama potičući značajnije prinose žena hrvatskoj preporodnoj ideologiji.

Ti se tekstovi ugrubo mogu podijeliti u dvije skupine: u prvoj su članci preuzeti iz stranih časopisa u kojima se tematizira problematika odnarođenih žena ili koji govore o iskoracima koje žene poduzimaju u prihvaćanju novih kulturnih kretanja, dok su u drugoj skupini vijesti o aktivnostima žena u svijetu književnosti. Ti potonji obuhvaćaju informacije o objavljenim djelima čeških, poljskih i ruskih književnica te obavijesti o časopisnoj i književnoj produkciji gdje žene zauzimaju uredničke pozicije te za koje je znakovito da je u naslovu ili sadržaju gotovo uvijek naglašeno da se radi isključivo o ženskom udjelu u književnoj proizvodnji.

Članci preuzeti iz periodike iz ostalih slavenskih prostora odraz su i hrvatskih prilika; radi se o istom shvaćanju važnosti žene i potrebi za njihovim prihvaćanjem preporodnih ideja te istim problemima pri pokušajima da se te ideje približe ženskomu dijelu populacije. *Danica* donosi Babukićev prijevod teksta objavljenoga u *Kwětyju*,⁹³ u kojem se autor osvrće na probleme, ali i uspjehe pri pokušaju širenja »češkoslavjanskih« nacionalnih ideja, jezika i literature, a s posebnim zadovoljstvom ističe prihvaćanje narodnoga jezika među djevojkama (iako »njihov broj nije tako velik«),⁹⁴ za što su zaslužna prvenstveno češka kazališta i govori na češkom jeziku koji poticajno djeluju i na zaokret prema češkoj literaturi. Pri tom će izdvojiti, za razliku od uobičajene prakse koja nalaže strane odgajateljice i učenje stranoga jezika od rođenja, vrlo rijedak primjer »vodkinje djece« odnosno »bonne« koja je Čehinja i koja djeci čita knjige na češkom jeziku držeći važnim da djecu prvo nauči materinskomu jeziku, a tek potom stranomu, u ovom slučaju francuskomu. Istodobno će se osvrnuti na više slojeve društva i njihove odgajateljice koje, smatra, treba postupno upoznavati s domaćim jezikom kako bi ga prenijele na djecu, što će nadalje dugoročno povezati s obogaćivanjem književnosti, ali i što će »na izobraženje i ublaženje našega naroda silno i dugotrajno djelovati«.⁹⁵

⁹³ Věkoslav Babukić, »Něšto o narodnom životu literarnom u Češkoj. (Od Fr. D.)«, *Danica ilirska*, VIII, br. 16, str. 62–64; Zagreb, 17. travnja 1841.

⁹⁴ Isto, str. 62.

⁹⁵ Isto, str. 64.

Među tekstovima preuzetima iz *Kwětyja* naći će se još onih vezanih uz žene i njihov poticaj u uporabi narodnoga jezika. Tako će se javiti i tekst o slovačkim ženama koje u sve većem broju govore materinskim jezikom, pjevaju narodne pjesme, čitaju knjige na slovačkom, a u svakodnevicu se vraćaju stari slavenski običaji, posebice plesovi gdje je slovački narodni ples zamijenio uobičajeni »Magyar szóló«.⁹⁶ Tekst će uz pohvalu domoljubnim Slovakinjama znakovito završiti: »A takove ... kad ljube svoj jezik, svoj narod, moraju i od pravih sinovah njegovih poštovane i ljubljene biti«.⁹⁷

Posebnu pozornost privući će tekst u epistolarnom obliku jedne Slovakinje upućeno sestri u Peštu u kojem otvoreno negoduje zbog pokušaja mađarizacije koji se odvijaju prvenstveno nametanjem mađarskoga jezika.⁹⁸ Ne treba zaboraviti da se sve aktivnosti vezane uz hrvatski narodni preporod odnosno ideje (južno)slavenstva i slavenske uzajamnosti predstavljaju s isključivo kulturnim predznakom, pa je uzimajući u obzir oštar ton pisma, njegovo objavljivanje zapravo kanaliziranje hrvatske problematike očima Drugoga, Slovaka čija je, pak, politička pozicija bliska hrvatskoj te bi sljedeći citat zasigurno autorizirao bilo koji *Daničin* suradnik:

»Nek Magjari, kako jim je volja, na nas nasèrtaju, znamo mi cilj njihov, koi je Slovakom sladkozvučni materinski jezik i slavjanski život uzeti, i njima tudji jezik – skèrpljenu magjarštinu – nametnut. Ali tim nasilnim natèrivanjem sami Magjari njih trostručno oživljavaju. Oni nek zadèrže jezik svoj (prem veći dio iz našega slavjanskoga imaju), a mi ćemo jezik naš zadèržat, i uništiti ga nedamo. Dužnost je svakoga pravoga Slavjana, hrabro braniti majku Slavie, to jest jezik slavjanski«.⁹⁹

Odjeci ideje o zajedništvu slavenskih naroda, usmjereni ka legitimaciji i prihvatanju slavenskoga identiteta od neslavenskih naroda, nerijetko su zauzimali prostor u *Danici*. Kada je riječ o ženama, vijest će biti češka pjevačica Tonnerova koja je u Weimaru oduševila njemačku kazališnu publiku kada je neočekivano tijekom izvedbe *Seviljskoga brijača* izvela

⁹⁶ [Anonim], »Iz Slavie ugarske. (Polag 'Českich Kwěťú')«, *Danica ilirska*, VI, br. 4, str. 16; Zagreb, 25. siječnja 1840.

⁹⁷ Isto, str. 16.

⁹⁸ M. P., »Iz Slavie ugarske. (polag Českoga cvěťja.)«, *Danica ilirska*, VII, br. 42, str. 172; Zagreb, 16. listopada 1841.

⁹⁹ Isto.

ariju na češkom jeziku.¹⁰⁰ Uskoro je pozvana kao gošća na weimarski dvor gdje je izvela tri češke narodne pjesme za što je bila i nagrađena.

Naći će se i zanimljivosti poput svojevrsne anegdote iz čeških kulturno-književnih krugova kada su se pojavile pjesme, »izvorne, narodnoga duha pune«, stanovite Marije Čacké, koju nitko nije osobno poznao.¹⁰¹ Potraga za njezinim identitetom rezultirala je pretpostavkom da se radi o seljanki iz hrudinskoga kraja, a vijest o njezinoj smrti izazvala je veliku žalost. Naknadno se saznalo da je autorica hvaljenih stihova ugledna Františka Bohunka Pichlová koja će poslije svoju zbirku pjesmama i objaviti, a ona će doživjeti više izdanja (*Písň Marie Čacké*, Prag, 1857.). Ista će književnica objaviti prijevod pripovijetki J. N. Bouillya o čem *Danica* također izvješćuje kratkom crticom.¹⁰²

Diskurzivne prakse u kritici upućenoj ženama zbog nepoznavanja narodnoga jezika, tradicije i običaja u *Danici* još uvijek nisu zaoštrene kako će to biti poslije, počevši već s *Nevenom*, već je kritika nerijetko implicirana u anegdoti ili šaljivom tonu pojedinih tekstova, a zamjećuje se i da je diskurs pojedinih tekstova tijekom čitavoga 19. stoljeća temeljen na pretpostavci o taštini kao vrlo snažnom ženskom pokretaču, pa se i to koristi kao mobilizator žena i u preporodnim nastojanjima. Primjerice, kao što se u pojedinim tekstovima u *Danici* ljubavni uspjeh žena povezuje s izraženim osvijještenim nacionalnim identitetom, u sljedećoj anegdoti nepoznavanje materinskoga jezika dovodi u pitanje sam društveni ugled žene. Naime, djevojka iz anegdote nalazi se u praškom društvu gdje se igra igra pitanja i odgovora te hvaleći se znanjem stranih jezika od mladića traži da joj postavi pitanje na bilo kojem jeziku. On traži da mu postavi pitanje na češkom, no djevojka ga ne zna, što ju osramoti i izazove smijeh ostatka društva.¹⁰³

Unatoč povremenoj suzdržanosti od komentara, uredništvo svoj stav o pojedinim aktivnostima žena izražava rubrikama u kojima će neki tekst biti objavljen, pa će se primjerice sljedeći naći u rubrici *Smiesica*. Riječ je o tekstu preuzetom iz *Kwetyja* gdje se predstavljaju zahtjevi žena s jedne zabave koje traže:

1. Zastupanje krasnoga spola po zastupnicah na dâržavnom saboru.
2. Ustrojenje dâržavnoga prisežnoga suda za prestupnike u ljubavi.

¹⁰⁰ [Anonim], »Slavjanska vĕst«, *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, XII, br. 1, str. 4; Zagreb, 3. siječnja 1846.

¹⁰¹ [Anonim], »(Iz Česke.)«, *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, XII, br. 34, str. 138; Zagreb, 22. kolovoza 1846.

¹⁰² [Anonim], [Gospoja Franja Pichlova], *Danica ilirska*, XVI, br. 27, str. 208; Zagreb, 9. srpnja 1853.

¹⁰³ [Anonim], [U društvu jednom], *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, IX, br. 49, str. 196; Zagreb, 9. prosinca 1843.

3. Uvedenje danka za stare mladiće, koji se neću ženiti; ovaj danak ima se svake godine povisiti.
4. Ukinutje bezženstva kod rimo-katoličkih duhovnikah.¹⁰⁴

Kada Jan Kollár objavljuje svoj *Cestopis*, u *Danici* se predstavlja to »netárpljivo očekivano djelo«, a objavljuje se izbor iz djela na temu slavenske narodnosti u Trstu.¹⁰⁵ Kollár među ostalim piše i o Hrvatici Sofiji Rušnov, rođ. Žinić rodom iz Zelendvora kraj Varaždina, koja živi u Trstu, a koju će prozvati »slavoilirskom Safo« te o njoj reći da »izobraženiu, oštroumniiu, uz to pako gorljiviiu ljubiteljicu ukupnoga našega naroda, nego je ona, nisam još vidio«.¹⁰⁶ Kollár će detaljno progovoriti o domoljublju Rušnerove koja se osim pjesništva bavi i pisanjem knjiga o narodnom odgoju, posebice djece i mladeži smatrajući da se ljubav prema domovini i materinskomu jeziku treba usaditi još kod male djece, a u tom domoljubnom duhu odgaja i vlastitu djecu.

No druga vrsta informacija možda je bila plodonosnija kao poticaj ženama za konkretnim akcijama i to ona koja se bavi rezultatima ženskoga kulturno-književnoga angažmana. Tako će *Danica*, koja iz broja u broj na svojim stranicama, najčešće u obliku izvješća unutar stalnih rubrika, iznosi podatke o književnoj produkciji drugih slavenskih naroda, donositi i vijesti o ženskom prinosu književnostima na narodnim jezicima. Godine 1843. *Danica* javlja o projektu izdavanja »slovara za žene« na kojem već tri godine rade žene, a u njem će se okupiti »sve, što god duhovno i gospodarstveno izobraženje lepoga spola, te ljubav k domovini i narodnosti unaprediti može« dok će ilustracije, djela Václava Merklasa, prikazivati kako znamenite žene tako i druge prikaze korisne za njih.¹⁰⁷ Obavijest je ujedno i poziv drugim ženama da se svojim priložima (»o našoj domovini, o slavnihi Slavjankah, narodnih običajih, domaćem životu, osobito pako članci o domaćitosti i spodobne stvari«)¹⁰⁸ priključe realizaciji slovara. U duhu slavenske ideje članak je zaključen mislima o važnosti zajedništva, odnosno potrebi međusobna povezivanja za postizanje viših društvenih ciljeva. U *Danici* iz 1864. godine naći će se najava za sličnu knjigu sa životopisima slavnihi žena iz svih

¹⁰⁴ [Anonim], »(Nova zahtievanja gospojah i gospodičnah.)«, *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, XIV, br. 20, str. 84; Zagreb, 13. svibnja 1848.

¹⁰⁵ [Kollár, Jan], »Narodnost u Tàrstu*)«, *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, IX, br. 25 i 37, str. 98–99, 146; Zagreb, 24. lipnja i 16. rujna 1843.

¹⁰⁶ Isto, str. 98.

¹⁰⁷ Spisateljii svenaučnoga slovara, »Isvěstje o izdavanju svenaučnoga slovara českoga (Conversations-Lexicon.)«, *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, IX, br. 33, str. 130–131; Zagreb, 19. kolovoza 1843.

¹⁰⁸ Isto, str. 131.

slavenskih naroda, koju će 1868. u Pragu objaviti František Sk. Steyskal-Lažanský pod nazivom *Věmec slávy žen slovanských*.¹⁰⁹

Kada je riječ o poljskoj književnosti i ženskom udjelu u književnoj proizvodnji, *Danica* će ih okarakterizirati kao »nečuveno književno gibanje među krasnim spolom«, jer »ima sad tamo više spisateljkih nego u čitavoj Českoj, a o našoj Iliriji niti da nespominjemo« pri čem će navesti čak 16 imena čeških književnih djelatnica.¹¹⁰ Zanimljivo je da ih se u članku navodi prema njihovom bračnom statusu, pa će navesti gospođe: »Orlowska«, Izabela Barcińska, Ludwika Jędrzejewiczowa, Eleonora Ziemięcka, Katarzyna Lewocka, Paulina Krakowowa, Joanna Widulińska, Wanda Malecka, Tekla Biesiekierska, Anna Nakwaska i Antonina Jachowiczowa. Navedene gospođice su: Jósefa Prusiecka, Walentyna Trojanowska, Józefina Osipowska, Albina Ostrowska i »grofica Lubieńska«. No njihove radove nećemo pronaći na stranicama *Danice*, niti će se u većoj mjeri pratiti njihova produkcija. O Poljakinjama će se još nešto reći u članku »Spisateljice poljske«, preuzetom iz *Jutrzenke*, gdje će biti riječi o knjigama autorica objavljenima u Varšavi: *Myśli o wychowaniu kobiet* (1843.) Eleonore Ziemięcke, *Zgliszcza kościoła Maryi-Dziewicy i Anna Pauline Wilkońskiej* (1842.) te *Powieści dla siostry* Florentine Kunicke. Ujedno će se spomenuti časopisi koje uređuju žene: *Zorza*, list za mladež urednice Pauline Krakowowe koja uređuje i almanah *Pierwiosnek* u kojem objavljuju samo žene, a objaviti će se i najava za još jedan časopis za mladež, pod uredništvom Józefe Prusiecke.¹¹¹ Poslije se u *Danici* može pročitati i tekst o objavljivanju djela *Marzenia i rzeczywistość* Karoline H. S. i *Powieści nieboszczyka Pantofla* Eleonore Szyrmerove koja je pak muškarac Ludwik koji objavljuje pod supruginim imenom.¹¹²

O ruskoj ženskoj književnoj produkciji naći će se samo jedan članak sa šturom informacijom o izlasku knjige pjesama grofice Rostopčin te o tom kako su među suvremenim ruskim književnicama najpoznatije gospođe: »Pavlov, Sukov, Isimov i Teplov; gospodična Durov, koja je kao oficir Aleksandrov poznata, broji se među muške glave«. ¹¹³

Unatoč vezama hrvatskih i srpskih kulturno-književnih djelatnika, o srpskim ženama u *Danici ilirskoj* gotovo neće biti riječi. Tek će jedno pismo književnika Bogoboja T. Atanackovića objavljeno 1845.¹¹⁴ dati uvid u književno-kulturnu problematiku vezanu uz

¹⁰⁹ [Anonim], »(Česko-slovačka.)«, *Danica ilirska*, XVIII, br. 47, str. 376; Zagreb, 1864.

¹¹⁰ [Anonim], »(Krasno spisateljstvo poljsko.)«, *Danica ilirska*, VIII, br. 12, str. 48; Zagreb, 19. ožujka 1842.

¹¹¹ [Anonim], »Spisateljice poljske«, *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, IX, br. 50, str. 199–200; Zagreb, 16. prosinca 1843.

¹¹² [Anonim], »Poljska književnost. (Konac.)«, *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, XI, br. 8, str. 32; Zagreb, 22. veljače 1845.

¹¹³ [Anonim], »(Ruske spisalice.)«, *Danica ilirska*, VII, br. 45, str. 188; Zagreb, 6. studenoga 1841.

¹¹⁴ Bogoboj T. Atanacković, [Najava knjige *Darak Sàrbkinji*], *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, XI, br. 17, str. 68; Zagreb, 26. travnja 1845.

žene u Srbiji. Autor iz razgovora sa ženama zaključuje kako je razlog što Srkinje ne čitaju knjige na narodnom jeziku manjak zabavnoga štiva prilagođenoga ženskomu ukusu, pa u želji da uvede promjene na tom planu napisat će knjigu novela *Darak Sàrbkinji* (Subotica, 1846.). Gotovo 20 godina poslije *Danica* će izvijestiti o izdavanju biblioteke *Zabave Sèrbkinjama* glavnoga urednika G. Gjorgja Popovića s prijevodima romana i pripovijetki, ali i izvornih tekstova na narodnom jeziku namijenjenih ženskomu čitateljstvu.¹¹⁵

Objavljivanje vijesti iz slavenskih zemalja imalo je višestruku funkciju u oblikovanju kako hrvatskoga tako i širega slavenskoga identiteta, a kako se vidi iz navedenih tekstova to se napose odnosi i na uspostavljanje komunikacije preporoditelja sa ženama. Važnost pridana slavenskoj ideji i njezinim odjecima uskratila je na stranicama *Danice* prostor kulturno-društvenim obavijestima iz drugih europskih zemalja, no kada je riječ o ženama naći će se nekoliko obavijesti iz Francuske. Primjerice, izići će obavijest o broju javnih učionica za žene, učenicama i učiteljicama¹¹⁶ te crtica o izlasku časopisa *L'Opinion de femmes* urednice Jenne Deroine koji se zalaže za političku ravnopravnost muškaraca i žena.¹¹⁷ Urednica je i organizirala zabavu s 200 gostiju na kojoj je lobirala da je izaberu u zakonodavni sabor.

No od svih navedenih tekstova do sada posebno se izdvaja članak koji, iako govori o francuskim književnicama, donosi vrlo informativan prikaz ženske problematike u ostatku Europe, referira se na zadaće žena u svijetu književnosti i uvodi novu kategoriju u ocjeni ženskoga književnoga stvaralaštva. Radi se o nešto opširnijem članku o dodjeljivanju književnih nagrada francuske akademije.¹¹⁸ Nagrade su uručene većinom ženskim spisateljicama: Louise Bertin, Felice D'Ayzac, Anaïs Martin, Agenore de Gasparin (radi se o Valérie de Gasparin, autor joj pogrešno dodjeljuje ime njezina supruga) te Louise Colet koja nagradu dobiva za najbolju pjesmu o budućem spomeniku Molièru. Autor će iskoristiti prigodu te će navesti još nekoliko značajnih ženskih imena francuske književnosti: Amable Tastu, Marceline Desbordes-Valmore i Sophie Ulliac-Trémadeure te Eugénie Foa, izdavačice časopisa za mladež *Gazette de la jeunesse* i Madame J. J. Fouqueau de Pussy koja izdaje časopis za gospođice *Journal de Demoiselles*. No od posebne je važnosti autorova interpretacija tih podataka. On će u najvećoj mjeri književnice pozicionirati ravnopravno s muškim piscima u svijetu književnosti ne ograničavajući njihov književni prinos i utjecaj

¹¹⁵ [Anonim], »Sèrbsko-hèrvatska«, *Danica ilirska*, XVIII, br. 40, str. 320; Zagreb, 1. listopada 1864.; Anonim, [U Novom Sadu], *Danica ilirska*, XVIII, br. 46, str. 368; Zagreb, 12. studenoga 1864.

¹¹⁶ [Anonim], [Prošaste godine...], *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, XV, br. 15, str. 80; Zagreb, 10. ožujka 1849.

¹¹⁷ [Anonim], [U Parizu...], *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, XV, br. 22, str. 136; Zagreb, 28. travnja 1849.

¹¹⁸ F. D., »Nagrade francezke akademie, podđljene spisateljicam«, *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, X, br. 19, str. 75–76; Zagreb, 11. svibnja 1844.

samo na žene već na cjelokupnu čitateljsku publiku. Autor ipak neće izbjeći zamku stereotipa prema kojemu književnicama pripada prvenstveno odgojna i obrazovna uloga u književnom stvaralaštvu usmjerena na djecu, mladež i žensku populaciju te će, kritizirajući Njemačku i Francusku gdje je »spisateljstvo ženah [...] često predmetom nepristojna porugivanja i mudrovanja«¹¹⁹ (čak i opravdavajući takav stav zbog »prenapetost nekih spisateljica«),¹²⁰ stati u obranu spisateljica koje unatoč lošoj recepciji »odabraše časti vrjedn svārhu za svoje knjige: odgajanje i izobražavanje svoga spola«.¹²¹ Nadalje, opet u svrhu obrane ženskoga pisanja zapisat će: »i zašto nebi mogle žene u prosto vrēme, **pošto su dužnosti svoje izvāršile**, [istaknula J. D.] upotřebiti darove svoga duha za podučavanje i izobražavanje«,¹²² dajući do znanja da će i najblagonaklonjeniji ženskomu javnomu angažmanu njihovo djelovanje ipak ograničiti na preostalo slobodno vrijeme. Autor će pritom progovoriti i o obrazovanju, kritizirajući one koji tvrde »da žene neimaju više posla s umětnostmi, i u obće s izobraženjem, nego 'da pometaju škole i otiru prah sa školskih klupah«.¹²³ Ističući pravo žena prvenstveno na obrazovanje, a potom i književni rad zaključno će reći:

»Spisateljice, koje plodove svoga izobraženoga duha u zemlju čiste ćudorednosti usadjivaju, i tako ih obćinstvu priobćuju, s tom hvalevrēdnom naměrom, da po njih podučavaju i ćověćanskoga duha na gojenje najplemenitě ljubavi k narodu i ćověćanstvu pobudjuju, rěčju, koje dužnosti štovanja vrēdne žene s dostojnostju oštroomne spisateljice skladno skapćat znadu: takve spisateljice zaslužuju zaisto *dvostruku* hvalu i štovanje«.¹²⁴

Pritom autor teksta uvodi još dvije kategorije u kritičkoj ocjeni »ženskoga pisma« koje se javljaju na dvjema razinama. On, u skladu s domoljubnim zahtjevima koje pred književnost postavlja dio hrvatskih preporoditelja zastupljenih u *Danici ilirskoj*, od žena očekuje da svojim radom ljubav »k narodu i ćověćanstvu pobudjuju«,¹²⁵ ali i da istodobno zadovolje estetske kriterije koji su primjerice temelj u ocjeni književnoga rada dijela književne elite okupljene oko *Kola*, prvoga hrvatskoga isključivo književnoga časopisa. Takav zahtjev, postavljen pred žene, ne razlikuje se od očekivanja tadašnje hrvatske književnosti uopće (što će potpuno ispunjenje doživjeti u drugoj polovici 19. stoljeća) čime autor, možda i nesvjesno, implicira da su mogućnosti žena jednake mogućnostima muškaraca, čiju važnost ne treba

¹¹⁹ Isto, str. 76.

¹²⁰ Isto.

¹²¹ Isto.

¹²² Isto.

¹²³ Isto.

¹²⁴ Isto.

¹²⁵ Isto.

posebno naglašavati imajući na umu da je upravo osporavanje jednakih mogućnosti odnosno sposobnosti muškaraca i žena od samih početaka bio kamen spoticanja u pokušajima ženske emancipacije.

Iz navedenoga članka razvidno je da je slika žene u razvijenim europskim državama, prvenstveno Njemačkoj i Francuskoj, u skladu sa stereotipnom podjelom rodni uloga gdje se ženi ograničava javno djelovanje i dodjeljuje joj se tek uloga supruge i majke, pri čem joj se uskraćuje odnosno dovodi u pitanje pravo na školovanje te ikakvo djelovanje i utjecaj na društvo. Žene koje izlaze iz takvih stereotipnih okvira predmet su oštire kritike i poruge te im se pokušava onemogućiti rad, pa i kada je riječ o književnosti i ženskom udjelu u književnom stvaralaštvu. Onaj manji dio društva s nešto slobodoumnijim svjetonazorom, kojemu pripada i autor ovoga članka, zalažu se za obrazovanje žena i potiču njihov književni rad. No iako to predstavlja značajan pomak u društvenom pozicioniranju žena koji stoji na samom početku borbe žena za ista prava koja imaju muškarci, oni ipak ograničavaju književno djelovanje žena na obrazovno-odgojnu, odnosno didaktičku funkciju.

Razdoblje hrvatskoga narodnoga preporoda, posebice njegove ilirske dionice gdje nacionalni zanos preuzima primat nad pojedinačnim interesima, odnosno kolektivno zamjenjuje individualno, kada se i kvaliteta književnosti promatra kroz njezinu nacionalnu angažiranost, zapravo je vrlo pogodno za jači istup žene i jačanje njezina utjecaja na kulturno-društvene sfere. Pod zajedničkim nacionalnim nazivnikom i borbom za viši cilj privremeno i barem naizgled izbrisane su mnoge klasne, rodne i nacionalne razlike. U slučaju žena, navedeni članak svojim benevolentnim pristupom prema ženama u književnosti implicitno ukazuje na to, ali i upozorava na veliki jaz između takvoga stava i onoga u zapadnim zemljama, Njemačkoj i Francuskoj, gdje su žene u književnosti predmetom ismijavanja. To uvelike treba imati na umu prilikom znanstvenih istraživanja ženske problematike na hrvatskim prostorima 19. stoljeća, jer povijesno-politički razvoj Engleske ili država kontinentalne Europe međusobno se uvelike razlikuje, a time i položaj različitih grupacija u društvu, pa tako i žena.

Na takve, ali i na kulturološke te druge razlike, u dijakronijskom i sinkronijskom smislu, upozorava se i u *Danici* te u periodici tijekom cijeloga 19. stoljeća, pa se primjerice i u članku »Štovanje žene kod Slavjanah« kao »Izvadak iz većega članka 'Idea o osobnosti' od N. Ivaniševa« govori o povijesnom položaju žena u društvu i njihovim razlikama u različitim društvima tijekom povijesti.¹²⁶ Autor kreće od položaja žene na istoku gdje je ona tek »imetak

¹²⁶ »Štovanje žene kod Slavjanah. (Izvadak iz većega članka 'Idea o osobnosti,' od N. Ivaniševa, petrogradskoga prof.), *Danica hrvatska, slavonska i dalmatinska*, X, br. 25, str. 97–99; Zagreb, 22. lipnja 1844.

mužev, čast njegova bogatstva«;¹²⁷ u antičkoj Grčkoj ženi pripadaju veće slobode i ona ima imetak kojim samostalno raspolaže, ali ta su prava rezultat njezina položaja građanke, a ne zato što se promatra kao osoba; »rodbinski despotizam u starom Rimu uništi podpunoma slobodu i samostavnost žene«¹²⁸. Kasnije doba ženama donosi veće slobode. Autor se osvrće na njihova državna i građanska prava na primjeru skandinavskih i čeških zakona, pa tvrdi da na razini državnoga prava češki idu i korak dalje omogućujući ženama da budu vladarice naroda. Na razini građanskoga zakona češke su slobode daleko veće ondje gdje »nalazimo samostavnost i slobodu žene u potpunosti«.¹²⁹ Kod Skandinavaca i u cijelom germanskom zakonodavstvu žena se promatra kao stvar te se sklapanje braka sastojalo »izključivo u kupnji jedne a u prodaji druge stranke«.¹³⁰ Najmanja cijena za ženu bila je jedna grivna, a djeca majke koja je kupljena za manji iznos nisu imala pravo nasljeđivanja. Kod Čeha žena u brak donosi miraz koji je vanjski izraz njezine osobnosti. Zbog prava vlasništva ženi se priznaje samostalnost, a ta sloboda potvrđuje se obvezom muža da joj pripiše dio imetka koji prelazi za trećinu njezin miraz. S druge strane kod Skandinavaca žena je izvršiteljica muževih zapovijedi i obavezna je dijeliti njegovu sudbinu, dok kod Čeha zakon ograđuje ženu od muževa djelovanja i osigurava joj poštovanje kod rodbine. U pravnom smislu žena predstavlja dom, pa je muž kod kuće tek onda kada je na mjestu gdje žena boravi; a u slučaju krvne osvete, ako bi ubojicu našli kod žene, ona ga je mogla spasiti od smrti zagrljajem ili pokrivanjem svojom opranom. Riječ je dakako o zakonima koji su vrijedili mnogo prije autorova vremena, pa i uredništvo to ne propušta naglasiti u bilješci nadodajući da »u naše doba uživa žena malo ne kod svih křrstjanah ona prava, koja ju idu«.¹³¹ No ostaje pitanje koja su to »prava, koja ju idu« i jesu li ona jednaka i pravima muškaraca. Niz primjera i spornih zakona diljem Europe to demantiraju.

Kao što je već rečeno, među uloge *Danice* spada i ona društvenoga kroničara, pa se na njezinim stranicama nalaze i članci vezani uz društvena događanja s nacionalnim predznakom kako onih na hrvatskim prostorima tako i onih u inozemstvu. Osnovni ton takvih prikaza uvijek je domoljubno obojen i pohvalno usmjeren prema nastojanjima da se oživljena hrvatska tradicija nađe i u javnoj domeni svih slojeva društva, a posebice onih najviših, kod kojih je odnarođivanje najizraženije, a koji su u sjevernoj Hrvatskoj okrenuti njemačkoj kulturi i jeziku. No oštar kritički osvrt na jedno takvo društveno okupljanje potaknuo je

¹²⁷ Isto, str. 97.

¹²⁸ Isto, str. 97–98.

¹²⁹ Isto, str. 98.

¹³⁰ Isto.

¹³¹ Isto.

zanimljivu polemiku koja je otvorila mnoga pitanja vezana uz uspješnost preporoditeljskih nastojanja i na neki način dala nezamagljen prikaz hrvatskoga društva toga vremena s posebnim osvrtom na njegov ženski dio. Radi se o tekstu Ljudevita Vukotinovića koji piše prikaz o plesu održanom u povodu poklada¹³² predstavljen na pozivnici kao »narodna zabava«. Vukotinović, koji ne podržava naziv zabave, kreće od tumačenja što bi to narodna zabava trebala biti, pridajući joj pritom viši i niži smisao. U višem smislu zabava bi bila narodna ako bi je organizirao narod radi slavlja nekih davnih ili novih događaja važnih za hrvatsku povijest, otvaranja Sabora, prijema visokih dužnosnika i slično, a u ovom slučaju to nije bilo tako. U nižem smislu narodno bi bilo ono što je u duhu naroda: običaji, nošnja, jezik. No ni toga nije bilo jer je odjeća u najvećoj mjeri bila europska, običaji također – europski bonton, a hrvatski se čuo nedovoljno. Vukotinović je ujedno značajan prostor posvetio ženama na balu te, zahvalivši onima koje su se obukle u hrvatske boje, bijelu i crvenu, te na angažmanu Sidoniji Rubido-Erdödy i Franciški Šimunić, ipak im je uputio kritične riječi koje su se prvenstveno odnosile na uporabu njemačkoga, a ne hrvatskoga jezika u razgovorima te pojedinim ismijavanjima, posebice kod plesa kola (»koje sada pàrviputu kod nas u *salon* uvedeno bijaše«!).¹³³ Pritom Vukotinović čak dovodi u pitanje iskrenost onih odjevenih u hrvatske boje ostavljajući mogućnost da je to samo dio mode, a ne iskreno osjećanje narodnosti. Vukotinović će, kao i mnogi drugi autori, uspjeh žene kod muškaraca povezati s narodnošću – »Trěba, da gospodične i gospoje na to misle, da je svaka u naših očiuh lěpša, koja je domorodka«.¹³⁴ Na Vukotinovićev tekst reagirao je Pavao Stoos.¹³⁵ On dokazuje legitimnost naziva »narodno« apostrofirajući hrvatski predznak zabave koji se očituje značajnom prisutnošću hrvatskih običaja, odjeće i jezika na zabavi, a ujedno ukazuje na potrebu inzistiranja na tom nazivu kako bi se u vrijeme potiskivanja hrvatskoga nacionalnoga identiteta pokazalo da je on itekako živ, ali i vrijedan da bude ravnopravan svim ostalima u europskoj zajednici. No u dijelu teksta Stoos staje u obranu napadnutih sudionica zabave. S jedne strane smatra da se pisanje o pojedinim negativnim komentarima može negativno odraziti na prijem domoljubnih ideja među jednim dijelom žena, ali posebice je sramotno sumnjati u iskrene namjere onih djevojaka okićenih hrvatskim bojama i znakovljem. Ženama Stoos priznaje samostalnost u donošenju odluka, »jer one dio i pravo domorodstva od nas baš prositi nemoraju. One se mogu domorodno samih sebe radi, ne pako nas radi obući. Niti mi

¹³² Ljudevit Vukotinović, »Salon u Zagrebu«, *Danica ilirska*, VIII, br. 6, str. 23–24; Zagreb, 5. veljače 1842.

¹³³ Isto, str. 23.

¹³⁴ Isto.

¹³⁵ Pavao Stoos, »Odgovor na sastavak 'Salon u Zagrebu'«, *Danica ilirska*, VIII, br. 8, str. 31–32; Zagreb, 19. veljače 1842.

nemoramo tako visoke misli od nas samih gojiti, da rečemo: gospoje žele nam se dopasti».¹³⁶ No ako je suditi prema članku objavljenomu istom prigodom u prvoj knjizi *Kola*, Stoos je bio usamljen u svojim razmišljanjima.¹³⁷ Autor drugoga članka, Lubor Travnicki staje na stranu Vukotinovićevih razmišljanja ponajprije hvaleći njegov kritički diskurs – »pèrvi ovaj muževni odpor proti zlim navadam (koje bi već nami ovladale bile) kao pèrvi znak živiega i zdraviega teženja naše domorodnosti, koja se evo sad otrježnjivati i razabirati počima».¹³⁸ Nadalje, vlastitim definicijama užega i širega smisla pojma »narodno« izводи zaključak identičan Vukotinovićevu, da to nije bila narodna zabava, jer narodno treba biti »slobodno, neprisiljeno i kao sama po sebi«, a u slučaju ove zabave sve je bilo unaprijed dogovoreno time i umjetno – primjerice sudionici su zabave prije njezina održavanja tek učili plesati kolo, a kada je riječ o jeziku koji je nerijetko bio kombinacija hrvatskoga i njemačkoga treba imati na umu da mnogi sudionici ili slabo ili uopće ne znaju hrvatski jezik. No govoreći o ženama na plesu Travnicki je čak i oštrij od Vukotinovića i njegovih sudova. Travnicki ne odobrava prevelike pohvale ženama samo zato što su sudjelovale u hrvatskim bojama, u plesu i razgovoru na hrvatskom jeziku, jer smatra da razlog njihova ponašanja ne leži u osjećaju narodnosti – »Bez zaměre, moje krasne gospoje, meni se sve čini, da je narodnost bila jedan od najslabiih uzrokah, zašto ste se vi na tom balu ukazale»¹³⁹ – već u najobičnijoj modi, pa poentirajući da bi žene, »robkinjice mode« jednako napravile i u slučaju da su u modi laponski ili hotentotski običaji. Ipak, autor koristi priliku i ukazati na veliku ulogu žene u preporodnim nastojanjima. Kao i drugi već spomenuti autori, Travnicki govori o dihotomijskom odnosu muškarca i žene gdje žene blagotvorno djeluju na muškarce i potiču njihovo djelovanje, osvrće se na njihove majčinske dužnosti, ali se poziva i na dužnosti žene prema domovini jer »srěća il nesreća i njih zajedno stiže«. No narodnost kod žena ne smije biti pobuđena kartom taštine jer je »narodnost stvar sěrsa, a ne ukusa ili mode».¹⁴⁰

Što se tiče tekstova u *Kolu* koji bi na bilo koji način tematizirali žene, ovaj je članak iznimka. Kao isključivo književni časopis koji prati književna gibanja na hrvatskom prostoru i u drugim slavenskim zemljama, objavljujući tekstove u čijoj je ocjeni književno-estetska vrijednost na prvom mjestu, prostor za ženski izričaj u *Kolu* na razini je književnih priloga, pa će se na njegovim stranicama naći poezija i proza tri spisateljice: Jagode Brlić, Dragojle Jarnević i Ane Vidović, o čem će biti više riječi u nastavku rada.

¹³⁶ Isto, str. 32.

¹³⁷ Lubor Travnicki, »Još nešto o narodnom balu«, *Kolo*, I, str. 138–146; Zagreb, 1842.

¹³⁸ Isto, str. 138.

¹³⁹ Isto, str. 140.

¹⁴⁰ Isto, str. 142.

Kada je riječ o trećem najznačajnijem časopisu preporodnoga razdoblja, *Zori dalmatinskoj* koji izlazi na hrvatskoj jugu, u Zadru, situacija s tekstovima u kojima bi se mogla nazrijeti slika i problematika žene u hrvatskom društvu slična je onoj u *Kolu*, odnosno takvih tekstova nema. Iznimka je nekoliko budnica namijenjenih ženama¹⁴¹ ili pak kratka crtica »Duxnosti xenah« u kojoj stoji da su »sve duxnosti xenah« »da čtuje svoga svekra i svekervu, da ljubi svoga muxa, da upravlja svojom familiom, da uredno derxi svoju kuchu, i da se u svakoj stvari počteno vlada«.¹⁴² Na primjeru svete Monike Šime Starčević iznio je sliku supruge i majke kakva treba biti; temeljena na kršćanskom svjetonazoru njezina je pozicija žrtve kojoj su poniznost i strpljivost glavne odlike kojima održava »mir u kući«.¹⁴³

Zora dalmatinska podsjeća na djelo kojim je prvi put prepoznata važnost i vrijednost žene u preporodnim promišljanjima,¹⁴⁴ knjižicu Janka Draškovića objavljenu 1838., a u *Zori dalmatinskoj* se nalazi vijest da je knjižica prevedena i na češki jezik 1845. godine. Kao što je već napomenuto, u *Zori dalmatinskoj* objavljuju Ana Vidović, Ana Vrdoljak, Milica Herites te kao žensku autoricu nalazimo Stanu Gleđević, zapravo Šimu Starčevića, koji pod pseudonimom u obliku poslanica, započevši ih kao polemiku s Anom Vidović, piše niz tekstova iznoseći svoje stavove prvenstveno o hrvatskom jeziku i pravopisu te novim društveno-kulturnim zbivanjima na hrvatskim prostorima.

1.5.2. Časopis *Neven* (1852. – 1859.)

Gašenjem *Danice* 1849. te *Kola* čiji zadnji, VII. svezak izlazi 1850. (VI. je izišao 1847.!), uz iznimku almanaha *Dubrovnik* (1849. –1851.; 1867.), hrvatska je književnost trebala ispuniti prazan prostor svoga oglašavanja. Političko-društvene prilike u Hrvatskoj, bitno izmijenjene uvođenjem Bachova apsolutizma (1850. – 1859.) koji donosi gašenje političkoga života raspuštanjem Banskoga vijeća i Sabora te samouprave županija, u pravnom smislu izjednačavanje Hrvatske s ostalim austrijskim zemljama, uvođenje njemačkoga jezika u službenu uporabu, zabranu korištenja hrvatske zastave, cenzuru itd., taj su proces dodatno otežale, a zbog nemogućnosti izražavanja nacionalnih osjećaja prvotni zanos preporoditelja

¹⁴¹ Npr. Ivan Filipović, »Děvojkam i gospojam slovinskim«, *Zora dalmatinska*, II, br. 46, str. 361–367; Zadar, 17. studenoga 1845; Ilija Okrugić Srimac, »Svim mladim Dalmatinkam Milim Posestrimam u spomen ljubavi od Ilije Okrugića Srimca«, *Zora dalmatinska*, III, br. 3, str. 17; Zadar, 19. siječnja 1846.

¹⁴² S.... Imochanac, »Duxnosti xenah«, *Zora dalmatinska*, IV, br. 4, str. 32; Zadar, 25. siječnja 1847.

¹⁴³ Šime Starčević, »Što radi, i kako se vlada pametna Xena, i prava Mater«, *Zora dalmatinska*, V, br. 15, str. 58–59; Zadar, 10. travnja 1848.

¹⁴⁴ [Anonim], »[O prijevodu Draškovićeve knjižice]«, *Zora dalmatinska*, II, br. 11, str. 87; Zadar, 17. ožujka 1845. Preuzeto iz *Podunavke*, br. 4, 1845.

kod mnogih je zamijenila rezignacija. No potreba za novim beletrističkim listom bila je prepoznata, o čem je govorio Ivan Kukuljević Sakcinski na skupštini Matice hrvatske 31. kolovoza 1851. Kukuljević je govoreći o ciljanoj publici istaknuo važnost takvih novina prvenstveno za mladež tako »da počne i sama književno raditi« te za žene »koje ne imajući na svojem jeziku lijepe knjige hvataju za tuđinskom na veliku štetu naše narodne stvari«. ¹⁴⁵ Poslije je za pridobivanje ženske čitateljske publike Šulek predložio da se dodaju modne slike, ali prijedloga nije prihvaćen. ¹⁴⁶

Prvi broj *Nevena* izišao je 1. siječnja 1852., a urednik mu je bio Mirko Bogović. Koliko su prilike bile nepovoljne za takav pothvat govori i činjenica da je zbog objavljivanja Filipovićeve pjesme »Domorodna utěha« 38. broj *Nevena* zaplijenjen, a Bogović i Filipović osuđeni na šest mjeseci zatvora. Takve vanjske okolnosti utjecale su i na broj suradnika koji nisu bili skloni javnomu angažmanu, no na stranicama *Nevena* ipak se javljaju sva značajnija imena hrvatske književnosti i starije i mlađe generacije. Time *Neven* uspijeva na prilično visokoj razini održati kontinuitet hrvatske pisane riječi 50-tih godina 19. stoljeća, ali i napraviti iskorak važan za hrvatsku književnost u smislu daljnjega razvoja nekih žanrovskih oblika poput proze i drame. Kako književnim, tako i neknjiževnim priložima *Neven* »nije samo odražavao sliku stvarnoga stanja u nacionalnoj kulturi već i projicirao njezine potrebe«. ¹⁴⁷ Bogović objašnjava kako je zbog političkih prilika »u literarnom smislu [zavladala] podpuna apatija«, među književnicima vlada nesloga, a narod ne podupire književnost na način na koji bi trebao. ¹⁴⁸ Časopis *Neven* u takvoj situaciji trebao bi postati sredstvo za nadilaženje zatečenoga stanja u književnosti, ali i za napredak društva u cjelini, jer »najbolje mjerilo moralne valjanosti narodah je njihova književnost«. ¹⁴⁹ Na tom tragu i sljedeći urednik Ivan Perkovac govoreći o daljnjem razvoju *Nevena* ističe da će časopis i dalje nastojati »probudjivati želju k čitanju narodnih knjigah i pružati duševnu zabavu« te »da obćinstvu našem čitanje u narodnom našem jeziku omili«. ¹⁵⁰ Slično Gajevim zahtjevima o što jednostavnijem stilu objavljenih članaka prije gotovo 20 godina pri pokretanju *Danice*, Perkovac naglašava da članci neće biti suhoparni i namijenjeni samo učenju publici već »onoj strani našeg naroda ... koja prima nauku samo uz zabavu«. ¹⁵¹ Već u sljedećoj rečenici ta je ciljana publika »krasni spol« i mladež. Ti su navodi znakoviti za problematiku žena toga

¹⁴⁵ Tade Smičiklas, *Matica hrvatska od 1842. do 1892.* Spomen-knjiga, Matica hrvatska, Zagreb, 1892., str. 26.

¹⁴⁶ Isto.

¹⁴⁷ Vinko Brešić, »Časopis 'Neven' i 'Jadranske vile'«, Poseban otisak *Kronike Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU*, br. 13–15, Zagreb, 2004., str. 14.

¹⁴⁸ M[irko] B[ogović], »Naša književnost u najnovije doba«, *Neven*, I, br. 1, str. 7–8; Zagreb, 1. siječnja 1852.

¹⁴⁹ Isto, str. 7.

¹⁵⁰ Uredništvo, »Čitateljem Nevena«, *Neven*, II, br. 1, str. 1–2; Zagreb, 6. siječnja 1853.

¹⁵¹ Isto, str. 1.

doba, jer impliciraju realan društveni problem nepostojanja institucionaliziranoga (višega) obrazovanja za žene, ali i ukorijenjene rodne stereotipe prema kojima među ženama nema stvarnoga zanimanja za obrazovanje (ni sposobnosti?), pa ih se može obrazovati tek »podmećući« im znanje kroz zabavni sadržaj. No iako je *Nevenova* publika bila daleko raznovrsnija od ciljanih kategorija, uredništvo *Nevena* nije se tek deklarativno izjasnilo o pokušaju pridobivanja stvaranja ženskoga čitateljstva. O tom svjedoči i velik broj neknjiževnih tekstova koji govore o problemima žene u društvu o kojima će biti riječi u daljnjem tekstu.

U *Nevenu* je pitanje obrazovanja jedna od tema kojoj je posvećeno dosta pozornosti. Ipak, iako se prema naslovima tekstova na prvi pogled čini da je riječ o problemima institucionaliziranoga obrazovanja, sadržaj tih članaka uvelike govori i o obrazovanju koje djeca stječu kod kuće i kojemu je prikladniji naziv *odgoj*. To se prvenstveno odnosi na članke namijenjene ženama, a koji se više-manje kontinuirano objavljuju za vrijeme izlaženja *Nevena*. Mijat Stojanović jedan je od prvih autora koji je progovorio o »izobraženju nježnoga spola« u uvodu prvoga članka, dobro detektirajući problem žene u društvu kojoj je za razliku od muškaraca onemogućen izbor zvanja a (time) i financijska neovisnost.¹⁵² Zbog toga, smatra autor, žena mora u muškarcu pronaći osobu koja će je i privatno i u javnom životu »braniti, čuvati i zastupati«.¹⁵³ No prijedloga da se takav ovisnički položaj žene o muškarcu promijeni autor ne samo što ne nudi nego ne smatra potrebnim, jer je jedina dužnost žene da bude »valjana supruga, dobra mati i čestita domaćica«.¹⁵⁴ Uspješnost žene u privatnoj sferi utemeljena je u religioznom svjetonazoru: »Ženska glava ako nije pobožna i krotka, ako neima u sebi vjere, nemože biti čudoredno dobra, nemože biti blaga duša, nemože biti čestita i srećna, niti može ikoga na svētu usrećiti ... ako nije krotka, ponizna, k r e p o s n a jednom riječju, ona onda nije drugo nego nakaza svoga spola«.¹⁵⁵ Na temeljima vjere i religioznom čudoređu autor nudi niz savjeta kako postati dobrom suprugom, majkom i domaćicom i u tom vidi glavnu izobrazbu potrebnu ženama, a dok to ne usavrše nemaju potrebe za ostalim znanjem, navodeći pritom dva glavna cilja kućnoga i školskoga odgoja; prvi je vezan uz poučavanje o obiteljskom životu, a drugi je usađivanje ljubavi prema Bogu i bližnjima te života po vjerskim načelima.

¹⁵² Mijat Stojanović, »Něšto o izobraženju nježnoga spola«, *Neven*, I, br. 17, str. 261–263; Zagreb, 22. travnja 1852.; »Opet něšto o izobraženju nježnoga spola«, *Neven*, I, br. 21, str. 330–331; Zagreb, 20. svibnja 1852.; »Prosvěta nježnoga spola«, *Neven*, II, br. 25, str. 395–397; Zagreb, 23. lipnja 1853.; »Naobraženje čověka«, *Neven*, II, br. 35, str. 552–554; Zagreb, 1. rujna 1853.

¹⁵³ M. Stojanović, »Něšto o izobraženju nježnoga spola«, str. 261.

¹⁵⁴ Isto.

¹⁵⁵ Isto, str. 263.

Izobrazba žene kao majke potaknuta je pedagoškim promišljanjima o neodvojivosti kućnoga odgoja s uspješnošću školskoga obrazovanja, te u konačnici stvaranja cjelovita čovjeka koji u višu svrhu uspješno spaja znanje s osobnim moralnim zakonima, pa je žena kao majka u centralnoj poziciji svih tekstova vezanih uz obrazovanje. Majka čije je djelovanje temeljeno na ispravnim vrijednostima to će prenijeti na svoje potomke, jer: »Bez dobrih, valjanih i krepostnih materah moći će škole doduše učiniti iz djetce učene, vješte, ugladjene građane, ali umne, poštene, savjestne, čuvstvjuće, dobre, krępostne ljude i religiozne nikada«.¹⁵⁶

Pri objavljivanju prvoga Stojanovićeva članka na ovu temu, uredništvo *Nevena* poziva autora na nastavak suradnje smatrajući takvu vrstu članaka potrebnim ženama, implicirajući time da su se žene udaljile od iznesenih ideja o svrsi i položaju žene u društvu.¹⁵⁷ Kakva je stvarna slika ponašanja i djelovanja žena pokušat će izložiti, a na tragu Stojanovićevih misli i iznijeti vlastite stavove o ženama, Ivan Filip Perić. Radi se o nizu članaka pod nazivom »Listovi za naš krasni spol« koje Perić u epistolarnom obliku objavljuje od 1854. do 1856. u 10 nastavaka i to čak na 52 stranice.¹⁵⁸ Svrha je članaka, kako autor na početku ističe, govoriti o odgoju ženske djece. Perić se osvrće na prijašnje doba kada ne samo što se nitko nije brinuo za odgoj ženske djece, već je općenito položaj žene u društvu bio toliko loš da se na nju gledalo kao na objekt (»pokućstvo il posobje«).¹⁵⁹ Ženi su se odricala sva prava i sposobnosti, smatrajući da žena ne može ostvariti nikakav duhovni napredak već je njezina svrha robovati muškarcu i rađati djecu, pa autor izražava zadovoljstvo da su ta mračna vremena iza njega. Zanimljivo je da Perić govoreći o novom dobu koje polaže veću pozornost na odgoj ženske djece naglašava da se ipak nije ništa promijenilo u položaju žene na selu. O toj će razlici selo / grad govoriti na još nekoliko mjesta u nastavku članka, ali njegov će tekst prvenstveno biti orijentiran na odgoj djevojaka u gradu; dakle, više i srednje klase.¹⁶⁰ Ipak, odgoj ženske djece, smatra, iz jednoga ekstrema (nepostojanja ikakva odgoja) krenuo je u drugi, pa »su kod nas počeli ju uzgajati samo za dvorane, plese, nakit, zabavu i igračku muškoga spola« te je

¹⁵⁶ M. Stojanović, »Naobraženje čovjeka«, str. 554.

¹⁵⁷ M. Stojanović, »Něšto o izobraženju nježnoga spola«, str. 263.

¹⁵⁸ Ivan Filip Perić, »Listovi za naš krasni spol«, I–X, *Neven*, III, br. 14, str. 218–222; br. 18, str. 276–280; br. 26, str. 410–413; br. 29, str. 452–458; br. 33, str. 518–524; 6. travnja, 4. svibnja, 29. lipnja, 20. srpnja, 17. kolovoza 1854.; IV, br. 2, str. 23–29; br. 20, str. 310–315; 11. siječnja, 17. svibnja 1855; V, veljača, travanj, svibanj 1856.

¹⁵⁹ Isto, str. 218.

¹⁶⁰ Tu autorovu poziciju treba posebno imati na umu u proučavanjima ženske problematike kako u ovom radu tako i inače. Najnovija istraživanja ukazuju na još uvijek nepovoljniji položaj žena na selo od onih u gradu. Vidi npr.: <http://www.tportal.hr/vijesti/hrvatska/216094/zene-na-selu-imaju-pravo-glasa-samo-kad-je-u-pitanju-rukak.html#.UH7owmfa9TI>, 10. listopada 2012.

njegova potreba progovoriti nešto o ispravnom načinu odgoja.¹⁶¹ Ovom je prilikom važno naglasiti da mnogi autori, pa tako i Perić, nazive za odgoj (*uzgajanje, odhranjenje*) i obrazovanje često koriste kao sinonime, a govori se o *kućnom* i *školskom* odgoju odnosno obrazovanju, s tim da se, kada se želi naglasiti da se radi o stjecanju znanja, javlja uži naziv *umno obrazovanje*. Perić smatra da se obrazovanost žene ne mjeri njezinim znanjem i vještinama, već obrazovanjem »čustva i srca«, odnosno postojanjem moralnih načela kod žene te spoznaje njezine svrhe. Ako krenemo od definicije da je obrazovanje dio odgoja i odnosi se na »proces usvajanja znanja, umijeća i navika«, a odgoj u užem smislu proces vezan uz čovjekovu čuvstvenu i voljnu sferu te razvijanje pozitivnih ljudskih osobina, formiranje uvjerenja i stavova i adekvatnih ljudskih postupaka,¹⁶² onda se može reći da se kod Perićeva stava uopće ne radi o obrazovanju već o odgoju žena u užem smislu, a obrazovanje se odnosi samo na usvajanje znanja vezanoga za njihovu svrhu žene, majke i domaćice (»umne obrazovanosti samo toliko koliko je za istu svrhu potrebno«).¹⁶³ Autor detektira propadanje obiteljskoga života u gradovima, čemu uzrok vidi prvenstveno u ženama i njihovu odgoju temeljenom na stranim uzorima i utjecajima, zbog čega podbacuju kao žene, majke i kućanice. No taj problem dovodi u pitanje i funkcioniranje javnoga života, jer ako žene ne ispunjavaju svoje uloge u privatnoj sferi ni muškarci ne mogu uspješno obavljati svoje javne dužnosti (»muž je u javnom životu uvijek onakav, kakav mu je domaći život«).¹⁶⁴ Nadalje, u obranu muškaraca koji zanemaruju obitelj, razvratno se ponašaju i kojima općenito manjka moralni kompas autor smatra da odgovornost za to trebaju preuzeti žene, jer je njihova dužnost odgoj, a u takvim su slučajevima očito podbacile kao majke. Loš je odgoj žena i »izvor sadanje društvene pokvarenosti i razvrćenosti«.¹⁶⁵ Zbog svega navedenoga nužno je veliku pozornost posvetiti odgoju ženske djece kako bi pravilnim pristupom svojim dužnostima vratile vrijednosti u obiteljski život, ali i poboljšalo hrvatsko društvo te čovječanstvo u cjelini. Za pravilan odgoj, smatra Perić, potrebno je odrediti svrhu žene u društvu, kako opću tako i pojedinačnu. Zanimljivo je primijetiti da Perić, iako govori o različitoj prirodi žene i muškarca koja uvjetuje i podjelu rodni uloga te o sferama djelovanja koje dijeli na privatnu i javnu, među prvima eksplicitno izražava mišljenje o ravnopravnosti žene i muškarca po pitanju duhovnih i intelektualnih sposobnosti. Promatrajući opću svrhu, žena je ravnopravna muškarcu, a zajednička im je opća svrha »težati dakle za usavršenjem

¹⁶¹ I. F. Perić, nav. dj., str. 219.

¹⁶² *Pedagoška enciklopedija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva etc., Beograd etc., 1989., str. 126.

¹⁶³ I. F. Perić, nav. dj., str. 219.

¹⁶⁴ Isto, str. 220.

¹⁶⁵ Isto, str. 277.

svih svojih duševnih i tjelesnih svojstvih i sposobnosti«. ¹⁶⁶ Perić bilježi i osuđuje još uvijek prisutne predrasude o slabijim duhovnim i intelektualnim sposobnostima žene te time opravdanosti ženina podređenoga položaja u društvu i manjka prava u odlučivanju pri čem odnos muškaraca prema ženama čak uspoređuje s američkim robovlasničkim odnosima. ¹⁶⁷ Kada je riječ o pojedinačnoj svrsi kod muškaraca i žena ona je različita, ali i potrebna za pravilno funkcioniranje društvenih odnosa. Tako svrhu muškarca dovodi u vezu s vanjskim, a žensku s unutarnjim razvitkom čovječanstva. Odnosno, muškarac je zadužen za javnu sferu, jer njime vlada um, dok se žena bavi privatnom sferom uz koju je vezan pojam ćudoređa (za što autor donosi niz primjera iz biljnoga i životinjskoga svijeta). Ženama je time svrha djelovanje kao supruge, majke i domaćice. Za razliku od nekih autora koji nazive *čovjek* i *muškarac* koriste kao sinonime, Perić smatra da su muškarac i žena dvije ravnopravne polovice koje tek združene čine čovjeka.

Dok su dužnosti muškarca kao supruge čuvati, štititi, brinuti, voljeti, poštovati te nježno i obzirno postupati sa suprugom, dužnosti su supruge:

»da blagom svojom odanošću otu dužnost svomu suprugu olakšava i milom ju i dragom njemu učini; mora da oštine njegove silovitije naravi ublažava, i njega nježnom štedljivošću i promišljenom razboritošću od stranputicah čuva; da ga u borbah i nepovoljnostih života njegova tješi, obodrava i duhom mu kloniti neda; da ga k svem dobrom i plemenitom djelovanju podtiče i oživljava; da mu ne samo njegovim strastim i nasladam godi i zadovoljava, nego da mu i u svih ozbiljnih zgodah kao iskrena, ljubezna i vjerna prijateljica vazda na ruku ide svojimi savjeti i svojimi opomenami, te ga tako svojom ljubavju nagradjuje i usrećuje«. ¹⁶⁸

Dužnost je žene kao majke: »da položi temelj zdrava tiela, zdrava srca, zdrave duše, zdrava uma u djetetu ... da na diete pazi, da ga čuva i brani od svake pogibelji«. ¹⁶⁹

Kao kućanica žena treba »da bude temelj i duša domaćega života; ali duša blaga, krotka, razborita, pametna i marljiva«. ¹⁷⁰

S obzirom na to da autor smatra kako je dužnost majke najvažnija i najuzvišenija svrha žene, tom će se temom baviti najveći dio teksta. Za pravilan psiho-fizički razvoj djeteta, Perić naglašava, potrebno je skrbiti od samoga začeća djeteta nudeći pritom niz savjeta o ponašanju

¹⁶⁶ Isto, str. 279.

¹⁶⁷ Isto, str. 280.

¹⁶⁸ Isto, str. 411.

¹⁶⁹ Isto, str. 453.

¹⁷⁰ Isto, str. 456.

žena tijekom trudnoće, većinom znanstveno prihvaćenima i danas. Osvrće se na prehranu trudnica, njihovo odijevanje, spavanje, posao, šetnju i higijenu te duševno stanje, odnosno izbjegavanje negativnih stanja i emocija u čem, naglašava, moraju uživati apsolutnu potporu i posebnu brigu muškaraca. Po rođenju djeteta Perić progovara o potrebnim radnjama majke tijekom prvih dviju godina djetetova života vezanima uz dojenje, spavanje, kućne i higijenske uvjete u kojima dijete odrasta, temama kojima je završio svoj niz članaka. Pretpostaviti je da bi se autor nastavio temeljito baviti temama duhovnoga i intelektualnoga odgoja u kasnijoj dobi djece, ali mu okolnosti vezane uz izdavanje *Nevena* nisu išle u prilog.

Praktični savjeti koje Perić daje trudnicama i mladim majkama čine se i najkorisnijim dijelom čitavoga teksta, a kojima bi i današnja znanost imala malo što prigovoriti. U tom se dijelu na više mjesta osvrnuo na tešku situaciju na hrvatskom selu i kod nižih staleža apostrofirajući nekoliko problema: loš položaj žene odnosno njezina neravnopravnost s muškim spolom, nepostojanje obrazovanja za žene, njihov težak fizički rad od kojega često nisu pošteđene ni tijekom trudnoće te loše životne uvjete koji rezultiraju visokom smrtnošću i oboljevanjem djece (»u nizkoj, zemljom nabijanoj, vlažnoj i polumračnoj sobi sabije [se] po trideset, četrdeset a i više čeljadi jednoga i drugoga spola, svake dobe, zdrave i nezdrave, čiste i nečiste«).¹⁷¹ U svemu tome vidi razlog niske stope nataliteta, a izražava čuđenje da uopće postoji zdravo stanovništvo s obzirom na lošu brigu za djecu u najranijoj dobi. No unatoč tako lošoj slici hrvatskoga sela Perić upravo selo smatra kolijevkom hrvatskoga naroda, pa je njegovo zalaganje za uvođenje obrazovanja u ruralnim područjima ujedno aspekt brige za opstanak cijeloga hrvatskoga društva. Na selu su sačuvani običaji i tradicija hrvatskoga naroda koji čuvaju i štite hrvatski identitet, a temelj hrvatskoga identiteta, smatra Perić, njegov je patrijarhalni ustroj. Kada je riječ o patrijarhatu, on je kod Perića uvijek u svezi sa ženama; žene su zaslužne za njegov opstanak (čemu zapravo trebaju i težiti), a kritiku usmjerava na gradske žene koje pod stranim utjecajima rade na njegovom urušavanju:

»Zapadna civilizacija [je] i u nas već prozelitah stekla i našega naroda liepi patriarkalni domaći život podobro otrovala i podkopala, osobito po gradovih. Medjutim mora se opet i to priznati, da je baš krasni naš spol sam, proti vlastitomu interesu, najgorljiviji razširatelj te zapadne civilizacije nezasitnom svojom pohlepom za francezkimi, talijanskimi i inimi neslavjanskim romani i igrokazi ... ti romani i igrokazi ... najveći su neprijatelji našega

¹⁷¹ Isto, str. 313.

krasnoga spola, jet oni u njem sve otruju i razruše, što bi Slavjan u Slavjanki štovati i cieniti imao!«. ¹⁷²

U patrijarhatu jedina je dužnost žene biti dobra supruga, majka i domaćica, pa je Perićeva motivacija za pisanje tekstova u *Nevenu* u tom što smatra kako su gradske žene podbacile u tim dužnostima. Perić će kritizirati žene kao supruge jer nisu tiha potpora suprugu, već na brak gledaju kao na nužno zlo koje će im omogućiti egzistenciju, a na muževe kao tirane ili pak izvršitelje njihovih hirova; kao kućanice žene uopće ne vode računa o domu, u kućama vlada nered, nečistoća, a rastrošnost žena kuću dovodi u siromaštvo. Najžešću kritiku Perić upućuje majkama smatrajući da se ne čuvaju dovoljno u trudnoći, a po rođenju djeteta ne trude se ni oko odgoja ni oko obrazovanja. Posebno je kritičan prema majkama koje ne žele dojiti djecu već uzimaju dojilje čime zanemaruju jednu od najvažnijih majčinskih dužnosti nužnu za uspješan psiho-fizički razvoj djece. Sve je to, smatra Perić, dio najnovije mode i svjetonazora preuzetoga iz zapadnih, neslavenskih zemalja, a on podriva obiteljski život koji bi trebao biti u temeljima svakoga uspješnoga naroda, a na kojem počiva cjelokupni, u užem smislu, hrvatski i, u širem, slavenski identitet.

Kada Perić govori o dojiljama, uzimajući u obzir da je njihov angažman ponekad potreban zbog fizičke nesposobnosti majki da doje, pridaje im veliku važnost u ranom razvoju djece, pa je važno da je dojilja zdrava, što može prosuditi samo liječnik predlažući i zakonsku regulativu kojom bi takav pregled bio obavezan. No to nije prvi put da Perić predlaže upletanje države zakonodavnim okvirom u obiteljski život.

Kada govori o stupanju dvoje ljudi u brak, za Perića je važno da je brak sklopljen iz ljubavi, jer smatra, djeca su ljubavi duševno i tjelesno nadarenija. Također predlaže da žene ne uzimaju za supruge slabe, bojažljive, iživljene ili razuzdane muškarce, a muškarcima predlaže da biraju zdrave i moralne supruge. Pri tom ne bi trebala biti velika razlika u godinama između žene i muža; djevojke bi se trebale udavati između 18. i 24., a muškarci između 24. i 35. godine, pri čem muškarac ne bi trebao biti stariji od 10 godina. Da ne bi dolazilo do preranoga stupanja u brak, što je nerijetka pojava u Hrvatskoj i Bosni, trebale bi se brinuti država i Crkva. Obaveza države, smatra Perić, trebala bi biti i da prije stupanja u brak pouči i žene i muškarce o njihovim roditeljskim dužnostima te glavnim načelima odgoja. Nastavlja kako bi također trebalo uvesti obavezu da muškarac pri sklapanju braka ženi pokloni knjižicu o odgoju djece napominjući i da kod nas takve knjižice još uvijek nema. No

¹⁷² Isto, str. 412.

Perić ide korak dalje pa od države i društva traži nadgledanje sklapanja svih brakova. Na tragu poslije razvijene teorije (negativne) eugenike, Perić smatra da bi trebalo zabraniti vjenčanja slabih, nemoćnih i bolježljivih osoba (barem dok ne ozdrave), jer one stvaraju podjednako slabe ljude koji su na samo na teret društvu, a ni od kakve koristi. Ženidbu bi također, smatra Perić, trebalo zabraniti bludnicama i bludnicima jer će njihova djeca naslijediti samo njihove mane.

Perić čitavi tekst temelji na ideji o stvaranju savršenoga društva, naroda i čovječanstva. U tom glavnu ulogu ima žena i njezine jedine dužnosti u svijetu; kao dobra supruga i domaćica muškarcu daje snagu za suočavanje i uspješno rješavanje izazova u njegovu javnom djelovanju koje nadalje vodi ka probitku društva, ali njezina centralna pozicija jest ona majke koja rađa i odgaja fizički spremne, moralno ispravne i intelektualno kompetentne osobe koje će znati pronaći svoje mjesto u društvu i nastaviti raditi za privatno (žena) i javno (muškarac) dobro. Da bi se to postiglo potrebno je posvetiti više prostora obrazovanju žena koje se u Perićevu slučaju odnosi samo na osvješćivanje navedenih dužnosti žene i prikupljanju znanja s tih područja.

Problem obrazovanja u Hrvatskoj bio je goruća tema čitavoga 19. stoljeća, a posebice se isticala potreba obrazovanja širega sloja pučanstva, osobito nižih staleža. Jedan od najaktivnijih i najglasnijih pedagoških djelatnika, ujedno književnik i aktivni sudionik hrvatskoga narodnoga preporoda, Ivan Filipović, toj je problematici posvetio niz priloga u hrvatskoj periodici. U prvom godištu *Nevena* progovorio je o potrebi pučkih škola smatrajući da »pučka prosvjeta temelj je narodnoga blagostanja i više prosvete«.¹⁷³ S tim u vezi dovodi i napredak gospodarstva i svih njegovih djelatnosti kao i razvoj više prosvjete, jer materijalni dobitak prati razinu obrazovanosti. Kao i Perić, smatra da je duh hrvatskoga naroda najbolje sačuvan kod nižih staleža, pa bez obrazovanja puka hrvatskomu narodu prijeti odumiranje. Zbog toga bi pučke škole trebale raditi na tom da kod puka bude domoljubne osjećaje i ponos zbog pripadnosti hrvatskomu odnosno slavenskomu narodu, a učitelji bi osim prijenosa znanja trebali odgajati mladež tako da »postanu u duhu pravoga křstjanstva dobri, pošten i razumni ljudi, gradjani i domorodci«.¹⁷⁴ U tekstu objavljenom u zadnjem godištu *Nevena* upozorit će na smanjen natalitet čemu je uzrok, smatra Filipović, manjak brige za »ćudoredno i znanstveno« obrazovanje žena.¹⁷⁵ Pri tom manjak moralnoga u ženama vidi u njihovoj raspuštenosti, besramnosti i bludnosti, a u znanstvenom smislu to znači da ne znaju upravljati

¹⁷³ Iv[an] Filipović, »O važnosti pučkih školah«, *Neven*, I, br. 39, str. 613–615; Zagreb, 23. rujna 1852.

¹⁷⁴ Isto, str. 614.

¹⁷⁵ Iv[an] Filipović, »Kako bi se školom podić dalo duševno i stvarno blagostanje našega naroda«, *Neven*, VII, br. 11, str. 170–173; Rijeka, 12. lipnja 1858.

domaćinstvom. Kako i Filipović, poput brojnih autora, smatra da boljitak društva leži upravo u ženama i njihovu uspješnom vođenju domaćega života, a suvremene žene zanemaruju svoje dužnosti, slika Filipovićeve žene ovako izgleda:

»Jer odkuda da bude zdravlja, snage i napredka u pučanstvu, kad su žene većinom glupe, pune predrasuda, izopačene, bez čuvstva za obiteljski život, kad djecu raztjeruju, a rođenu truju i more, neuredno odhranjuju i zanemaruju, kad u kućah ne ima niti reda nit čistoće, kad se ne ima zdrava nit užitka nit napitka, kad ni čestita krušca izpeći ne znaju, a kamo li što drugoga čestitoga da bi znale skuhati i prirediti?«.¹⁷⁶

Da bi se stanje promijenilo, odgovornost trebaju preuzeti škola, Crkva i država. Filipovićev prijedlog ide u smjeru otvaranja pučkih škola za žene po uzoru na već postojeće gospodarske škole za muškarce, ali koje bi trebale biti drukčijega ustrojstva od onih nekoliko postojećih ženskih u gradovima, jer bi trebale biti usmjerene na stjecanje znanja upotrebljivih u njihovim dužnostima supruge, majke i domaćice. Međutim, Filipović je svjestan da je takav prijedloga nemoguć za skoriju realizaciju, prvenstveno zbog pomanjkanja sredstava i financijske potpore, ali i predrasuda seljaka temeljenih na neobrazovanosti koji bi, kako smatra, pokušali potkopati rad takvih škola. Filipović zbog toga nudi alternativno, privremeno i za to doba napredno rješenje prema kojemu bi žene pohađale iste škole kao i muškarci i u njima stjecali ista znanja. No žene bi pri tom dobijale i dodatno obrazovanje, a za to bi bile zadužene supruge učitelja kojima bi učenice pomagale u kući i istodobno se učile vođenju domaćinstva.

O problemima školstva i obrazovanja opširno je pisao Đorđe Rajković u nizu članaka »Školski odlomci« koje objavljuje od 1854. od 1858. u 46 nastavaka.¹⁷⁷ Kao i drugi autori koji su pisali o toj temi, Rajković školu promatra neodvojivo od kućnoga odgoja, kao »dopunjenje dječijeg odgojenja u familiji«.¹⁷⁸ Iako škola ima i odgojnu funkciju, ona ne bi trebala biti jedini izvor odgoja, smatra Rajković, jer ako se s odgojem ne počne odmah po rođenju djeteta ostaju bez temelja na kojima bi škola mogla nadograđivati njihove kvalitete. S obzirom na to da je za kućni odgoj odgovorna prvenstveno majka, Rajković će iznijeti iste probleme, o kojima je nešto opširnije pisao Perić, vezane uz ponašanje majki. Žene srednjih i

¹⁷⁶ Isto, str. 171.

¹⁷⁷ Za ovaj rad od važnosti su odlomci: IV, br. 45, str. 715–717; Zagreb, 12. listopada i 9. studenoga 1854.; XIV, br. 13, str. 205–207; XVIII, br. 27, str. 428–430; XXXI, br. 50, str. 796–797; Zagreb, 29. ožujka, 5. srpnja i 15. prosinca 1855.

¹⁷⁸ Đ[orđe] Rajković, »Školski odlomci«, XIV, str. 205.

viših staleža ne doje svoju djecu već ih daju u ruke neznancima koji ih najčešće i zlostavljaju; majke djecu potkupljuju slatkišima, ulagivanjem dječjim hirevima, laganjem i sl. kako bi one imale mir i uživale u društvenom životu zanemarujući privatne obveze, a jedino načelo za kojim se žene u životu povode jest moda. Djeca u školu dolaze bez poznavanja osnovnih moralnih načela, pa je teško očekivati da će djeca spremno prihvatiti tu vrstu znanja u školi, jer osim kod kuće i društvo ih uči da svijet funkcionira na drukčiji način, smatra Rajković. »Tà znanjem i naukom mladić do časti i imetka dolazi riedko, djevojka skoro nikad. Pleme, novac, ljepota očividno će prevagnuti sve zasluge, znanja i talente«. ¹⁷⁹ Rajković se također zauzima za institucionalizirano školovanje žena, ističući problem nepostojanja srednjih škola za žene, koje imaju zadaću stvaranja obrazovane srednje klase. I Rajković pritom svoje viđenje obrazovanja usmjerava ka stjecanju znanja o ženskim dužnostima, ali i smatra da dodatno obrazovanje, primjerice u glazbi i slikanju, stvara bolju suprugu i družicu muškarcu.

Shvaćanje navedenih autora u *Nevenu* »da je obitelj temelj dèržavi, da neima obitelji bez žene, da sreća dèržave zavisi od sreće obitelji, a da k sreći obitelji mogu žene mnogo doprinèti« ¹⁸⁰ neraskidivo prati, iako manje apostrofirano nego primjerice u *Danici*, narodnosno očitovanje žena. Buđenje hrvatskoga nacionalnoga duha, ljubavi prema domovini i narodu neodvojivo je od jezične problematike. Za razliku od *Danićinih* autora koji o toj vezi eksplicitno progovaraju kad god je riječ o ženama i njihovoj ulozi u hrvatskom narodnom preporodu, u člancima u *Nevenu* koji su temeljeni na pedagoškim postavkama to će se tek implicirati. No Janko Jurković u članku *Misli o jeziku* ponovno će aktivirati problematiku važnosti odnosa žena prema jeziku smatrajući da su uz jezik najuže vezani pojmovi odgoja, škole i društvenoga života. ¹⁸¹ Pri tom će se osvrnuti na pojam ženske emancipacije raširene u europskim gradovima na koju se ugledaju i građanke u Hrvatskoj. Emancipaciju Jurković izjednačuje s potpunom demoralizacijom društva, a žene koje idu njezinim smjernicama ništa su drugo, kako tvrdi, nego pokvarene žene. Emancipacija dovodi do potpune zamjene rodni uloga muškaraca i žena, smatra Jurković, čime se u potpunosti mijenja društveno uređenje i dolazi do kaosa u društvenim odnosima odnosno neprirodnoga opiranja Božjemu/prirodnomu zakonu. Slika žene odnosno muškarca kao posljedica emancipacije kod Jurkovića je sljedeća: »Ona skače, viče, svira, čita, puši, jaše, jede, spava, troši i gizda se; a on čući, muči, igra na sviralu njenu, s računi se znoji, trče, bdiye, kuha i izplatjuje; čarape joj podvezuje, haljinu

¹⁷⁹ Isto str. 207.

¹⁸⁰ ać, »Ženska čutljivost«, *Neven*, II, br. 6, str. 92; Zagreb, 10. veljače 1853.

¹⁸¹ J[anko] J[urković], »Misli o jeziku«, *Neven*, IV, br. 35–36, str. 554–557, 567–569; Zagreb, 30. kolovoza i 6. rujna 1855.

skapča, na konja ju penje. – Kakova je to žena? Kakov je to čovjek?«. ¹⁸² Navedenim citatom Jurković zapravo govori u prilog ženskoj potrebi da se njezin položaj u društvu mijenja, jer ako je sve što Jurković navodi kao, u njegovoj slici muške, a zapravo ženske dužnosti jasno je da je žena u potlačenom položaju bez puno slobode i vremena za vlastiti duhovni i intelektualni razvoj. Mnoge žene, nastavlja Jurković, smatraju nesrećom i kaznom što moraju rađati, pa djecu i ne žele odgajati već odgoj prepuštaju dojiljama odnosno dadiljama, a time im prepuštaju i brigu o jeziku: »Diete imade biti danas sutra članom države, crkve, naroda, obitelji, a kao član ovoga ili onoga naroda označava ga ponajprije *jezik*«. ¹⁸³ Narodni jezik trebale bi djecu učiti majke, a ne dojilje (iako ga ni jedne ni druge često ne znaju dobro ili uopće), jer »glas tuđi djeluje na sluh i pamet djetinju; a glas majčin do srca dopire i u dušu se preliva«. Nebriga za djecu, pa nebriga za jezik dovodi do propasti i nestajanja svakoga naroda kao i njegove (samo)identifikacije među različitim narodima i narodnostima. Jurković će na kraju, poput prije navedenih autora, ponovno napraviti značajnu distinkciju između viših i srednjih klasa te puka u kojemu se, kako smatra, još uvijek čuva duh narodnosti.

Pojam (ženske) emancipacije javlja se povremeno u *Nevenu* najčešće u kratkim crticama/vijestima o kulturno-društvenim zbivanjima u inozemstvu, no na emancipaciju se većinom gleda kao na negativnu pojavu. Tako će primjerice anonimni autor komentirajući ženu u bečkom Prateru koja je bila odjevena kao »bloomeristkinja« ¹⁸⁴ napisati da »iz sebe očevitno ruglo pravi«, ¹⁸⁵ a s podsmijehom će se popratiti vijest o okupljanju žena i raspravljanju o ženskim pravima u Cincinnatiju koje traže veću osobnu slobodu i sudjelovanje u javnom i političkom životu. ¹⁸⁶

Kritike usmjerene prema ženama koje se nalaze u *Nevenu* čak su dovele do potrebe žena da reagiraju, pa je 1853., kada izlaze primjerice neki od Stojanovićevih članaka, uredništvo objavilo da se Zagrepčanke ponukane objavljenim crticama o njima spremaju na odgovor jer smatraju da su krivo predstavljene. ¹⁸⁷ Do njihovoga odgovora ipak nije došlo, a kao razloge uredništvo posprdno navodi da je to zato što ga ili »vazda glade i popravljaju« ili kupuju vrijeme u nadi da će *Neven* prestati izlaziti, jer se boje da će se u časopisu objaviti njihova imena čime bi se kritika pokazala opravdanom.

¹⁸² Isto, str. 555.

¹⁸³ Isto, str. 556.

¹⁸⁴ *Neven* će prenijeti vijest da je Ameliju Bloomer ubio vlastiti suprug. [Anonim], »Različite vjesti«, *Neven*, I, br. 21, str. 336; Zagreb, 20. svibnja 1852.

¹⁸⁵ [Anonim], »Različite vjesti«, *Neven*, I, br. 17, str. 271; Zagreb, 22. travnja 1852.

¹⁸⁶ [Anonim] »Različite vjesti«, *Neven*, I, br. 30, str. 480; Zagreb, 22. srpnja 1852.

¹⁸⁷ [Uredništvo], »Iz Zagreba«, *Neven*, II, br. 51, str. 815; Zagreb, 22. prosinca 1853.

Temeljna ideja osnivača časopisa *Neven* da među svoje čitatelje u što većem broju privuče i ženski dio populacije nije bila tek deklarativnoga karaktera, a nije se napuštala ni tijekom izmjena urednikâ ni teških prilika koje su u više navrata prijetile njegovim gašenjem, što se konačno i dogodilo 1858. U devet godišta *Nevena* objavljen je, kako je navedeno, niz članaka vezanih uz položaj i ulogu žena u privatnom i javnom životu posebnoga pedagoškoga usmjerenja, donosile su se vijesti o ženskom kulturno-društvenom, posebice književnom, angažmanu kako u Hrvatskoj tako i u drugim zemljama, a vijesti su stizale i iz najudaljenije Amerike, a u tom je smislu posebno mjesto zauzela Harriet Beecher Stowe s objavljenom biografijom¹⁸⁸ te prijevodom ulomaka iz djela *Čiča Tomina koliba*;¹⁸⁹ *Neven* donosi prijevode George Sand iz francuske književnosti, ali i prostorno bliže Slovenije – prijevode dviju pripovijedaka Josipine Urbančić Turnograjska;¹⁹⁰ među povijesnim crticama donosi biografiju Ane Boleyn,¹⁹¹ supruge engleskoga kralja Henrika VIII., a jedna od glavnih suradnica *Nevena* svojim je pjesničkim i proznim radom hrvatska književnica Dragojla Jarnević. Posebno mjesto zauzima poezija i proza (o) ženama. U slučaju poezije, bilo da se radi o poeziji upućenoj anonimnim ili konkretnim ženama, kao ljubavna poezija ili tek izraz divljenja i zahvale za njihova djela ili pak poeziji prosvjetiteljskoga sadržaja, u temeljima je uvijek izražena domoljubna deklariranost žena kao izraz uspješnoga privatnoga i društvenoga života, koja im donosi veliki uspjeh i na ljubavnom planu.¹⁹²

Sve navedeno smatrano je štivom koje je po ženskom ukusu i koje će privući žensko čitateljstvo u većem broju i namjera je u svakom slučaju hvalevrijedna. Kritike koje su pritom

¹⁸⁸ »Harriet Beecher Stowe, spisateljica glasovitoga romana: Uncle Tom's Cabin«, *Neven*, II, br. 2, str. 26–28; Zagreb, 13. siječnja 1853.

¹⁸⁹ I[van] F[ilipović], »Ruža (po pripovjedci g. H. B. Stowe-ovoj od I. F.)«, *Neven*, II, br. 15, str. 225–229; Zagreb, 14. travnja 1853.; »Iskrenost (Po H. B. Stowe od I. F.)«, *Neven*, II, br. 17, str. 259–262; Zagreb, 28. travnja 1853.; »Svaki za se a Boga za sve (Po H. B. Stoveo-voj od I. F.)«, *Neven*, II, br. 23–25, str. 353–357, 370–374, 391–395; Zagreb, 9, 16, 23. lipnja 1853. Prijevod Ivana Filipovića.

¹⁹⁰ Josipa Turnogradska, »Neduznost i sila. Od Josipe Turnogradske. (Iz „Slov. Bčele“)«, *Neven*, I, br. 36, str. 574–575; Zagreb, 2. rujna 1852., »Slavenski mučenik (Po pripovjedci od Josipe Turnogradske.)«, *Neven*, II, br. 21, str. 332–333; Zagreb, 26. svibnja 1853.

¹⁹¹ [Anonim], »Smrt Ane Boleyn-ove«, *Neven*, II, br. 40, str. 627–630; Zagreb, 6. listopada 1853.

¹⁹² Npr. L. Š., »Josipi u oči njenoga goda«, *Neven*, I, br. 12, str. 177; Zagreb, 18. ožujka 1852.; Nik. Boroević, »Dobrovoljkam rčkoga kazališta«, *Neven*, I, br. 15, str. 238; Zagreb, 8. travnja 1852., »Gospoji Sofii R..... u Rieki«, *Neven*, III, br. 51, str. 814; Zagreb, 21. prosinca 1854., »Dobrovoljkam kazališta riečke čitaonice. Gospoji Sofii K....., Gospodični Juliani S....., Gospodični Marii R.....«, *Neven*, IV, br. 1, str. 14; Zagreb, 4. siječnja 1855.; J[ovan] Sundečić, »Slavka«, *Neven*, IV, br. 11, str. 161; Zagreb, 15. ožujka 1855., »Želja«, *Neven*, IV, br. 15, str. 233; Zagreb, 12. travnja 1855.; I[van] F[ilip] Perić, »Što ljubeznom dievu čini?«, *Neven*, III, br. 18, str. 273; Zagreb, 4. svibnja 1854.; M. St., »Ciena dobre žene«, *Neven*, III, br. 19, str. 300–301; Zagreb, 11. svibnja 1854.

upućivane tadašnjim ženama i stavovi o svrsi i dužnostima žena koji su propagirani na stranicama *Nevena*, a često su ograničavajući za žensko djelovanje, tada su kao i danas neminovno bili predmeti brojnih rasprava i suštinskih neslaganja, ali i konstruktivni dijalozi koji idu u svrhu poboljšanja i napretka društva. No pravi problem nastaje kada kritika prerasta u omalovažavanje i vrijeđanje što je bio nerijedak slučaj u brojnim *Nevenovim* prilogima o ženama. Tadašnje se žene predstavljaju kao glupe, lijene, razmažene, razbludne, rastrošne, svadljive, egocentrične, pomodne, tašte, materijalno orijentirane i bez ikakvih moralnih vrijednosti, piše se o njima kao o lošim majkama, suprugama i domaćicama, a uz sve to, smatraju autori, bez ikakve su narodne identifikacije što sve zajedno rezultira propašću hrvatskoga društva, ali i nestanka cijeloga naroda. Autori će pritom napraviti neku razliku između žena viših te srednjih staleža i žena iz puka kao čuvarica hrvatskih običaja, tradicije i narodnoga duha, ali ni žene nižih slojeva neće izbjeći većinu tih negativnih epiteta. Time ostaje otvoreno pitanje koliko su onda *Nevenovi* pokušaji širenja čitateljstva na žensku publiku ili čak njihova namjera (narodnoga) osvješćivanja žena bili uspješni, a koliko su svojom retorikom odbili ionako mali broj čitateljica. Ako treba izdvojiti najveći prilog *Nevena* po pitanju otvaranja novih tema radi napretka društva onda je on sigurno u posvećivanju velike pozornosti obrazovanju svih slojeva društva, posebice žena, pa iako se žensko obrazovanje ograničava na stjecanje znanja o njihovim rodnim ulogama majke, supruge i domaćice u *Nevenu* je time započet proces važan za ženski napredak i bolje pozicioniranje žena u društvu što će u drugoj polovici 19. stoljeća rezultirati i pristupačnijim institucionalnim obrazovanjem za žene, a čemu će veliku pozornost posvetiti najznačajniji časopis toga doba *Vienac*.

1.5.3. Časopis *Vienac* (1869. – 1903.)

Matica hrvatska 1869. odlučila je pokrenuti beletristički časopis koji bi bio namijenjen obrazovanim slojevima hrvatskoga društva, a čija bi svrha bila zabava i pouka. Uloživši značajna sredstva svojih godišnjih prihoda pokrenula je *Vienac*, s podnaslovom »Zabavi i pouci« čiji prvi broj izlazi 1869., a glavni mu je urednik bio Đuro Deželić. *Vienac* je okupio sva značajnija imena hrvatske kulturne i književno-znanstvene elite osiguravajući time visoku kvalitetu objavljenih priloga. Kada je riječ o uredništvu *Vienca* u kojem su se izmijenili mnogi hrvatski intelektualci od posebne je važnosti razdoblje od 1874. do 1881. kada časopis uređuje August Šenoa. Visoki kriteriji koje je Šenoa postavio doveli su do porasta kvalitete, ali je

vodeći se samo kvalitetom priloga otvorio vrata *Vienca* i nepoznatim / manje poznatim autorima. U tom su razdoblju u *Viencu* objavljivali gotovo svi hrvatski pisci bez obzira na svoja ideološko-politička stajališta. Kako stoji u brojnim tekstovima u *Viencu*, među ciljanom publikom od prvoga dana posebno mjesto zauzima i ženski dio populacije. Govoreći o potrebi časopisa za »obrazovanje občinsko gradsko, za inteligenciju raspršanu po narodu«,¹⁹³ »hrvatskoj kući, bila velikaška, svećenička ili građanska«,¹⁹⁴ naglašavat će se da je *Vienac* »najpače za rodoljubive Hrvatice, u kojih se sve više budi svjestna ljubav prema narodnomu jeziku kao i svim ostalim narodnim svetinjama«. ¹⁹⁵ Da ta namjera nije bila tek deklarativnoga karaktera svjedoči kako izbor članaka koji za svrhu imaju zabavu tako i oni znanstveno-edukativnoga karaktera. Zanimljivo je da Vatroslav Jagić u prvom broju prvoga godišta *Vienca* u članku »Živi li, napreduje li naša književnost?« izražava sumnju da žene čitaju tekstove o književnosti.¹⁹⁶ Ta njegova usputna opaska zaslužuje pozornost utoliko što, kako će razložiti poslije u članku, ukazuje na one probleme koje stoje u izravnoj uzročno-posljedičnoj vezi s lošim stanjem hrvatske književnosti. Temeljni problem u hrvatskoj književnosti, nedostatak čitateljske publike (koji onda rezultira) i slabom ponudom knjiga na hrvatskom jeziku, vezan je uz podcjenjivački odnos prema hrvatskomu jeziku za što su izravno, smatralo se, krive žene koje, ne imajući osjećaja za nacionalnu identifikaciju, u djeci ne pobuđuju ljubav prema domaćemu, odnosno narodnomu, a time ni prema hrvatskomu jeziku. Može se nadalje reći kako Jagić implicira da čitanje tekstova o hrvatskoj književnosti ulazi u sferu obrazovanja kojim se dijelom i osvješčuje nacionalna pripadnost što za dugoročni cilj ima opstanak i napredak hrvatskoga naroda, a koje do tada nije na pravi način bilo dostupno ženama.

Već u prvom godištu *Vienca* javlja se niz članaka koji ukazuju na teme kojima će se, u odnosu prema ženama, baviti njegovi autori. Jedna se odnosi na pitanje obrazovanja koje, s obzirom na tek otvorenu prvu javnu višu djevojačku školu u Zagrebu, ostavlja puno prostora za javnu raspravu o najadekvatnijem načinu obrazovanja žena. Iako su brojne rasprave o obrazovanju općenito aktualne tijekom čitavoga 19. stoljeća i u doba *Vienca* vodile se u najvećoj mjeri na stranicama stručnih časopisa pedagoškoga usmjerenja (*Školski prijatelj*, *Hrvatski učitelj*), nešto od tih rasprava našlo je odjeka i na njegovim stranicama. U *Viencu* se govori i o odgoju žena te o njihovoj ulozi majke, o njihovom različitom položaju i pravima u društvu tijekom povijesti, odnosno u različitim društvima i kulturama. Posebnu pozornost

¹⁹³ [Uredništvo], »Poziv«, *Vienac*, II, br. 32, str. 512; Zagreb, 6. kolovoza 1870.

¹⁹⁴ [Uredništvo], »Poziv na predplatu«, VI, br. 51, str. 801; Zagreb, 19. prosinca 1874.

¹⁹⁵ [Uredništvo], »Poziv«, *Vienac*, II, br. 32, str. 512; Zagreb, 6. kolovoza 1870.

¹⁹⁶ V[atroslav] J[agić], »Živi li, napreduje li naša književnost?«, *Vienac*, I, br. 1, str. 19–23; Zagreb, 1869.

autori u *Vienca* posvetit će aktualnoj temi europskoga i sjevernoameričkoga kontinenta – emancipaciji žena. Bilo da se radi o prijevodima ili izvornim člancima jasna je poruka koju, po pitanju ženskoga pitanja, žele prenijeti do čitatelja – radi stvaranja boljega i pravednijega društva doba u kojem žive potrebno je ženama priznati ravnopravne mogućnosti i sposobnosti u usporedbi s onima muškaraca i omogućiti im prava koja uživaju muškarci, prvenstveno kada je riječ o obrazovanju.

Tako u prvom godištu *Vienca* Ivan Perkovac objavljuje nekoliko članaka vezanih uz tzv. žensko pitanje kojim pokriva gotovo sve »ženske« teme o kojima će se pisati tijekom cijeloga izlaženja časopisa.¹⁹⁷ Na samom početku Perkovac naglašava kako bi se *Vienac* »među ostalim imao baviti takozvanim ženskim pitanjem, to jest, imao bi priobćivati razprave o zvanju i zadatku žena, o sadašnjem im stanju društvenom, o uzgoju djevojaka itd.«.¹⁹⁸ Perkovac u prvom objavljenom tekstu detektira važan problem kada je riječ o obrazovanju djevojaka za učiteljsko zvanje. Čitajući tekst ne treba smetnuti s uma da je u doba nastanka članka djevojkama nakon više djevojačke škole daljnje obrazovanje omogućeno tek u dvogodišnjoj preparandiji (prvi ženski licej otvara se tek 1892), pa se mnoge odlučuju na učiteljsko zvanje. Stoga Perkovac, pozivajući se na članak iz jednoga berlinskoga časopisa, upozorava kako takva odluka nije rezultat iskrenoga zanosa za učiteljsko zanimanje koliko »radi obiteljskih odnošaja, s taštine, od mode, sa siromaštva«,¹⁹⁹ pa u skladu s tim upućuje poziv ravnateljima/icama da preispitaju motive budućih učiteljica, naglašavajući, na francuskom i engleskom primjeru, kako postoje i druga zanimanja, primjerice u trgovačkoj ili poštanskoj struci, kojima se žene uspješno mogu posvetiti. Perkovac je oštar u kritici obrazovanja žena općenito, sadašnje je, smatra, krnje i nedostatno i ne postoje smjernice za obrazovanje djevojaka, pa se zalaže za različite pristupe obrazovanju djevojaka ovisno o njihovu statusu: »seljačke djevojke neka ostanu seljanke, građanske pako djevojke neka se uzgajaju za obrtnost, a gospodske makar i za gospoštinu«, odnosno »jedne bi se učione imale namieniti građanskomu životu, a djevojke u njih pripravljeni se za obrtnost; u drugih pako mogle bi se one znanstveno obrazovati, a tu bi našle mjesta i gospodske djevojke«.²⁰⁰ Perkovac time, tvrdeći pak među ostalim da ne želi dovesti u pitanje činjenicu o jednakosti svih ljudi, implicira postojeći problem, kako u hrvatskom tako i u europskom obrazovnom sustavu, o nedovoljno razrađenom programu školovanja žena i neprimjerenom obrazovanju za

¹⁹⁷ I[van] P[erkovac], »Suviše učiteljica«, *Vienac*, I, br. 12, str. 235–251; Zagreb, 10. travnja 1869.; »Uz put ob uzgoju. Više za pouku nego li zabavu«, *Vienac*, I, br. 13, str. 251–253; Zagreb, 17. travnja 1869.; »Nagovieštanja ob uzgoju«, *Vienac*, I, br. 19 i 21, str. 348–350, 378–381; Zagreb, 29. svibnja i 12. lipnja 1869.

¹⁹⁸ I. Perkovac, »Suviše učiteljica«, str. 235.

¹⁹⁹ Isto.

²⁰⁰ I. Perkovac, »Nagovieštanja ob uzgoju«.

njihovu daljnu budućnost. I Perkovac će, kao mnogi njegova doba, zabilježiti da one koje završe tri-četiri razreda niže škole i ne nastave školovanje ne znaju pravilno pisati, a takvo stečeno znanje mogle su dobiti i izvan institucionalnoga obrazovanja. Neki će autori toga doba istaknuti da znati o svemu pomalo kao znanju stečenom u školi ne ide ni na koji način u prilog ženama jer one s jedne strane ne dobijaju stručnost koja će im omogućiti posao i ekonomsku neovisnost, a s druge strane takva poluučenost navodi žene na pogrešne zaključke i neprimjereno ponašanje u stvarima važnima za vođenje uspješnoga obiteljskoga i društvenoga života.²⁰¹ Tako je primjerice o problemima dvije godine ranije otvorene više djevojačke škole pisao je Josip Gall koji kao najveći problem ističe nesrazmjer gradiva s osiguranim vremenom za izvođenje nastave, što dovodi do preopterećenosti i nemogućnosti savladavanja prevelike količine gradiva.²⁰² To opširno opisuje na primjerima nastave za hrvatski, njemački, talijanski i engleski jezik, povijest i zemljopis te prirodu i fiziku ističući i potrebu za novim udžbenicima te potrebu za otvaranjem ženske preparandije pri višoj školi kako bi se osigurala njezina dugovječnost i opstojnost.

Perkovac će se posvetiti i problemima odgoja, majkama koje pogrešno usmjeravaju djecu ili odgoj prepuštaju drugima, upozoravajući i na rodoljubnu kategoriju koja nedostaje tadašnjim ženama, no Perkovac ih ne osuđuje na način kako smo svjedočili u ranijim razdobljima i člancima, primjerice iz *Nevena*, te bilježi da »neimajuć one u obće – kakov im je današnji uzgoj – ni pravoga zvanja, ni zadatka svoga, dakle ni zadovoljstva same po sebi«.²⁰³ Takav diskurs tekstova namijenjenih ženama, znatno drukčiji od onih prijašnjih, uobičajen je u člancima u *Vienac*. Bez patroniziranja, moraliziranja, prijekora ili lažne udivljenosti prema ženama, autori uvelike pokušavaju svoje stavove temeljiti na znanstvenim dosezima, pozivajući se na europske autoritete, prevodeći tekstove iz europske časopisne produkcije i sl. Tade Smičiklas u kratkom će tekstu, prema Smilesu, podsjetiti na prvenstvo i važnost majke u odgoju djece što će dovesti u vezu sa srećom domovine i društva.²⁰⁴ *Vienac* donosi recenziju knjige *Mlada majka*, prijevod češkoga autora Filipa Kodyma, sa znanstvenim pristupom brizi za djecu i njihovu odgoju.²⁰⁵ U drugom članku, na temelju statističkih podataka o smrtnosti djece autor će upozoriti na ozbiljnost mode o nedojenju

²⁰¹ V. npr. [Anonim], »Ob uzgoju žena. Poljski napisao Ksaverije Pietraszkiewicz«, *Vienac*, X, br. 20, str. 320–323; Zagreb, 18. svibnja 1878.

²⁰² Josip Gall, »O višoj djevojačkoj učioni u Zagrebu«, *Vienac*, II, br. 39 i 40, str. 622–624, 633–635; Zagreb, 24. rujna i 1. listopada 1870.

²⁰³ I. Perkovac, »Uz put ob uzgoju«, str. 252.

²⁰⁴ Tade Smičiklas, »Upliv majke na značaj čovjeka. Izradio po Smilesu Tade Smičiklas«, *Vienac*, IV, br. 39, str. 627–628; Zagreb, 28. rujna 1872.

²⁰⁵ I. D., »Mlada majka. Češki napisao Dr. Filip Kodym. Na sviet izdalo društvo sv. Jeronima. U Zagrebu 1872. Tiskom dioničke tiskare. Strana 94. ciena 40 novč.«, *Vienac*, V, br. 5, str. 78–79; Zagreb, 1. veljače 1873.

djece, kako kod nas tako i u ostatku Europe, koja rezultira velikim zdravstvenim problemima kod djece i nerijetko sa smrtnim ishodom.²⁰⁶ *Vienac* donosi predavanje Jovana Sundečića održanoga u Kotoru na temu važnosti majke u odgoju djece koji, radeći dihotomiju u odgoju seoske i gradske djece, najveću pozornost posvećuje ženama građanskoga i višega staleža smatrajući da one, s obzirom na to da iz tih staleža dolaze učitelji, nastavnici, vođe i prosvjetitelji naroda, imaju veću odgovornost u odgoju od žena sa sela.²⁰⁷ No upozorava da upravo te žene vode najmanju brigu o djeci prepuštajući ih tuđemu odgoju – slugama i dadiljama, a zanemaruju i emocionalnu komponentu odgoja. Sundečić prvi put otvoreno govori i o problemu pobačaja koje nerijetko završi i smrću žene ističući kako je taj običaj posebno prisutan u Slavoniji, Srijemu, Bačkoj, Banatu i Srbiji.

Sve spomenuto Perkovicu je poslužilo kao uvod u zasebnu temu, aktualnu u ostatku Europe, kojoj će *Vienac* i poslije posvetiti znatan broj redaka, a radi se o emancipaciji žene. Nakon pregleda ženskoga udjela u društveno-političkom i obrazovnom sustavu Francuske, Amerike, Engleske i Njemačke, Perkovic se osvrće na uvriježeno shvaćanje rodne uloge žene koja se svodi na brigu o domu i obitelji tumačeći da socijalno-gospodarsko stanje zahtijeva šire shvaćanje ženske uloge u društvu. Tomu u prilog iznosi statističke podatke o udjelu vjenčanih osoba u pučanstvu pragmatično zaključujući kako se, zbog činjenice da postoji velik broj neudanih žena, mora omogućiti ženama da »samostalno i poštenim načinom« same sebe uzdržavaju zalažući se time za ono što sam naziva gospodarskom emancipacijom žena.

Uredništvo *Vienca* prepoznaje aktualnost teme ne samo u europskom već i u hrvatskom kontekstu: »Žensko se pitanje u današnje doba tako živo razpravlja, toliko se o njem govori i piše, da mu se nemogu oteti ni najokorjeliji konzervativci, da ga neznadu ušutkati ni najrječitiji zagovornici mužkaračkoga preimućva«, izražavajući čak žaljenje što ne mogu toj temi posvetiti onoliko prostora koliko bi htjeli, odnosno koliko ga tema zaslužuje.²⁰⁸ Na stranicama *Vienca* javljaju se tri pristupa kada je riječ o pitanju ženske emancipacije: teorijski, historijski i obrazovno-praktični. Vinko Pacel već u drugom broju *Vienca* donosi prijevod rasprave engleskoga historičara Henryja Thomasa Bucklea koju je autor čitao u Royal Institutionu jedanaest godina prije objave članka naslovljenoga »Upliv žênâ na

²⁰⁶ [Anonim], »Pomor zagrebačke djece i uztuk mu«, *Vienac*, IX, br. 39, str. 628–633; Zagreb, 29. rujna 1877.

²⁰⁷ J[ovan] Sundečić, »Naša majka u gojenju naše djece. Predavao na večernjoj zabavi u 'Slavjanskom domu' u Kotoru J. Sundečić«, *Vienac*, XIX, br. 1–3, str. 10–12, 26–28, 43–46; Zagreb, 1., 8. i 15. siječnja 1887.

²⁰⁸ [Anonim], »O slobodi žena«, *Vienac*, I, br. 30, str. 525; Zagreb, 14. kolovoza 1869.

napredak znanosti».²⁰⁹ Autor iznosi primjere iz rimskoga zakona, povijesti starih Grka i Sparte o nepovoljnom položaju žena u društvu smatrajući kako je današnje društvo naklonjenije ženama, a one na njega »blagotvorno« i opće pozitivno djeluju. »Taj je upliv [ženski, op. a.] zapriečio životu, da ne bude samo praktičan i sebičan, on ga spasi da se ne izvrgnu u nemariš bez duha i promjene, i to tim, što mu pridade živalj uzoran i romantičan. Ovaj je živalj skrotio zor mužu, oplemenio mu ćudoredje, smanjio mu nasilje.«²¹⁰ Buckle ovdje sumira onodobni stav o prinosu žena društvu kakvo je bilo temeljem svih napisa o ulozi žena, posebice onih spomenutih iz ranije hrvatske časopisne produkcije. Polazeći od činjenice da su najznačajniji ljudski znanstveno-umjetnički dosezi isključivo plod muškaraca, što je rezultiralo stavom da žene nemaju mogućnosti ni sposobnosti za dosege u tom smislu, te da bi se njihov djelokrug trebao svesti na »praktični, ćudoredni i domaći život«, Buckle u potpunosti negira takav zaključak te piše: »pobijam ovu izreku, koja mi se čini da je toliko proti filozofiji, koliko je opasna; ja ju smatram tako krivom u teoriji, koliko štetnom u praksi«.²¹¹ Nakon takvoga uvoda za očekivati bi bilo da će Buckle ponuditi svoje viđenje pitanja zašto je ženama onemogućeno javno djelovanje, te ponuditi pravne, obrazovne ili praktične prijedloge za rješenje ženskoga pitanja, no on će tek u filozofskoj maniri pokušati objasniti zašto žena može pridonijeti i pridonosi znanosti. Pri tom će ženu ostaviti na poziciji njezina »nevidljivoga« djelovanja isključivo kao majke i supruge, a njegova filozofska promišljanja ići će jedino u smjeru osvješćivanja činjenice da žene indirektno utječu na boljitak svijeta unutar postojeće podjele rodnih uloga. Buckle to radi polazeći od definicije znanja te potrage za istinom koja se može odvijati pomoću dviju metoda: induktivne i deduktivne, čime dolazi do detektiranja esencijalne razlike između muškarca i žene. U ženskoj je prirodi da razmišlja deduktivno, dok muškarci razmišljaju induktivno. To proizlazi iz činjenice, smatra Buckle, da žene »brže misle nego li muškarci«²¹² no istovremeno upozorava da je ženski odgoj takav da im šteti duhu, pa je »u žena nižih staleža duh življi nego li u žena viših staleža«. Nadalje, žene promicanjem svoga deduktivnoga načina razmišljanja kod muškaraca promiču znanost, a o tim će primjerima Buckle naširoko govoriti (fizika, rudarstvo, botanika). Ta sveza induktivnoga i deduktivnoga započinje, prema

²⁰⁹ Henry Thomas Buckle, »Upliv žênâ na napredak znanosti. Razpravio Henry Thomas Buckle«, preveo V[inko] P[acel], *Vienac*, I, br. 2–4, str. 37–40, 61–63, 86–89; Zagreb, 30. siječnja, 6. i 13. veljače 1869.

²¹⁰ H. Th. Buckle, nav. dj., str. 38.

²¹¹ Isto.

²¹² Isto, str. 61.

Buckleu, rođenjem, vezom između majke i sina, što »postane promicalom znanostim i obretnikom izstine«.²¹³

Buckleov diskurs temeljen na različitoj prirodi žena kojim opravdava postojeću podjelu rodni uloga i pripadnost isključivo privatne sfere ženama bliži je razmišljanjima propagiranim na stranicama periodike prve polovice 19. stoljeća nego stavovima većine autora prisutnih u *Vienacu*. *Vienac* tako donosi ulomke iz predavanja, poslije objavljenih tiskanih rasprava, nekoga Zerbonija u kojima se objašnjavaju razlozi koji su žene doveli do želje za ravnopravnošću s muškarcima, te kao i brojni autori ističe da su sposobnosti žena jednake muškarčevima, ali nedovoljno razvijane, pa će one, kada im se omogući ravnopravno sudjelovanje u javnom životu, d/pokazati svoje vještine.²¹⁴

Dragutin Jambrečak 1871. piše opširni članak naslovljen »O emancipaciji ženâ«²¹⁵ u kojem iznosi *pro* i *contra* argumente za žensku emancipaciju i to preuzevši dijelove rasprava objavljenih u *Političkim ženskim novinama* koje su izlazile u Beču i kojemu su suradnice bile primjerice Regina Emerich, Leopoldine Neuber, Louise Otto ... Definiraju se tu prvi put ciljevi emancipacije: »što veći duševni, moralni i društveni razvitak ženskoga spola kao takova«²¹⁶, ali i povezuju s društvenim slobodama: »Nijedan neće narod steći prave političke slobode, niti je sačuvati, komu neće i žene podpunoma shvaćati vrijednost, znamenitost i bitak slobode, te ju pomoći presaditi u dušu djeci svojoj«.²¹⁷ Jambrečak polazi i iz osobne pozicije tumačeći svoj misaoni put od protivnika emancipacije do njezine pristaše. Slažući se s mnogim zagovornicama emancipacije da ona nije za udane žene jer žene imaju dovoljan djelokrug da vanjske poslove ostave muškarcima, zanimljiv je Jambrečakov stav kojim odbacuje teoriju prema kojoj bi se djevojka po udaji trebala prestati baviti službom koju je obnašala do tada (iznijevši, među ostalim i opservaciju da je samostalnost djevojke jedan od razloga njezine privlačnosti muškarcima). Jambrečak ponovno ističe potrebu temeljitoga obrazovanja za žene, zahtijeva popunu i usavršavanje zagrebačke više djevojačke škole, navodi primjere uspješnih žena u književnosti, traži sva prava za žene koja imaju muškarci, iako ne i političko pravo glasa i izbora, a žene usmjerava u zvanja poštarice, brzojavnice, liječnice.

Pitanje budućega zvanja žena koje će nadilaziti okvire rodni uloga majke, žene i kućanice uvijek je najuže bilo povezano s pitanjem obrazovanja. Kako je vidljivo iz

²¹³ Isto, str. 88.

²¹⁴ [Anonim], »O slobodi žena«, *Vienac*, I, br. 30, str. 525–527; Zagreb, 14. kolovoza 1869.

²¹⁵ Dragutin Jambrečak, »O emancipaciji ženâ«, *Vienac*, III, br. 20 i 21, str. 315–318, 328–332; Zagreb, 20. i 27. svibnja 1871.

²¹⁶ Isto, str. 817.

²¹⁷ Isto.

spomenutih tekstova, oblik i sadržaj tek pokrenutoga javnoga višega institucionalnoga obrazovanja za žene u Hrvatskoj, izuzev preparandije, nije obrazovao za neko posebno zvanje, pa su sve glasnija zalaganja, poput Perkovčeva, za znatnom reformom. Posebno je zanimljiva ideja koju jedan *Vienčev* anonimni autor iznosi već u prvom godištu *Vienca* o obrazovanju žena, a to je da se one usmjeravaju u umjetničko-obrtnička zanimanja potkrijepivši to nizom primjera takve vrste škola u Europi.²¹⁸ Autor navodi neke primjere u kojima bi se žene mogle osposobiti: »xylografiju, radnje od slonove kosti, slikarstvo na drvu, na slonovini, na porcelanu, zatim litografiju i crtež za razne tkanine«.²¹⁹

Iz časopisa *Rivista Europea* Fran Večerina donosi prijevod još jednoga opširnoga teksta – »Žena prema pravu«²²⁰ u kojem o suodnosu žene i muškarca autor govori na primjerima ženidbe kao najstarije »ustanove« od davnih razdoblja ljudske povijesti do svoga doba u različitim kulturama i narodima, dotičući će i tema imetka žene i prava vlasništva, nasljedstva, skrbništva nad djecom, oporuke s posebnim naglaskom na te razlike u engleskom i kontinentalno-europskom zakonodavstvu. *Vienac* donosi i opširne članke o položaju i ulozi žena u starijim razdobljima, pa će se naći tekst o položaju i načinu života žena u staroj Grčkoj i Rimu te u srednjem vijeku,²²¹ a brojni članci svojim će sadržajem ili pak direktnim obraćanjem biti, često za pouku i znanstveno utemeljeni, namijenjeni čitateljicama, pa će biti govora primjerice o modi u doba Francuske revolucije, platonskoj ljubavi muškarca i žene, o mitu o postojanju vještica, o mlijeku itd.²²²

Za razliku od primjerice *Danice* koja je donosila tekstove o utjecaju žena u književnosti drugih europskih naroda te i time poticala hrvatske žene na sličan angažman, u *Viencu* su takvi tekstovi rijetkost. Tekst »Ženske u europskoj, napose slovinskoj književnosti« daje pregled suvremenih književnica u francuskoj, engleskoj, njemačkoj, švedskoj, danskoj, nizozemskoj, španjolskoj, talijanskoj, poljskoj, ruskoj, češkoj, srpskoj i slovenskoj

²¹⁸ [Anonim], »O umjetničkom obrazovanju žena«, *Vienac*, I, br. 23, str. 414–416; Zagreb, 26. lipnja 1869.

²¹⁹ Isto, str. 415.

²²⁰ [Anonim], »Žena prema pravu. Iz Rivista Europea preveo F. Večerina«, *Vienac*, X, br. 30–32, str. 478–484, 496–499, 511–514; Zagreb, 27. srpnja, 3. i 10. kolovoza 1878.

²²¹ V.: E. Erben, »Žena u romantično doba. Po E. Erben«, *Vienac*, III, br. 52, str. 836–839; Zagreb, 30. prosinca 1871.; I. I. S. May, »Rimske žene. Napisao Dr. I. I. S. May«, *Vienac*, XI, br. 31–33, str. 497–498, 511–514, 525–528; Zagreb, 2., 9. i 16. kolovoza 1879.; [Anonim], »Grčke žene«, *Vienac*, XV, br. 29, 30, 32, 33, str. 469–471, 488–490, 518–519, 535–536; Zagreb, 21., 28. srpnja, 11. i 18. kolovoza 1883.; Petar Marković, »Žene u ogledalu starih Grka. Čitao gospodjam u narodnoj čitaonici požeškoj prof. Petar Marković«, *Vienac*, XXI, br. 22–26, str. 347–351, 364–366, 375–378, 393–395, 412–414; Zagreb, 1., 8., 15., 22. i 29. lipnja 1889.

²²² V.: Po Edmondu Goncourtu, »Moda za francuske revolucije«, *Vienac*, VIII, br. 43, str. 704–708; Zagreb, 21. listopada 1876.; [Anonim], »Može li čovjek ženi biti prijatelj?«, *Vienac*, XV, br. 40–43, str. 654–655, 670–671, 682–684, 695–698; Zagreb, 6., 13., 20. i 27. listopada 1883.; Dr. B[ogoslav] Š[ulek], »Po čem se poznaju vještice?«, *Vienac*, VI, br. 47, 49, str. 747–749, 779–782; Zagreb, 21. studenoga i 5. prosinca 1874.; Ivan Dežman, »O mlijeu. Zdravoslovna razprava. Napisao Dr. Ivan Dežman.«, *Vienac*, IV, br. 41, str. 654–656; Zagreb, 12. listopada 1872.

književnosti s posebnim osvrtom na hrvatsku književnost od doba Cvijete Zuzorić kao prve za koju se zna da je pisala hrvatskim jezikom do 19. stoljeća i iz toga doba spomenutu Dragojlu Jarnević, Anu Vidović, Julijanu Gaj i Jagodu Brlić.²²³ Opširan višedijelni članak o Poljakinjama u kojem su predstavljene kao velike rodoljupke ali i značajno emancipirane donosi podatak o čak 250 žena aktivnih na književnom polju.²²⁴

Svi tekstovi u kojima je riječ o ženskoj emancipaciji kao primjer uspješne emancipacije navode primjer Amerike ističući kako je tamo ženama omogućeno isto obrazovanje kao i muškarcima (kao i zajedničko pohađanje škola) te obavljanje istih poslova kao muškarcima, pa se navode primjeri liječnica, pravica, činovnica itd. No jedan članak koji donosi *Vienac* u potpunosti mijenja sliku Amerike stvorenu ne samo u Hrvatskoj, već i u čitavoj Europi. Radi se o tekstu Henrika Sienkiewicza koji objavljuje svoja iskustva i viđenja po povratku s putovanja po Sjevernoj Americi, a *Vienac* prenosi one retke koji se tiču američke žene. Sienkiewicz potvrđuje gore navedene mogućnosti žene u obrazovanju i obavljanju javnih dužnosti, no ističe nesrazmjer teorije s praksom, jer većina žena završava tek nižu opću naobrazbu i ne specijalizira se ni u kojoj struci, a onaj dio žena o kojima je doprio glas do Europe više su iznimka nego pravilo. Sienkiewicz sumira: »postoji mogućnost ali nepostoji potreba emancipacije pa stoga je nema«.²²⁵ Potkrijepit će to društvenim stanjem u kojemu je broj muškaraca višestruko veći od žena, a cijena njihovoga rada je visoka, pa je velika šansa da će se sve žene udati i imati osiguran lagodan život, dakle nije im potrebno nikakvo zvanje ni znanje kojim će osigurati ekonomsku sigurnost jer to dobivaju samom udajom. Istodobno, u takvim je okolnostima položaj žene u društvu visok, financijska im stabilnost dopušta plaćanje pomoći u kući, pa su oslobođene čak i kućnih poslova koji im prema uvriježenim rodnim ulogama pripadaju. Autor ističe važnost nepostojanja klasnih razlika koje među europskim ženama, onima iz više klase i onima sa sela, stvaraju nepremostiv jaz, pa u Americi »svaka žena umije čitat, pisat, svaka čita novine, svaka je više manje razvita; sve se odievaju jednako t. j. po istom kroju i istoj modi; sa intelektualnoga i estetsko-moralnoga gledišta sve su si prilično ravne; stoje niže od gdje kojih naših žena a više od čitave mase«.²²⁶ Sienkiewicz će, unatoč tomu što te žene nemaju znanja i sposobnosti na umjetničkom polju, ne znaju druge jezike, ne bave se domom i obitelji u mjeri i na način

²²³ M[iroslav] Krajnik, »Ženske u europskoj, napose u slovinskoj književnosti. Po češkom od M. Krajnika preradio Al. T.«, *Vienac*, V, br. 6–8, str. 91–94, 105–108, 121–125; Zagreb, 8., 15. i 22. veljače 1873.

²²⁴ Eduard Jelinek, »Poljakinje: gospodje i djevojke. Napisao Eduard Jelinek, preveo A. T.«, *Vienac*, XVI, br. 5–13, str. 75–78, 94–96, 110–111, 124–126, 141–143, 156–159, 178–179, 191–192, 203–207; Zagreb, 2., 9., 16., 23. veljače, 1., 8., 15., 22. i 29. ožujka 1884.

²²⁵ Isto, str. 753.

²²⁶ Isto.

uvriježen u Europi, izraziti iznenađenost zbog slobodnoga ponašanja žena te iskazati simpatije prema Amerikankama, a posebice će istaknuti zakonodavstvo i javno mijenje koje uvijek staje na stranu žene i štiti ju, pa kada je i sama kriva. Iz svega navedenoga i proizlazi Sienkiewiczzev zaključak da potrebe za ženskom emancipacijom u smislu više naobrazbe i obavljanja poslova inače rezerviranih za muškarce nema, jer je ženama omogućen lagodan život i bez toga, na njezinoj je strani uvijek i javnost i zakon, a ako bi i išla za emancipiranošću, i to joj je omogućeno.

Da se o ženskom obrazovanju vodilo računa u intelektualnim obrazovanim krugovima svjedoči i vijest koju *Vienac* donosi već u prvom godištu o organiziranju predavanja za žene. Po uzoru na europske gradove u kojima se organiziraju predavanja za različite staleže i ljude, pa tako i za žene, »u Zagrebu [se] dogovorilo više književnika, kako će buduće zime zabavljati ovakovim načinom i žene Hrvatice; dapače određeni su već pojedini predmeti, o kojih da se govori«. ²²⁷ *Vienac* nastavlja najavljivati predavanja donoseći programe budućih ciklusa predavanja, obavješćuje čitatelje o odgodama predavanja, donosi zaključne govore nakon prva dva ciklusa predavanja, govori o odazivu žena i potiče slične akcije u drugim hrvatskim gradovima, ali najvažnije od svega, na svojim stranicama objavljuje i sama predavanja. Najavljujući ciklus predavanja 1871. *Vienac* donosi zanimljivu vijest o planu za održavanje »predavanja o hrvatskom jeziku za gospodje i gospodjice, koje do sada nisu imale gdje naučiti slovnička pravila svoga jezika« no kasnijih obavijesti o tome nije bilo pa se može pretpostaviti da do toga nažalost nije ni došlo. ²²⁸ Kada je riječ o odazivu žena *Vienac* obavješćuje čitateljstvo o dobroj posjećenosti predavanja te bilježi: »Zagrebačke gospodje i gospodične pokazuju odličnim načinom, da ih zanima duševna zabava, da im je hrvaština mila i draga i da od svega srca prijanjaju uz plemenite težnje za napredkom; gdje dakle književnici nemogu u volju ići krasnim Hrvaticam, njihova je krivnja, a iskustvo zagrebačko može ih poučiti, što i kako im raditi valja«. ²²⁹ No najviše tomu u prilog ide činjenica da su se predavanja redovito održavala tijekom triju kalendarskih godina. *Vienac* donosi vijesti i o održavanju sličnih predavanja u Požegi, Karlovcu, Varaždinu, Križevcima i Rijeci, ²³⁰ a

²²⁷ [Anonim], [Najava predavanja za žene od 15. 10. 1869.], u rubrici »Sitnice«, *Vienac*, I, br. 27, str. 480; Zagreb, 24. srpnja 1869.

²²⁸ [Anonim], [Najava predavanja za žene od 24. 2. do 5. 5. 1871.], u rubrici »Sitnice«, *Vienac*, III, br. 6, str. 95; Zagreb, 11. 2. 1871.

²²⁹ [Anonim], [O odazivu na predavanja 1869.], u rubrici »Sitnice«, *Vienac*, I, br. 42, str. 734; Zagreb, 6. studenoga 1869.

²³⁰ [Anonim], »Javna predavanja«, *Vienac*, III, br. 16, str. 256; Zagreb, 22. travnja 1871.; [Anonim], »Javna poučna predavanja«, *Vienac*, III, br. 48, str. 776; Zagreb, 2. prosinca 1871.; [Anonim], »Predavanja za gospodje«, *Vienac*, IV, br. 47, str. 755; Zagreb, 23. studenoga 1872.; [Anonim], »Javna predavanja u Križevcima i u Varaždinu«, *Vienac*, IX, br. 9, str. 148; Zagreb, 3. ožujka 1877.

prenosi i nekoliko predavanja održanih u Požegi i Rijeci.²³¹ Po završetku prvoga ciklusa predavanja Ivan Dežman u zahvali je predavačima i posjetiteljima te najavi sljedećega ciklusa istaknuo važnu činjenicu: ne samo da su predavanja održana na hrvatskom jeziku već se različite znanosti mogu iznijeti i razumjeti na hrvatskom jeziku.²³² Po završetku drugoga ciklusa predavanja Armin Pavić na osnovi je dobre posjećenosti dotadašnjih predavanja zaključio da u žena, za razliku od uvriježenoga mišljenja, postoji zanimanje za pisanu riječ na hrvatskom, ali oskudna ponuda knjige »vriedna sadržajem, stilom i misli« razlog su što se žene okreću stranoj literaturi.²³³

Predavanja za žene održavala su se od jeseni 1869. do zime 1871. i to po dva ciklusa godišnje, koja su trajala od listopada do kraja kalendarske godine sa stankom tijekom pokladnoga vremena, da bi se nastavila u doba korizme. Održavala su se u velikoj dvorani Narodnoga doma, takozvanoj Dvorani u 19 sati,²³⁴ najčešće jednom tjedno i to srijedom, iako su u korizmeno vrijeme 1870. bila organizirana i po dva predavanja tjedno, većinom srijedom i subotom. U tom je razdoblju održano, odnosno *Vienac* donosi sveukupno 40 predavanja koja su pokrivala širok raspon tema: od književnosti, ekonomije, prava, biologije, medicine pa do upoznavanja s najsuvremenijim znanstvenim teorijama poput one darvinističke. Kada je riječ o predavačima treba napomenuti kako se radi o tadašnjoj intelektualnoj eliti, stručnjacima iz različitih područja čiji su prinosi znanosti i danas općepoznati. Tih 40 predavanja održalo je 16 znanstvenika: književnici Ivan Perkovac, Franjo Ciraki, Ivan Zahar, Ladislav Mrazović, liječnik Ivan Dežman, kemičar Pavao Žulić, književnik i filozof Franjo Marković, pravnici Milan Makanec, Šime Mazzura-Marov i Vladimir Mažuranić, književni povjesničar i prevoditelj Armin Pavić, geolog i paleontolog Gjuro Pilar, zoolog Spiridion Špiro Brusina, pedagog Josip Gall, književnik i planinar Vjekoslav Novotni te filolog i leksikograf Mirko Divković.

Najčešći gost predavač bio je Ivan Dežman koji je održao 10 predavanja poslije objavljenih u obliku knjige.²³⁵ Knjiga *Čovjek prema zdravlju i ljepoti* objavljena je 1871. na 332 stranice s 10 ilustracija, a nagrađena je iz zaklade grofa Draškovića »za izdavanje dobrih

²³¹ Tade Smičiklas, »O čuvstvu ljubavi. (Predavao u 'narodnoj čitaonici' na Rieci, na zabavi dne 12. ožujka Tade Smičiklas)«, *Vienac*, III, br. 13, str. 202–205; Zagreb, 1. travnja 1871.; Tade Smičiklas, »O banici i spisateljici Katarini Frankopanki. (Čitao u narodnoj čitaonici na Rieci T. Smičiklas)«, *Vienac*, III, br. 17, str. 270–272; Zagreb, 29. travnja 1871.; Mate Gršković, »O praznovjerju i predsudah. Mate Grškovića čitanje krasnomu spolu u Požegi koncem prošle godine«, *Vienac*, V, br. 31–32, str. 493–495, 508–512; Zagreb, 2. i 9. kolovoza 1873.

²³² [Anonim], »Predavanja za ženski spol«, *Vienac*, II, br. 1, str. 14; Zagreb, 1. siječnja 1870.

²³³ [Anonim], »Predavanja gospodjam«, *Vienac*, II, br. 15, str. 240; Zagreb, 9. travnja 1870.

²³⁴ [Anonim], »Program čitanja namijenjenih krasnomu spolu«, *Vienac*, II, br. 9, str. 142; Zagreb, 26. veljače 1870.

²³⁵ Vidi tablicu 1.

pučkih knjiga«. ²³⁶ Dežmanova popularnost razumljiva je s obzirom na izbor tema koje je izlagao, no dodatna težina njegovim predavanjima nalazi se u njihovoj znanstvenoj utemeljenosti, a autoritativnost predavača jamčena je njegovim zvanjem liječnika. I sam Dežman kaže: »Svrha mojih čitanja nije i nemože biti druga, nego da dovedem prema zvanju i znanju momu u sklad društvene običaje sa napredkom znanosti, osobito naravnoslovnih«. ²³⁷ U naslovima čak 8 izlaganja nalazi se riječ *ljepota*, koja je prema Dežmanu dvojake naravi, *ljepota duha* i *tijela* nalaze se u suodnosu i ne mogu opstati jedna bez druge. »Prava *ljepota* može dakle samo iz zdrava tiela i duše prosinuti, te pravo sredstvo *ljepote* može samo takvo biti, koje unapredjuje i uzdržaje uvjete *ljepote*, ili odstranjuje i slabi sve, što bi se tomu protivilo«. ²³⁸ Dežman u većini svojih izlaganja, a u skladu sa svojim zvanjem, donosi niz savjeta kako se brinuti i očuvati vanjsku *ljepotu* a da se ne radi nauštrb zdravlju, a sadržajno će biti usmjereni ženama. Tako kad govori o brizi za uši od najranije dobi, posebno će se osvrnuti na naušnice čiji način nošenja mora pridonijeti dojmu vanjske i unutarnje *ljepote*; ili kad je riječ o njezi kose i kože govorit će o (ne)štetnosti šminke ili važnosti frizure za opći dojam *ljepote*. Odijevanje i modu, kao i jelo i piće dovest će u vezu s brigom o zdravlju, a govorit će i o njezi duha, ali i o srcu kao organu i njegovoj figurativnoj »čuvstvenosti«. Dežman je svojim predavanjima pokazao pravi način popularizacije znanosti i to prilagodivši u velikoj mjeri način iznošenja novih znanstvenih spoznaja slušateljskoj publici, u ovom slučaju ženama, te je i razumljivošću izlaganja te konkretnim primjerima zasigurno pridonio rušenju pojedinih zdravstvenih mitova, ali i znanstvenom objašnjenju nekih općeprihvaćenih činjenica.

Po broju održanih predavanja nakon Dežmana slijedi Armin Pavić, književni povjesničar i prevoditelj koji je održao pet predavanja književno-stručne tematike. U dva navrata govorio je o suodnosu dubrovačke i svjetske drame dajući povijesni pregled razvoja kineske, indijske, grčke, francuske, talijanske i konačno hrvatske/dubrovačke drame. Dva je predavanja održao analizirajući Shakespeareova *Othella* i Voltaireovu *Zaïreu*, a o platonskoj ljubavi govorio je na temelju Platonovih djela. Da je Shakespeare bio popularan među tadašnjim ljubiteljima književnosti odnosno kazališta svjedoči i predavanje Franje Cirakija koji je govorio o Shakespeareovu *Romeu i Juliji*. Ciraki je iznio još nekoliko književnih tema, predavanje o Ossianovu pjesništvu ali i ženama zasigurno zanimljive biografije književnica

²³⁶ [Anonim], »Književnost«, *Vienac*, III, br. 49, str. 792; Zagreb, 9. prosinca 1871.

²³⁷ I[van] Dežman, »O odijelu i modi prema *ljepoti* i zdravlju«, *Vienac*, II, br. 14–15, str. 220–223, 238–240; Zagreb, 2. i 9. travnja 1870.

²³⁸ Ivan Dežman, »O jelu i pilu prema *ljepoti* i zdravlju«, *Vienac*, II, br. 42–43, str. 668–670, 682–688; Zagreb, 15. i 22. listopada 1870.

Madame de Staël i George Sand. Predstavnik književno-povijesne tematike bio je i Franjo Marković koji je održao dva predavanja o baladama i romancama s posebnim naglaskom na hrvatskim baladama. Mirko Divković održao je predavanje o ženskim imenima, pravnik Milan Makanec kritički se osvrnuo na pravednosti/pravičnosti zakona. Kada je riječ o nabrojenim književnim temama može se zaključiti da su predavanja imala isključivo edukativnu ulogu u skladu s interesima autora. No Vladimir Mažuranić nadilazi edukativnu ulogu svojih (triju) predavanja i zahtijeva žensku aktivnu ulogu u svim aspektima javnoga i društvenoga života. Govoreći o suodnosu strane i hrvatske književnosti te detektirajući probleme u književnoj proizvodnji 19. stoljeća zanimljiv je Mažuranićev osvrt o nekritičkom preuzimanju njemačkih znanstveno-kulturnih proizvoda, pri čem njemački jezik ima vodeću ulogu u govoru ali i mišljenju u sjevernoj Hrvatskoj, zahtijevajući od žena okretanje i drugim književnostima, primjerice talijanskoj, francuskoj i engleskoj. Učenje hrvatskoga jezika, smatra Mažuranić, temelj je razumijevanja ljubavi za hrvatski narod koja dalje potiče na aktivni odnos za njegov boljitak. Zahtjev koji Mažuranić postavlja pred žene njihov je angažman u književnosti s ciljem stvaranja hrvatske George Sand. Mažuranić također govori o socijalnom položaju žene tijekom povijesti u različitim narodima dotičući se i teme emancipacije i zalažući se za ravnopravnost muškaraca i žena i to zahvaljujući obrazovanju: »Kada jednoč jednakost misli između oba spola bude postignuta, tad će i običaji i javno mnjenje uništiti viečitu, do danas trajuću osvadu o prirođenih slabostih ženskih«. ²³⁹ Posebice o položaju rimskih žena u braku govorio je Vjekoslav Novotni. Kada se govori o prilagođenosti iznesenih tema ženama treba naglasiti da se ne radi o podilaženju ženskom ukusu čime bi se, zapravo, podržala teorija o rodnoj podjeli »ženskoga« i »muškoga« principa, njihovoj razgraničenosti u pitanjima interesa ili pak umnih sposobnosti za razumijevanje kompleksnih znanstvenih zakona i sl., već je tu riječ o predavanjima kojima se pokušava potaknuti promišljanje ženske uloge u društvu i svijetu uopće. Tako će Ivan Zahar, osim predavanja o Stanku Vrazu i Katarini Zrinskoj, govoriti o pravnom položaju žena tijekom povijesti i u drugih naroda smatrajući važnim da žena zauzima ravnopravan položaj u društvu po pitanju građanskih prava, iako joj oduzima pravo političkoga glasa, jer bi se u političkom životu, smatra Zahar, »mogao povriediti najljepši ures žene: blagost, nježnost i skromnost«. ²⁴⁰ No Zahar je svjestan promjena u društvu i mogućnosti da se i to pitanje riješi drukčije pa zaključuje predavanje riječima: »Ima u obće pitanja, kojih još danas riješiti nemožemo, među

²³⁹ VI[ladimir] Mažuranić, »O socijalnom stanju žena. (Čitao VI. Mažuranić u Nar. Domu dne 31. ožujka o. g.)«, *Vienac*, III, br. 15, str. 239; Zagreb, 15. travnja 1871.

²⁴⁰ Ivan Zahar, »O pravnom stanju žena«, *Vienac*, III, br. 11, str. 174; Zagreb, 18. ožujka 1871.

nje spada i pitanje žensko. Odgovoriti na to pitanje ostaje zadaća potomaka naših«. ²⁴¹ Inače, prvo predavanje za žene održao je Ivan Perkovac koji je govorio o ravnopravnosti muškarca i žene. On po pitanju ženskoga političkoga prava razmišlja slično kao i Zahar, ali naglašava kako je domoljublje ženska dužnost, a u njegovu će duhu odgajati djecu i bodriti supruga. Težište svoga izlaganja Perkovac stavlja na potrebu obrazovanja žena bez obzira na njihovu buduću ulogu – obrazovana žena kompetentnija je u ulozi majke, a obrazovanje omogućuje i žensku gospodarsku samoodrživost. O pravnim i socijalnim aspektima ženskoga pitanja, koji uz pedagoški i gospodarski, kako Perkovac smatra, stoje u samoj definiciji ženske emancipacije kod njega će biti manje riječi. O važnosti obrazovanja radi potrebite ekonomske neovisnosti pisao je i pravnik Šime Mazzura-Marov koji je održao i zanimljivo predavanje o potrošnji i štednji u velikoj mjeri temeljeći predavanje na znanstvenim rješenjima svoga doba. Ostavljajući po strani temu emancipacije Josip Gall konkretno je govorio kakva tadašnja žena mora biti – uzor-krasotica o čem je deset godina poslije opširno progovorio u knjizi *Uzor djevojka, ili kako da djevojka omili Bogu i ljudima*, a kada Ladislav Mrazović govori o kulturi posebno se osvrće na položaj i mjesto žene u njoj.

Posebno su zanimljiva predavanja koja su održali znanstvenici prirodoslovnoga usmjerenja – Pavao Žulić, Gjuro Pilar i Spiridion Brusina kojima se potvrdilo da izlagači teme nisu posebno prilagođavali vlastitu odnosno stereotipnomu shvaćanju ženskih interesa u znanosti, već su govorili o temama koje su istraživali i poznavali pozicionirajući time žene kao slušateljsku publiku ravnopravno s muškarcima. Kemičar Pavao Žulić govorio je o gorenju, a u najavi njegovoga predavanja u *Viencu* stajalo je da će se predavanje održati u školskim prostorijama, a ne u Narodnom domu kao inače, zbog izvođenja pokusa. Gjuro Pilar održao je tri predavanja: o sjevernoj zori, svemiru i dragom kamenju. Među njima se najviše ističe zoologa Spiridion Brusina koji je u dva navrata govorio o darvinističkoj teoriji. Pretpostaviti je da je publika bila upoznata s kontroverzama koje su pratile tu teoriju, jer je Darwinovo kapitalno djelo *Postanak vrsta* objavljeno trinaest godina prije, no zanimljivo je da Brusina svoje drugo predavanje održava kako bi publiku upoznao s novim Darwinovim djelom netom objavljenim – *Podrijetlo čovjeka*. Razvoj znanosti u 19. stoljeću rezultirao je brojnim objašnjenjima do tad neobjašnjivih prirodnih fenomena, a time jednim dijelom i rušenjem brojnih mitova o postojanju ili o uzrocima pojedinih pojava kako u društvu tako i u svijetu. Znanost je postala predmetom golema zanimanja u intelektualno-kulturnim krugovima, pa time i ne čudi dobar odaziv na spomenuta predavanja koja su, treba napomenuti, iako su bila

²⁴¹ Isto.

namijenjena ženama, posjećivali i muškarci. Dvadeset i jednu godinu nakon tih predavanja *Vienac* ih se prisjeća kratkom crticom o uvriježenom običaju u Europi o održavanju predavanja za žene koja posjećuju i »muškarci inteligentinih razreda« radi popularizacije znanosti, pozivajući hrvatske književnike da razmotre mogućnosti njihove organizacije po uzore na one ranije, »koja se još i danas veoma ugodno čitaju«.²⁴²

	Predavač / Autor	Naslov članka	Datum održavanja predavanja	Objavljeno
1.	I[van] P[erkovac]	O zvanju i rodoljublju žena	15. 10. 1869.	<i>Vienac</i> , I, br. 40, str. 683–686; Zagreb, 23. 10. 1869.
2.	nepotpisano [Ivan Dežman]	Čovječje oči, njihova ljepota i njihovo njegovanje	nepoznat	<i>Vienac</i> , I, br. 41, str. 699–707; Zagreb, 30. 10. 1869.
3.	Pav[ao] Ž[ulić]	O gorenju [najava u Viencu da će se održati u zagrebačkoj realci zbog održavanja eksperimenata]	navodi se da je 4. predavanje	<i>Vienac</i> , I, br. 43, str. 745–747; Zagreb, 13. 11. 1869.
4.	Fr[anjo] Marković	O baladah i romancih	nepoznat	<i>Vienac</i> , I, br. 44, str. 760–771; zagreb, 20. 11. 1869.
5.	Fr[anjo] Marković	O slavenskih baladah	nepoznat	<i>Vienac</i> , I, br. 45, str. 787–796; Zagreb, 27. 11. 1869.
6.	I[van] Dežman	O ljepoti i njegovanju čovječje kože	nepoznat	<i>Vienac</i> , I, br. 46, str. 811–818; Zagreb, 4. 12. 1869.
7.	Milan Makanec	O zakonskoj pravednosti i ćudorednoj pravičnosti	nepoznat	<i>Vienac</i> , I, br. 47, str. 835–839; Zagreb, 11. 12. 1869.
8.	Ivan Dežman	O ljepoti i njegovanju kose	nepoznat	<i>Vienac</i> , I, br. 48–49, str. 851–853, 871–872 (provjeri zadnju str.); Zagreb, 18. i 25. 12. 1869.
9.	Armin Pavić	O dubrovačkoj drami prema drami ostalih naroda	4. 3. 1870.	<i>Vienac</i> , II, br. 10, str. 154–160; Zagreb, 5. 3. 1870.
10.	I[van] Dežman	O ljepoti i	7. 3. 1870.	<i>Vienac</i> , II, br. 11–12, str.

²⁴² [Anonim], »Javna predavanja za krasni spol«, *Vienac*, XXIV, br. 6, str. 96; Zagreb, 6. veljače 1892.

		njegovanju čovječjega tiela		169–175, 185–186; Zagreb, 12. i 19. 3. 1870.
11.	Š. Mazura- Marov [Šime Mazzura-Marov]	O privrednoj snazi žena	11. 3. 1870.	<i>Vienac</i> , II, br. 12, str. 186–192; Zagreb, 19. 3. 1870.
12.	Armin Pavić	O dubrovačkoj drami prema drami ostalih naroda	18. 3. 1870.	<i>Vienac</i> , II, br. 13, str. 201–206; Zagreb, 26. 3. 1870.
13.	I[van] Dežman	O odijelu i modi prema ljepoti i zdravlju	21. 3. 1870.	<i>Vienac</i> , II, br. 14–15, str. 220–223, 238–240; Zagreb, 2. i 9. 4. 1870.
14.	Vlad[imir] Mažuranić	Tudja književnost naprama našem narodu	23. 3. 1870.	<i>Vienac</i> , II, br. 16, str. 249–254; Zagreb, 16. 4. 1870.
15.	Ivan Dežman	O ljepoti i njegovanju duha	4. 4. 1870.	<i>Vienac</i> , II, br. 17, str. 265–271; Zagreb, 23. 4. 1870.
16.	Armin Pavić	O platonskoj ljubavi	8. 4. 1870.	<i>Vienac</i> , II, br. 18, str. 283–288; Zagreb, 30. 4. 1870.
17.	Ivan Dežman	O jelu i pilu prema ljepoti i zdravlju	14. 10. 1870.	<i>Vienac</i> , II, br. 42–43, str. 668–670, 682–688; Zagreb, 15. i 22. 10. 1870.
18.	Vladimir Mažuranić	Književnost i sloboda	21. 10. 1870.	<i>Vienac</i> , II, br. 44, str. 696–701; Zagreb, 29. 10. 1870.
19.	Franjo Ciraki	Šekspirov Romeo i Julija	28. 10. 1870.	<i>Vienac</i> , II, br. 45, str. 713–720; Zagreb, 5. 11. 1870.
20.	Armin Pavić	Shakespearov Otelu i Voltairova Zaira	4. 11. 1870.	<i>Vienac</i> , II, br. 46, str. 728–736; Zagreb, 12. 11. 1870.
21.	Gjuro Pilar	O sjevernoj zori	11. 11. 1870.	<i>Vienac</i> , II, br. 47, str. 744– 750; Zagreb, 19. 11. 1870.
22.	Ivan Dežman	Ustroji disanja prama ljepoti i zdravlju	18. 11. 1870.	<i>Vienac</i> , II, br. 48–49, str. 761–767, 778–782; Zagreb, 26. 11. i 3. 12. 1870.
23.	Armin Pavić	Volterova Zaira	9. 12. 1870.	<i>Vienac</i> , II, br. 50–51, str. 796–799, 812–816; Zagreb, 10. i 17. 12. 1870.
24.	Špiro Brusina	Nešto o Darwinovoj teoriji	16. 12. 1870.	<i>Vienac</i> , II, br. 52–53, str. 827–831, 842–844; Zagreb, 24. i 31. 12. 1870.
25.	Gjuro Pilar	O svemiru	16. 2. 1871.	<i>Vienac</i> , III, br. 2–3, str. 27–30, 41–45; Zagreb, 14. i 21. 1. 1871.
26.	Fr[anjo] Ciraki	O Ossianu i njegovih pjesmah	24. 2. 1871.	<i>Vienac</i> , III, br. 9–10, str. 138–142, 155–158; Zagreb, 4. i 11. 3. 1871.

27.	Ivan Zahar	O pravnom stanju žena	3. 3. 1871.	<i>Vienac</i> , III, br. 11, str. 169–174; Zagreb, 18. 3. 1871.
28.	Ivan Dežman	O srcu i njegovoj čustvenosti	10. 3. 1871.	<i>Vienac</i> , III, br. 12, str. 185–191; Zagreb, 25. 3. 1871.
29.	S[piro] Brusina	O starosti čovječjega roda	24. 3. 1871.	<i>Vienac</i> , III, br. 14, str. 217–223; Zagreb, 8. 4. 1871.
30.	Vl[adimir] Mažuranić	O socijalnom stanju žena	31. 3. 1871.	<i>Vienac</i> , III, br. 15, str. 234–239; Zagreb, 15. 4. 1871.
31.	J[osip] Gal[l]	Uzor-krasotica	17. 3. 1871.	<i>Vienac</i> , III, br. 16, str. 251–253; Zagreb, 22. 4. 1871.
32.	Ivan Zahar	O grofici Katarini Zrinskoj	28. 4. 1871.	<i>Vienac</i> , III, br. 17, str. 266–270; Zagreb, 29. 4. 1871.
33.	Ivan Dežman	O uhu i sluhu	21. 4. 1871.	<i>Vienac</i> , III, br. 18–19, str. 284–286, 297–299; Zagreb, 6. i 13. 5. 1871.
34.	Ivan Zahar	O Stanku Vrazu	20. 10. 1871.	<i>Vienac</i> , III, br. 43, str. 687–693; Zagreb, 28. 10. 1871.
35.	Š[ime] Mazzura	O potrošku i štednji	27. 10. 1871.	<i>Vienac</i> , III, br. 44, str. 703–710; Zagreb, 4. 11. 1871.
36.	Ladislav Mrazović	O kulturi (izobraženju)	3. 11. 1871.	<i>Vienac</i> , III, br. 45, str. 720–727; Zagreb, 11. 11. 1871.
37.	Gjuro Pilar	O dragom kamenju	10. 11. 1871.	<i>Vienac</i> , III, br. 46–47, str. 738–742, 755–757; Zagreb, 18. 11. 1871.
38.	Franjo Ciraki	Madame Staël i George Sand	24. 11. 1871.	<i>Vienac</i> , III, br. 48–49, str. 769–775, 784–785; Zagreb, 2. i 9. 12. 1871.
39.	Vj[ekoslav] Novotni	Obredi i historičke crte rimske ženitbe	1. 12. 1871.	<i>Vienac</i> , III, br. 49–50, str. 786–789, 802–804; Zagreb, 9. i 16. 12. 1871.
40.	Mirko Divković	Poetičnost imena ženskih	15. 12. 1871.	<i>Vienac</i> , III, br. 51–52, str. 818–821, 832–834; Zagreb, 23. i 30. 12. 1871.

Tablica 1. Popis objavljenih predavanja ženama u *Vienacu* održanih u Narodnom domu u razdoblju od 1869. do 1871.

Časopis *Vienac* od prvoga godišta pokušava privući žensko čitateljstvo različitim člancima za koje smatra da bi bili zanimljivi ženama. Jedna vrsta takvih tekstova sigurno su i

biografije znamenitih žena. *Vienac* se pri tom ne ograničava na određeno razdoblje ili podneblje, pa će pisati primjerice o pjesnikinjama stare Grčke, o njemačkim, francuskim, češkim ženama, a dotaknut će se i žena vezanih uz povijesne događaje. Objavljivat će tekstove o hrvatskim književnicama, glumicama i pjevačicama, nerijetko životopise poprativši portretima, sve skupa objavivši preko 30 što kraćih što duljih tekstova o zaslužnim ženama, većinom iz svijeta hrvatske i europske umjetnosti. *Vienac* također donosi vijesti o izlasku knjiga namijenjenih ženama, primjerice knjige s uzorcima za ručni rad, ali uz tu temu vezano, još značajnije djelo – *Njemačko-hrvatsko nazivlje pri podučavanju ženskoga ručnoga djela* kojim se želi potaknuti žene da prestanu koristiti germanizme ili pak o teorijskim raspravama o odgoju ili dužnostima žena kakve su primjerice knjige Josipa Galla *Uzor djevojka, ili kako da djevojka omili Bogu i ljudima* iz 1881. ili Blaža Lorkovića *Žena u kući i u društvu* iz 1883. *Vienac* donosi kratke vijesti i o gibanjima na polju ženske emancipacije te izvješćuje i o knjigama na tu temu bilježeći: »O ženskom pitanju raste knjižtvo upravo na hrpe, te jedva dospjevamo čitateljice svoje izvestiti o znamenitijih spisih«. ²⁴³

Kada je riječ o *Viencu* zaključno možemo utvrditi da je on značajan prostor posvetio takozvanom »ženskomu pitanju«. Pitanje o pravima žena u 19. stoljeću postalo je gorućom temom u ostatku Europe koliko god su postojale značajne razlike u položaju i pravima žena unutar različitih geografskih područja, posebice kontinentalne Europe i Engleske. Vijesti iz Sjeverne Amerike o ravnopravnosti žena i muškaraca, posebice u mogućnostima obrazovanja i zaposlenja, koliko god – kako je pokazano – bile nepotpune ili lišene informacija o stvarnom stanju, ženama su bile argumentom više u govoru o emancipaciji, a muškarce su navele na promišljanje o toj temi. Sve je to našlo odjeka na stranicama *Vienca* i to u obliku podupiranja ideje o ženskoj emancipaciji koliko god se, iz današnje perspektive, ta potpora čini nedovoljna i nedovoljno promišljena posebice u pitanjima ženskoga političkoga angažmana. No ona je istodobno oblikovana prema situaciji i problemima hrvatskoga podneblja i bila je usko vezana uz problematiku obrazovanja. Zbog nedovoljno obrazovanoga hrvatskoga stanovništva u tekstovima periodike 19. stoljeća iščitava se stav o nemogućnosti napretka hrvatskoga društva na svim poljima, ali posebno se to odnosi na žensku populaciju kojoj je obrazovanje omogućeno tek po nekoliko razreda niže škole ili privatnim poukama. Prva javna Viša djevojačka škola osnovana je 1868., a srednjoškolsko gimnazijsko obrazovanje omogućeno im je tek od 1892. I to malo obrazovanja koje su žene dobivale tijekom 19. stoljeća bilo je predmetom rasprava o sadržaju i načinu učenja. Do pedesetih godina 19. stoljeća ženi je

²⁴³ [Anonim], [Knjige o ženskom pitanju], *Vienac*, I, br. 42, str. 736; Zagreb, 6. studenoga 1869.

pripisivana isključivo uloga majke, supruge i domaćice, pa su takve bile i smjernice za njihovo obrazovanje. Ne treba zaboraviti da se i pritom radila razlika između građanskih žena i onih seoskih te se o obrazovanju za ove potonje gotovo uopće nije govorilo. U jeku nacionalnoga zanosa i akcija vezanih za jačanje nacionalnoga identiteta uspješnost u izvršavanju rodni uloga žene mjerila se dodatnom kategorijom – rodoljubljem, pa je dobra majka, supruga i domaćica mogla biti tek osviještena rodoljupka. Da bi se to postiglo trebalo je žene poučiti o važnostima nacionalne određenosti, trebalo ih je naučiti ili potaknuti na uporabu hrvatskoga jezika i uključiti ih u aktivnosti preporodnoga pokreta. Iako je primarni cilj preporoditelja bio održivost i ostvarivost preporodnih ideja tijekom naraštajâ, koje će omogućiti upravo žena odgojem djece s hrvatskim predznakom i potporom muškaraca u njihovim hrvatskim nastojanjima, time je zapravo ženama u većem broju omogućen izlazak iz sfere obiteljskoga života i važan iskorak u javno djelovanje. Druga polovica 19. stoljeća od pada Bachova apsolutizma, kako se može čitati u *Viencu*, u prvi plan stavlja nužnu potrebu za što boljim obrazovanjem žena a, iako je glavna zadaća i uloga žene u društvu ostala nepromijenjena, shvaćanje o određenom broju žena koje se neće udati odnosno realizirati u obiteljskom životu, dovodi do izražavanja potrebe da se žene obrazovanjem osposobe za zvanje koje će im omogućiti ekonomsku neovisnost. Tako je za hrvatske prilike, kada se govori o ženskoj emancipaciji, ona gospodarskoga odnosno ekonomskoga predznaka. Zbog toga su i tekstovi koji pozivaju na nužnost reformi školstva usmjereni na inzistiranju na stručnoj usmjerenosti obrazovanja za konkretna zvanja koja će moći obavljati žene. No i dio tekstova koji govori o obrazovanju budućih kućanica, naglašava da i njihovo obrazovanje mora izići izvan okvira učenja o skrbi za obitelj i dom, jer šire znanje poboljšava njihov odgoj djece te su takve žene bolji životni suputnici suprugu čime indirektno poboljšavaju život društva i države u cjelini.

Važnost časopisa *Vienac* za književno-kulturni i obrazovno-znanstveni napredak hrvatskoga društva u hrvatskoj književnoj historiografiji od ranije je poznat, a analizom članaka vezanih uz žensko pitanje još je jednom potvrđeno poznavanje relevantnih kulturno-znanstvenih gibanja u ostatku Europe, no od posebne je važnosti to što *Vienčevi* autori nisu tek prenosili vijesti već su ih kritički promišljali, obrađivali i prilagođavali hrvatskim prilikama. Tako je bilo i s temom ženske emancipacije koja je u *Viencu* u skladu s hrvatskom problematikom usko dovedena u vezu s obrazovanjem i ekonomskom neovisnošću žene. Iako bi bili opravdani prigovori kako je slika žene još uvijek utemeljena u stereotipnoj raspodjeli rodni uloga u kojoj ženi pripadaju one majke, supruge i domaćice, a emancipacija rezervirana tek za mali dio neudanih žena, mora se priznati da su ti tekstovi radi osvješćivanja

patrijarhalne hrvatske javnosti i senzibiliziranja za određena pitanja bili važan iskorak prema ostvarivanju svih onih prava koja su uživali isključivo muškarci, a koja danas, barem pravno gledajući, jamče ravnopravnost žena i muškaraca.

2. HRVATSKE KNJIŽEVNICE RAZDOBLJA ROMANTIZMA I REALIZMA

2.1. Književnice u razdoblju romantizma

2.1.1. Ana Vidović (Šibenik, 1800. – Zadar, 1879.)

Ana Vidović, plodna dvojezična pjesnikinja iz Dalmacije, prvi je hrvatski ženski pjesnički glas razdoblja romantizma. Iako je poslije bila suradnicom većega broja hrvatskih novina i časopisa,²⁴⁴ na književnu scenu stupa samostalnom knjigom, spjevom *Anka i Stanko* koji objavljuje 1841.²⁴⁵ Unatoč tomu što je bila gorljiva pristaša preporodnih ideja taj spjev tiska dalmatinskim pravopisom, no vrlo ga brzo napušta i počinje pisati novim (što nije naišlo na odobravanje dijela dalmatinskih pisaca).²⁴⁶ Novim se pravopisom javlja već u drugoj knjizi *Kola* 1842. pjesmom »Vidjenja«. ²⁴⁷ Najviše pjesama objavila je u *Zori dalmatinskoj* u kojoj surađuje od prvoga broja, to jest od 1844. do 1846., ukupno 15.²⁴⁸ Zanimljiva je činjenica da

²⁴⁴ U autobiografskom tekstu koji objavljuje u knjizi *Romolo ossia la fondazione di Roma*, a koji je preveo Mirko Tomasović Ana Vidović daje podatke o suradnji u sljedećim časopisima: *Gazzetta di Zara*, *Danica ilirska* (iako nikada nije ništa objavila u *Danici* a u broju koji navodi (br. 25, 1841) tiskani su odlomci spjeva *Anka i Stanko* u okviru prikaza knjige koji je napisao Ivan Mažuranić), *Gazzetta di Venezia*, *Zora dalmatinska*, *Književne novine* iz Leipziga, *Kranjska čbelica*, *Osservatore Dalmato*, *Svetovid*. V.: Mirko Tomasović, »Ana Vidović«, *Neznane i neznani. Kroatistički prinosi*, Konzor, Zagreb, 2011., str. 80. Objavljivala je još u *Kolu*, *Dragoljubu* itd.

²⁴⁵ *Anka i Stanko ili Dubrava Mojanka blizu Splita. Pjesanaz Ane Vidovichia iz Sibenika*, U Zadru, iz Utjesctenize Demar., 1841. / *Annetta e Stanislao ossia Il Bosco Mojanka vicino Spalato. Poemetto di Anna Vidovich da Sebenico*. Traduzione Letterare di N. N., Zara, Tip. Demarchi, 1841.

²⁴⁶ V. npr. poslanice »ličke pastirice« Stane Gledovich, pod kojim pseudonimom objavljuje Šime Starčević, upućene Ani Vidović; prva se pojavljuje pod naslovom »Poslanice ličke pastirice Stane Gledovich iz Rudaicah na Dalmatinsku Pismaricu Anu Vidovich od Shibenika o nashemu knjixestvu i narodu«, *Zora dalmatinska*, III, br. 45, str. 353–355; Zadar, 9. studenoga 1846., a nastaviti će se periodično objavljivati do prestanka izlaženja *Zore dalmatinske*. Ana Vidović je, namjerno ili ne, nakon toga završila svoju suradnju u tim novinama.

²⁴⁷ Ana Vidović, »Vidjenja Ane Vidovića iz Zadra«, *Kolo*, II, str. 5–9; Zagreb, 1842.

²⁴⁸ Ana Vidovich, »Mali Vjenac Priminutoj malahnoj njezinoj kcheri Marii od dva godišta, i dva miseca«, *Zora dalmatinska*, I, br. 1, str. 4–5; Zadar, 1. siječnja 1844.; Ana Vidovich, »Vjenčanje put izgubljene ovčice. Pjesmica. Ane Vidovicha«, *Zora dalmatinska*, I, br. 10, str. 77–78; Zadar, 4. ožujka 1844.; Ana Vidovich, »Mišljenja. Ane Vidovicha«, *Zora dalmatinska*, I, br. 30, str. 239–240; Zadar, 22. srpnja 1844.; Ana Vidovicheva, »Pjesma Ane Vidovicheve. Što svakome xudim«, *Zora dalmatinska*, I, br. 53, str. 417–418; Zadar, 30. prosinca 1844.; Ana Vidovicheva, »Sumnja, i Pokajanje. Pësma Ane Vidovicheve«, *Zora dalmatinska*, II, br. 10, str. 73–74; Zadar, 10. ožujka 1845.; Ana Vidovicheva, »Srëcha nenadana. Pësna Ane Vidovicheve«, *Zora dalmatinska*, II, br. 18, str. 137–138; Zadar, 5. svibnja 1845.; Ana Vidovicheva, »Pësna. Ane Vidovicheve. Nevërnost pravedno pediepsana«, *Zora dalmatinska*, II, br. 29, str. 225; Zadar, 21. srpnja 1845.; Ana Vidovicheva, »Smërt Bretanjskoga Artura. Pësma Ane Vidovicheve«, *Zora dalmatinska*, II, br. 35, str. 273–274; Zadar, 1. rujna 1845.; Ana Vidovicheva, »Pësma Ane Vidovicheve. Uhvanje«, *Zora dalmatinska*, II, br. 40, str. 313; Zadar, 6. listopada 1845.; Ana Vidovicheva, »Na krasnu knjixicu Djulabie Ljubiesne Ponude za Ljubicu Gosp. Stanka Vraza. Pësama Ane Vidovicheve«, *Zora dalmatinska*, II, br. 44, str. 345; Zadar, 3. studenoga 1845.; Ana Vidovicheva, »San. Pësma Ane Vidovicheve«, *Zora dalmatinska*, III, br. 4, str. 25; Zadar, 26. siječnja 1846.; Ana Vidovicheva, »Pjesma Ane Vidovicheve. [Oj junaci ljubav ne kažite...]«, *Zora dalmatinska*, III, br. 29, str. 225; Zadar, 20. srpnja 1846.; Ana Vidovicheva, »Pjesma Ane Vidovicheve. Dogovor Dvijuh

Ana Vidović nakon prvijenca objavljuje još nekoliko pjesničkih knjiga, no u njih ne uvrštava pjesme objavljene po periodici. Treba napomenuti i činjenicu koja se često zaboravlja u analizi književnoga rada Ane Vidović, a to je da se okušala i u proznom radu objavljujući jednu novelu u listu *Gazzetta di Zara*.²⁴⁹

Životne okolnosti Ane Vidović išle su u prilog njezinu bavljenju književnim radom. Rođena je u Šibeniku 1800., a umrla 1879. u Zadru, gradu u kojem je provela zadnjih 40-tak godina i uz koji je bila najviše vezana. Potječe iz dobrostojeće građanske obitelji; otac joj je bio Talijan,²⁵⁰ a majka Hrvatica, zbog čega je dobro vladala i podjednako pisala na talijanskom i hrvatskom jeziku, podržavala je i hrvatske i talijanske nacionalne pokrete, a u svom je pjesničkom radu nastojala objediniti nasljeđa obiju kultura. Udala se za Šibenčanina Marka Antuna Vidovića, bogatoga pripadnika plemstva, s kojim je zbog pravničke prirode njegova posla, živjela u Pagu, Dubrovniku, Kotoru i u Kninu. Marko Antun Vidović u književnoj je historiografiji poznat kao sakupljač narodnoga blaga, prevoditelj na talijanski Ignjata Đurđevića, Dživa Bunića i Ivana Gundulića te autora pjesama i dviju drama skromnih književnih dosega. No ljubav za hrvatsku književnu baštinu i uopće književnost rezultirao je posebnim odnosom supružnika u kojem je Marko Antun Vidović suprugu neumorno poticao, podupirao i financirao u književnom radu. Štoviše, nakon negativnih i preoštrih kritika poeme o nastanku Rima Ane Vidović, Marko Antun Vidović napisao je tekst u obranu svoje supruge koji je tiskao kao zasebnu knjižicu. U historiografiji se javlja podatak da je na bavljenje književnošću posebno poticajno djelovao susret Ane Vidović s Niccolòm Tommaseom koji se zbio 1839. na parobrodu na relaciji Korčula–Kotor–Dubrovnik.²⁵¹ Tommaseo je dvije godine poslije napisao pozitivnu recenziju spjeva *Anka i Stanko* u *Gazzetti di Venezia* (br. 220,

Ljubovnikah», *Zora dalmatinska*, III, br. 31, str. 241–242; Zadar, 3. kolovoza 1846.; Ana Vidovićeva, »Pjesma Ane Vidovićeve. Vjerno serce je neizmjereno blago«, *Zora dalmatinska*, III, br. 39, str. 309–310; Zadar, 28. rujna 1846.; Ana Vidovićeva, »Pjesma Ane Vidovićeve. [Oj junaci ljubav ne kažite...]«, *Zora dalmatinska*, III, br. 29, str. 225; Zadar, 20. srpnja 1846.

²⁴⁹ Anna Vidovich, »Novelletta di Anna Vidovich«, *Gazzetta di Zara*, br. 1, Zadar, 1847. S obzirom na nedostupnost časopisa *Gazzetta di Zara* u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu bibliografske podatke preuzela sam iz: Valter Tomas, »*Gazzetta di Zara*« u *preporodnom ozračju*, Književni krug Split, Split, 1999.

²⁵⁰ Mirisa Katić na osnovu teksta: A. Jutronic, »Naselja i porijeklo stanovništva na otoku Braču«, *Zbornik za narodni život i običaje*, (34), 224, Zagreb, 1950. tvrdi da se u historiografiji pogrešno navodi da je otac Ane Vidović Talijan, već da on potječe iz poznate bračke obitelji Vusio ili Vužić. V.: Marisa Katić, »Žene u zadarskom tisku na hrvatskom jeziku u 19. stoljeću«, *Magistra Iadertina*, VI, br. 6, str. 7–22; Zadar, 2011. Tomasović na osnovu stihova iz djela Ane Vidović *Romulo* tvrdi da je otac Ane Vidović Vićentinac. V.: M. Tomasović, nav. dj., str. 46.

²⁵¹ Mate Zorić prvi je koji je usmjerio znanstvenu pozornost prema književnom radu Ane Vidović, a rezultat je više iscrpnih radova: Mate Zorić, »Romantički pisci u Dalmaciji na talijanskom jeziku. III. Afirmacija romantičke poetike i osjećajnosti« i »Tommaseo i pjesnikinja Ana Vidović iz Šibenika«, *Književna prožimanja hrvatsko-talijanska*, Književni krug Split, Split, 1992., str. 419–422 i 495–513; Mate Zorić, »Ana Vidović, Marko Antun Vidović i Nikola Tommaseo u svjetlu neobjavljene prepiske«, *Hrvatsko-talijanski književni odnosi*, knj. 8, Zagreb, 2002., str. 367–543; Mate Zorić, »Pjesnikinja Ana Vidović«, u: Ana Vidović, *Anka i Stanko*, Gradska knjižnica »Juraj Šišgorić«, Šibenik, 1995., str. V–XIII.

Venecija, 1841.), a u njegovoj se ostavštini čuva nekoliko pjesama Ane Vidović na hrvatskom i talijanskom jeziku među kojima i jedna napisana njemu u čast. Drugi pak poticajan susret za Anu Vidović zbio se s pjesnikom Stipom Ivačićem koji ju je uputio na istinitu priču koja će postati temeljem njezina spjeva *Anka i Stanko*.

Priča koju je Vidović opjevala u spjevu *Anka i Stanko* govori o nesretnoj ljubavi dvoje mladih iz Dalmacije, iz morlačkoga kraja, sela Dicmo i Šurjak, priča koju je i Alberto Fortis uvrstio u kratku verziju *Puti po Dalmaciji*, odakle ju je preuzela Giustiniana Wynne Rosenberg za roman *Les Morlaques* iz 1778. Ana Vidović djelo, kao plod ljubavi prema svemu što je »ilirsko«, znakovito posvećuje »svijem skladnjem gospoghjam ilirskoga naroda« u nadi da će njime pobuditi ljubav prema narodnomu jeziku. Radnja spjeva vezana je uz Anku i Stanka čijoj se ljubavi protivi Ankin otac zbog starih netrpeljivosti sa Stankovom obitelji započetih kada je Stankov stric skrivio smrt Ankine tete. Protivno volji ostalih protagonista otac Anki pronalazi budućega muža Pavla u Sinju te požuruje njihovo vjenčanje, ali tada se zbiva kulminacija radnje otmicom Anke iz vlastitih svatova, a spjev završava smrću glavnih protagonista (Anke, Stanka, Pavla, Ankine majke). U zadnjim se stihovima Ana Vidović direktno obraća čitateljima pojašnjavajući kako je riječ o istinitoj priči potkrijepivši to i spomenom stvarnih lokaliteta gdje se radnja odigrala.

Spjev je podijeljen u dva pjevanja, prvo sa 17 te drugo s 19 poglavlja, a broji sveukupno 1199 trohejskih deseteraca. Relativno mali broj stihova s obzirom na širinu teme rezultat je sažetosti u prepričavanju radnje što pridonosi osjećaju stalne dramske napetosti, ali Vidović pritom ostavlja prostor za slikovite prikaze prirode koje korespondiraju s Ankinim osjećajima ili pak opise morlačkih svadbenih običaja, primjerice kada detaljno opisuje odjeću i ukrase sudionika svadbe. Tomasović piše da se Ana Vidović mozaikom »kratkim slikovitim prizora, koji su dopunjavali i ukrašavali fabularni zaplet ... približila jednostavnosti i naivnosti pučkih legendi, kaneći se epske opširnosti i služeći se gotovo poetskim zborom, karakterističnim za pjesnike romantizma«.²⁵² U tom smjeru Dunja Detoni Dujmić primjećuje kako takvo »zgušnjavanje događajnoga sloja pridonijelo je raslojavanju aktantskih razina: na jednoj je strani, naime, lirski aficirana i žrtvena ženska paradigma ... na suprotnom je polju junačko-epska i djelatnija, muška aktantska razina«.²⁵³ Utjecaji narodne poezije, dubrovačkih i napose talijanskih pisaca, zbivanja na jezičnom i pravopisnom polju hrvatske znanosti, sve je to na različite načine našlo odjeka u ovom ali i ostalim djelima Ane Vidović što se vidi na

²⁵² M. Tomasović, nav. dj., str. 53.

²⁵³ Dunja Detoni Dujmić, »Ana Vidović. 1800–1879. *Pisma gospođama*«, *Ljepša polovica književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998., str. 61.

leksičkom i tematsko-motivskom planu, izborom jekavice (iako je ona ikavka), versifikacijom, stilskim obilježjima itd.²⁵⁴ Tomasović djelu *Anka i Stanko* priznaje kako književno-povijesnu tako i estetsku vrijednost, no naglašava i njegovu pionirsku poziciju devetnaestostoljetne hrvatske književnosti:

»To se djelo pojavilo u važnom času kulturnih preporodnih gibanja u Hrvatskoj, ranih četrdesetih godina XIX. stoljeća za prve faze hrvatskoga romantizma, dakle, kad su kao na tekućoj vrpci izlazila klasična, karizmatička ostvarenja u svima trima glavnim literarnim rodovima koja su postala temelj tadašnje jezične i literarne samosvjesti: *Djulabije* Stanka Vraza 1840., *Anka i Stanko* Ane Vidović 1841., *Grobničko polje* Dimitrija Demetra 1842., *Pogled u Bosnu* Matije Mažuranića 1842., *Demetrova Teuta* 1844., *Putositnice* Antuna Nemčića 1845., *Smrt Čengić-age*, 1846. Ivana Mažuranića, *Pervenci* Petra Preradovića iz 1846.«.²⁵⁵

Prvi je o knjizi *Anka i Stanko* pisao s nemalim oduševljenjem Ivan Mažuranić uspoređujući je s Homerom i Ossianom čije je »prostodušje i jednostavnost« ostalo očuvano tek u našoj narodnoj poeziji te ističe kako »u svemu se ogleda pravi, čisti narodni duh ilirski«.²⁵⁶ Oduševljenje kojom je uopće dočeka prva knjiga Ane Vidović bilo joj je poticajem za daljnje bavljenje književnošću,²⁵⁷ pa već iste godine kada je objavljena u *Gazzetti di Zara* i *Danici ilirskoj* nalazi se poziv na pretplatu za njezinu novu knjigu.²⁵⁸ Prema najavi bila bi to knjiga s pet pjesama, no nova knjiga izašla je tek 1844. i sadržavala je 4 pjesme.²⁵⁹

Drugo objavljeno djelo Ane Vidović *Pjesme* (1844.) sadrži 4 pjesme, odnosno kako ih Vidović naziva, »pjesmice«: »Alva i Alko ili stavnost u ljubavi«, »Harač prijateljstvu«, »Prevara osuećena i dobrodjetelj obdarena« i »Ljubav i nemilost« koje su popraćene

²⁵⁴ V.: M. Tomasović, nav. dj., str. 52–54.

²⁵⁵ M. Tomasović, nav. dj., str. 50.

²⁵⁶ I[van] M[ažuranić], »Literatura ilirska« [Prikaz knjige »Anka i Stanko« Ane Vidović], *Danica ilirska*, VII, br. 25, str. 103–104; Zagreb, 19. lipnja 1841.

²⁵⁷ Primjerice, Nikola Stokan donosi pjesmu spjevanu u čast Ane Vidović po objavljivanju spjeva *Anka i Stanko* anonimnoga splitskoga autora. V.: Nikola Stokan, »Gospodja Anka Vidovička«, *Danica ilirska*, XVIII, br. 18, str. 141–143; Zagreb, 30. travnja 1864.

²⁵⁸ V.: [Anonim], »(Ilirsko knjižestvo)«, *Danica ilirska*, VII, br. 52, str. 214–215; Zagreb, 25. prosinca 1841.

²⁵⁹ U *Danici ilirskoj* stoji najava za 5 pjesama: »Senjanin Ivo ili velikodušnost«, »Ljubav i nemilost«, »Grabljenje«, »Harač prijateljstvu«, »Diva Vitezica ili nesrećna i hrabrenita ljubav« od kojih su tek dva naslova objavljena u zbirci iz 1844. i to »Ljubav i nemilost« i »Harač prijateljstvu«. Peta pjesma, »Diva vitezica ili nesrećna i hrabrenita ljubav«, tiskana je tek 1863. u *Nizu bisera jugoslavjanskoga*.

talijanskim prijevodom.²⁶⁰ Kao i kod posvete prve knjige tako i ovaj put Ana Vidović knjigu posvećuje ženskomu čitateljstvu, ali u ovom slučaju svaku pjesmu posvećuje zasebno imenovanoj recipijentici: »Alvu i Alka« Ani Ghetaldi, »Harač prijateljstvu« Elizabeti od Albertićah u povodu njezinih zaruka, »Prevaru osuećenu« Matildi Bragadinovoj, a Felicitu Sirk posvećuje »Ljubav i nemilost« zbog njezinih lijepih komentara na spjev *Anka i Stanko*. U stilsko-motivskom i žanrovskom smislu knjiga je to na tragu prvoga djela *Anka i Stanko*. Mahom ljubavne teme s prikazima ljubavi dvoje mladih i preprekama u njezinu ostvarivanju realizirane su u maniri, tada popularne i rado čitane, trivijalne literature s uzbudljivim dramatičnim zgodama, mnogo slučajnosti, preoblačenja i prepoznavanja itd.²⁶¹ Sličnih je osobina i djelo *Bezmišljenja u ljubavi* nepoznate godine izlaska koji posvećuje grofici Sofiji Drašković s temom ljubavi i vjernosti.²⁶² Taj je spjev zanimljiv što je tekst posvete spjevan s početnom »vješto sastavljenom slavenskom antitezom, nastavlja apostrofiranjem samoga pjesmotvora kao živa bića koje samosvjesno kazuje ime svoje autorice, te napokon kao osebujan lirski subjekt počinje 'pivati' želeći uzradovati one kojima je namijenjena«.²⁶³

Kada je riječ o knjigama Ane Vidović *Pjesme* i *Bezmišljenja u ljubavi* u historiografiji je ostalo neriješeno pitanje godine objavljivanja potonje pjesme. Naime, za *Bezmišljenja u ljubavi* navodi se da je objavljena, ali bez navođenja oznake mjesta i godine tiska što potvrđuje primjerak dostupan u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu. No pretraga na internetu rezultirala je pronalaskom digitaliziranoga primjerka knjige *Pjesme* koji kao oznaku vlasništva ima pečat British Museuma. U tom primjerku zadnja pjesma u knjizi nije »Ljubav i nemilost« kao što je u primjerku dostupnom u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, već je to pjesma »Bezmišljenja u ljubavi«. Da se ne radi o naknadno umetnutoj pjesmi u prilog svjedoči paginacija knjige. No ta pjesma nije donesena u cijelosti već je naprasno prekinuta na početku 5. poglavlja drugoga od tri pjevanja. Iako bi se, ako se odbaci mogućnost da knjiga pjesama nije digitalizirana u cjelosti, moglo pretpostaviti da je pri tiskanju knjige *Pjesama* slučajno izostavljeno devet listova pa je, umjesto tiskanja cijele knjige ponovno, otisnuta tek zadnja pjesma »Bezmišljenja u ljubavi«, čini se da ni ta pretpostavka ne obuhvaća cijelu istinu oko navedene knjige. Naime, daljnjim istraživanjem pronađeno je više crtica u književnoj periodici kojima se može kreirati ritam objavljivanja ta dva djela, a iz kojih se čini da su 4 pjesme koje se nalaze u zbirci *Pjesama* Ane Vidović i peta

²⁶⁰ Ana Vidović, *Pjesme Ane Vidovićeve / Poemetti di Anna Vidović*, Zadar, Tiskarna Bratje Battarah, 1844.

²⁶¹ V.: D. Detoni Dujmić, nav. dj., str. 63–65.

²⁶² Ana Vidovićeva, *Bezmišljenja u ljubavi / Le sconsigliatezze in amore*, [Bez oznake mjesta i godine].

²⁶³ D. Detoni Dujmić, nav. dj., str. 65.

Bezmišljenja u ljubavi prvotno tiskane kao pet zasebnih sveščića tijekom 1844.²⁶⁴ Tek su nakon toga pjesme objedinjene tiskom u jednu knjigu u kojoj pogreškom nije otisnuta zadnja pjesma u cijelosti. U sklopu informacije o izlasku knjige *Pjesama* Ane Vidović Stanko Vraz piše u *Kolu*: »Dosad je od ovih pjesamah izišlo pet sveščićah, ilirski i talijanski; nu knjiga još nije savršena, nego nasrēd pjesni 'Bezmišljenja u ljubavi' prekinuta.« S obzirom na to da između svake dvije pjesme u knjizi *Pjesama* stoji oznaka izdavača Tipografia Battara s godinom 1845., čak se može pretpostaviti da je knjiga sa svih pet pjesama otisnuta 1845. unatoč naslovnici na kojoj piše 1844., a to je godina kada su pjesme prvi put samostalno otisnute. Unatoč pokojemu otvorenomu pitanju koje ostaje i nakon ovih novih uvida, s velikom sigurnošću možemo ustvrditi da je pjesma »Bezmišljenja u ljubavi« integralni dio zbirke *Pjesama* Ane Vidović objavljene u sveščićima 1844.

Ana Vidović u obliku je knjige objavila još nešto svoga pjesničkoga rada na hrvatskom jeziku. Na samo dva lista dala je tiskati dvije pjesme u čast bana Josipa Jelačića i u povodu njegova dolaska u Dalmaciju.²⁶⁵ Obje su spjevane u desetercu, prva motivima zore i danice, koje uz svoju metaforičku razinu funkcioniraju i kao prostor zbivanja, govori o događajima vezanima uz Jelačićevo imenovanje banom, te druga u kojoj djevojka kao lirski subjekt majci prepričava svoj san o vitezu junaku i slavi Jelačića uz želje za njegovu dugovječnost i uspjeh.

Kod svih navedenih knjiga na hrvatskom jeziku, osim prigodnica Jelačiću, tekstu na hrvatskom pridružen je talijanski prijevod. U slučaju *Anke* i *Stanka* navedeni su inicijali prevoditelja N. N., a pretpostaviti je da se radi o suprugu Marku Antunu Vidoviću. Kod ostalih knjiga prevoditelj nije naznačen pa se u tim slučajevima može pretpostaviti da je sama Ana Vidović prevodila svoje pjesme. Za knjigu *Pjesme* Ferluga-Petronio tvrdi da »jezik talijanskoga prijevoda ne nadmašuje tekstove ondašnjih talijanskih pjesnika diletanata«.²⁶⁶ Kada je riječ o izvornim stihovima Ane Vidović na talijanskom jeziku njihova je ocjena puno slabija od one za opus na hrvatskom jeziku. Pritom je riječ o dvije knjige na talijanskom

²⁶⁴ V.: [Stanko Vraz], »Pjesme Ane Vidovićeve. Poemetti di Anna Vidović«, *Kolo*, knj. IV, str. 95; Zagreb, 1847.; Prof. Većeslav Heneberg, »Ana Vidović, jedna zaboravljena romantičarka«, *Almanah jugoslavenskih žena za godinu 1921.*, Izdala i uredila Zofka Kveder Demetrović, str. 8; Zagreb, 1921.

²⁶⁵ Ana Vidovićeva, *Na došastie u Dalmaciju njihovoga privisokoga gospodstva Josipa Jelačića bana Dalmacie, Horvatske i Slavonje vladaoca gradskoga i vojničkoga od Dalmacie Ana Vidovićeva iz Šibenika sljedeće dvie pjesme pokloni*, Iz Tisk. Bratje Batarah, Zadar, 1851.

²⁶⁶ Fedora Ferluga-Petronio, »Pjesnikinja Ana Vidović (1799–1879)«, *Dani hvarskoga kazališta. Hrvatska književnost u doba preporoda (ilirizam, romantizam)*, Književni krug Split, Split, 1998., str. 355–361. Vidi također: Živko Nižić, »Ana Vidović i Vincenzo Solitto u venecijanskom časopisu 'Il vaglio' (preporod i talijansko-hrvatska simbioza«, *Radovi Filozofskoga fakulteta u Zadru*, Razdio filoloških znanosti, sv./vol. 31(21), 1991./1992., str. 209–216; Zadar, svibanj 1993.

Mestizie e distrazioni i Romolo ossia la fondazione di Roma.²⁶⁷ *Metizie e distrazioni* zbirka je kratkih lirskih pjesama, pisanih najčešće u šestercima i sedmercima, koje »zbog neizbrušena izraza zaostaju za književnim radovima njezinih suvremenika«, a »većina je tih pjesama banalnoga i stereotipnoga sadržaja, tako da djeluju više kao literarni pokušaji i stihotvorske vježbe negoli poezija«. ²⁶⁸ Tomasović na primjerima pjesama »Il vero amore« i »La tortora« zaključuje »da su oba citirana teksta pogodna za skladbu, vjerojatno ih je auktorica izvodila uz glazbalo, jer je poznato da je u odabranu društvu svoje pjesme i pjevala«. ²⁶⁹ No pjesme iz te zbirke, nastavlja Tomasović, »kao da su bile pripravne vježbe za njezin životni projekt«. ²⁷⁰ Radi se o spjevu o osnutku Rima *Romolo* na kojem je, kako sama navodi u autobiografiji priloženoj djelu, uz manje stanke radila punih devet godina.

Riječ je o spjevu od 18 pjevanja, s 8800 stihova pisanih većinom u jedanaestercu te nešto manje talijanskim »decasillabima« (desetercima) odnosno »ottonarima« (osmercima). ²⁷¹ Tema osnutka Rima nije prikazana na temelju historiografskih djela, već je većinom rekonstruirana na temelju tada popularno prikazane svjetske povijesti i Müllerova njemačkoga djela *Storia universale*, prevedenoga na talijanski 1847. Tom se temom veličanja slavne rimske prošlosti Ana Vidović pokušala dokazati i kao uspješna talijanska pjesnikinja, ali i prikazati ljubav prema talijanskomu dijelu svoga podrijetla. No pritom ne zanemaruje zavičajno hrvatsko domoljublje, pa se dio radnje odvija i u Dalmaciji gdje je rimska božica Junona iskrcala brodolomku Sabinjanku Ersillu, pri čem Vidović piše pohvalu »ilirskom« jeziku ali i Junoninim riječima najavljuje vlastiti spjev o osnutku Rima, u Marsovom su hramu reljefi dalmatinskih, slavenskih ratnika itd. Kao i u većini opusa Ane Vidović radnja je u romantičarskoj maniri vezana uz ljubavnu priču Romula i Ersille pri čem »sentimentalni i dramatski zapleti u maniri Tassova poetskoga svijeta i osobito Metastasiove melodrame ... kao i reminiscencije iz Danteove *Božanske komedije*, nisu mogli nadomjestiti nedostatak pravoga epskoga nadahnuća«. ²⁷² Današnja kritika Ani Vidović u ovom spjevu među ostalim zamjera »pjesničke banalizacije« (Tomasović), »nedostatak narativne živosti, niz gramatičkih i stilskih nedorađenosti« (Zorić, Detoni-Dujmić), izostanak »psihologizacije likova i njihovih postupaka« (Tomasović), proglašavajući ga njezinim »najneuspjelijim djelom« (Ferluga-Petronio). Nažalost, kritika iz vremena Ane Vidović bila je još negativnija prema djelu. Prva i

²⁶⁷ Anna Vidovich, *Mestizie e distrazioni. Versi di Anna Vidovich*, Tipografia Battara, Zadar, 1846.; Anna Vidović, *Romolo ossia la fondazione di Roma. Poema di Anna Vidović*, Tipografia fratelli Battara, Zadar, 1856.

²⁶⁸ F. Ferluga-Petronio, nav. dj., str. 358.

²⁶⁹ M. Tomasović, nav. dj., str. 63.

²⁷⁰ Isto.

²⁷¹ Tomasović je razjasnio više činjenica vezanih uz stih kojim je pisan spjev. V.: Isto, str. 64.

²⁷² Mate Zorić, »Romantički pisci u Dalmaciji na talijanskom jeziku. III. Afirmacija romantičke poetike i osjećajnosti«, *Književna prožimanja hrvatsko-talijanska*, Književni krug Split, Split, 1992., str. 420.

najžešća recenzija djela *Romolo* objavljena je u *Rivisti Veneti* (listopad, 1856) u kojoj je autor članka pod pseudonimom Niebuhr na vrlo oštar način napao djelo što je izgledalo »više kao osobni napad na autoricu nego prava književna kritika. Na kraju članka autor je ocjenjuje kao zadnju među pjesnikinjama ('ultima fra le poetesse')«. ²⁷³ Iako, prema riječima Antuna Marka Vidovića, Ana Vidović nije pokazala nikakvu uvrijeđenost ni povrijeđenost kritičarevim osvrtom, on se osjetio pozvanim stati u obranu supruge pa već dva tjedna nakon objavljene recenzije tiska knjižicu *Critica alla famosa critica stampata nel foglio n.º25, in data 5 ottobre 1856 della Rivista veneta sul Poema Romolo, di Anna Vidović*. Upozoravajući i na brojne netočnosti i nelogičnosti kritike, najveći dio obrane ipak temelji da dotadašnjim pozitivnim kritikama ranijih djela Ane Vidović poručujući kritičaru: »Pravda, uljuđenost i ukus treba da budu vodičima književne kritike svih naroda svijeta; vi činite krivdu Italiji, što ste je riješili takvih okvira«. ²⁷⁴ Iako se u historiografiji od drugih kritika na talijanskom kao jedina afirmativna spominje ona Piero Alessandra Paravie, valja napomenuti da je ona objavljena tek 1863. i da se uopće ne radi o kritici djela već o privatnom pismu koje je uputio Ani Vidović 23. listopada 1856. ²⁷⁵ Na hrvatskom je izišla samo jedna kritika, ali pozitivna, Vladislava Vežića u *Glasniku dalmatinskom*. ²⁷⁶ Čini se da su sudovi o *Romulu* ipak utjecali na daljnje bavljenje književnošću Ane Vidović, jer nakon toga, osim sporadičnih javljanja u periodici, nije objavila nijednu knjigu. Ipak, do tada je već objavila toliko književnih priloga da je čak u nekrologu Ani Vidović u *Narodnom listu*, kako primjećuje i Tomasović, zabilježeno: »Pisala je mnogo i premnogo«. ²⁷⁷

Govoreći o pjesmama razasutima po periodici najznačajnije su one objavljene tijekom triju godišta izlaženja *Zore dalmatinske* od 1844. do 1846. Radi se o lirsko-epskim pjesmama, po strukturi bliskih romanci i baladi, s ljubavnom tematikom no, kako primjećuje Zvezdana Rados, ljubavni doživljaj djeluje neuvjerljivo, bez osobnoga nadahnuća i pripovjedačke živosti, kao i zapleti i obrada romantično-sentimentalnih motiva. ²⁷⁸ No istodobno Rados upozorava na rodoljubno-domovinski sloj pojedinih pjesama romantičarski obojenoga

²⁷³ F. Ferluga-Petronio, nav. dj., str. 359.

²⁷⁴ Dijelove kritike, kao i ovaj preuzeti, na hrvatski je preveo Mirko Tomasović (V.: M. Tomasović, nav. dj., str. 71).

²⁷⁵ Piero Alessandro Paravia, »Pismo glasovitoga profesora Paravije na našu vrlo pjevačicu, plemenitu gospoju Anku Vidovićevu. (Ponašeno)«, *Zvezda*, I, br. 29, str. 115; Zadar, 15. listopada 1863. Pismo je objavljeno nakon što je u prethodnom broju objavljeno pismo Stanka Vraza Ani Vidović iz 1842.

²⁷⁶ Vladislav Vežić, »Oda na pohvalu dalmatinske spisateljke, vrsne gospoje Ane Vidović, rođene Vužio. Spievano u zgodi njezine novoizdane, u stihovima u talijanskom jeziku, knjige podnaslovom: Romolo«, *Glasnik dalmatinski*, IX, br. 88; Zadar, 1857.

²⁷⁷ M. Tomasović, nav. dj., str. 72.

²⁷⁸ Zvezdana Rados, »Poezija Ane Vidović u *Zori dalmatinskoj*«, *Zora dalmatinska (1844–1849)*. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa 150. obljetnica *Zore dalmatinske* održanoga u Zadru 13.–15. listopada 1994., gl. ur. Šime Batović, Ogranak Matice hrvatske Zadar, Zadar, 1995., str. 365–380.

doživljaja domovine, a često »njeno opjevanje ljubavnih zapleta nije samo sebi svrha, nego je ono sredstvo da se svrati pozornost na ljepote i mogućnosti književnoga izražavanja na narodnom jeziku, te da se istakne kakva pouka, upozorenje i parabola«. ²⁷⁹ Nadalje, ljubavni zapleti nerijetko su alegorija na zbivanja na hrvatskom političkom i društveno-kulturnom polju. Na tom je tragu i Tomasovićev osvrt na pjesmu »Vidjenja« objavljenu u *Kolu*, u kojem ističe trostruku važnost pjesme u stvaralaštvu Ane Vidović; prva je njezina romantičarska sklonost »vizijskoj« poetici prisutnoj i u ostalim njezinim pjesmama, očit jezični napredak te opjevani zanos za jedinstvom Dalmacije i Hrvatske. ²⁸⁰ Pristajanje uz preporodne ideje hrvatskoga sjevera i težnja za ujedinjenjem razjedinjenih hrvatskih zemalja razlogom je da se uz ime Ane Vidović spominje njezin prinos u književnom povezivanju sjevera i juga. ²⁸¹

Ani Vidović, koja je čak i za života s vremenom postala zaboravljena pjesnička ličnost, hrvatska književna historiografija nije bila naklonjena priložima o njoj ni u kvantitativnom ni kvalitativnom smislu. U većini razmjerno maloga broja osvrtâ na njezin rad Ani Vidović pridodaje se tek književnopovijesno značenje, a i u tom kontekstu nije apostrofirana njezina stvarna vrijednost – da je Ana Vidović autorica prvoga hrvatskoga romantičarskoga spjeva uopće te da je puno ranije od Luke Botića zaobišla crno-bijele prikaze protagonista u okviru kršćansko-turske tematike. Od posebnoga je značenja sud Detoni-Dujmić kako Ana Vidović kroz »usredotočenost na male ljubavne zgode iz užih lokalnih zajednica s pokojom notom egzotike – ipak je imala blagu predvjesničku ulogu i to na putu oblikovanja i osamostaljenja kraćega narativnoga žanra u hrvatskoj književnosti, preporodne novele«. ²⁸² Mirko Tomasović u svojoj je poduljoj studiji o Ani Vidović među ostalim zaključio kako neuspjeli spjev *Romolo* »ne može obezvrijediti njezino epsko pjevanje na hrvatskom jeziku (*Anka i Stanko* pa i kritički nedirnuta *Bezmišljenja u ljubavi*), gdje je pokazala ne samo talent nego i literarnu vrsnoću«. ²⁸³ Sve je navedeno argument da se ispočetka napravi temeljita analiza cjelokupnoga stvaralaštva Ane Vidović kojom bi se znanstveno utemeljeno moglo utvrditi njezino višestruko predvodničko mjesto u hrvatskoj književnosti.

²⁷⁹ Isto, str. 371.

²⁸⁰ M. Tomasović, nav. dj., str. 58.

²⁸¹ V. npr.: Dubravko Jelčić, »Ana Vidović«, *Hrvatski književni romantizam*, Školska knjiga, Zagreb, 2002., str. 300. U vezi Jelčićeve knjige treba napomenuti da od dviju pjesama kojima predstavlja Anu Vidović jedna od njih nije njezina pjesma. Radi se o pjesmi Ane Vrdoljak »Svim mladim Slavonkinjam. Milim Posestrimam u spomen ljubavi«!

²⁸² D. Detoni Dujmić, nav. dj., str. 68.

²⁸³ M. Tomasović, nav. dj., str. 72.

2.1.2. Dragojla Jarnević (Karlovac, 1812. – Karlovac, 1875.)

Dragojla Jarnević jedina je devetnaestostoljetna autorica za koju sa sigurnošću možemo reći da nije zanemarena ni prešućena u hrvatskoj književnoj historiografiji. Štoviše, bila je priznata i cijenjena autorica za života te gotovo da nema književnopovijesne sinteze razdoblja kojemu pripada, a da se njezin rad ne spominje. Međutim vrlo je dvojbeno koliko je njezin rad uopće odnosno ispravno valoriziran. Kao književnicu koja svoj rad započinje u preporodno doba ujedno pristavši uz preporodne ideje koje su u velikoj mjeri našle odjek u njezinu književnom radu, književna historiografija smješta ju u krug zaslužnih pojedinaca za razvoj hrvatske književnosti i kulture čemu je dokaz i to što je uz Sidoniju Rubido Erdödy jedina žena na poznatoj litografiji »Muževi ilirske dobe 1835–1850«. Iako neosporna, njezina književnopovijesna važnost najčešće je glavni sud koji možemo iščitati iz brojnih tekstova o djelu Dragojle Jarnević, a malo je onih koji će sagledati njegove estetske domete, pa čak i u slučaju njegove negacije. Dijelom je to posljedica i objavljivanja, prvo djelomičnoga potom i cjelovitoga, izdanja rukopisa njezina dnevnika koji je sustavno vodila od 1833. do 1874., kojim se u središte zanimanja kako stručne tako i šire čitateljske publike stavio privatni život Dragojle Jarnević, bez autocenzure otkriven u dnevničkim zapisima. Ivan Filipović, koji je među prvima u rukama imao rukopis, nazvao ga je pornografskim štivom, pa ne čudi kako je prošlo više od 80 godina od smrti Dragojle Jarnević da je djelomično objavljen,²⁸⁴ a više od 120 godina kada je objavljen u cjelovitu izdanju²⁸⁵ i, valja napomenuti, nimalo ne gubeći na aktualnosti svojega velikoga dijela i u najnovije doba. Neki rani sudovi proizašli iz čitanja dnevnika Dragojle Jarnević trajno su obilježili diskurs njezina predstavljanja prikazujući je kao »sirotu«,²⁸⁶ »najveću usidjelicu«²⁸⁷ iskompleksiranu fizičkim manama zbog kojih se nije udavala, ženu na rubu egzistencije koja je svaštarila da bi preživjela, pa čak zbog iznošenja svojih strastvenih osjećaja i nimfomankom.²⁸⁸ Apostrofiralo se njezino teško djetinjstvo, činjenice da je majka nije voljela, a braća i sestre je ismijavali i čitav život omalovažavali i iskorištavali, pa smrt oca nakon čega se susrela s brojnim obiteljskim obavezama za što nikad nije dobila priznanje; isticao se njezin težak rad kao švelje, odgajateljice i učiteljice, njezina ljubav za knjigom i obrazovanjem koji ne samo da joj nisu bili dostupni već i zabranjeni, a

²⁸⁴ Dragojla Jarnević, *Život jedne žene. Odabrane strane dnevnika*, priredio Stanko Dvoržak, Znanje, Zagreb, 1958.

²⁸⁵ Dragojla Jarnević, *Dnevnik*, priredila Irena Lukšić, Matica hrvatska Karlovac, Karlovac, 2000.

²⁸⁶ Stanko Dvoržak, »Mjesto i uloga Dragojle Jarnević u našoj književnosti« u: Dragojla Jarnević, *Život jedne žene. Odabrane strane dnevnika*, priredio Stanko Dvoržak, Znanje, Zagreb, 1958., str. 5.

²⁸⁷ Dr Nikola Andrić, »Književni portrait Dragojle Jarnevićeve«, *Narodne novine*, LXXII, br. 148, str. 1; Zagreb, 27. lipnja 1906.

²⁸⁸ S. Dvoržak, nav. dj., str. 17.

Ivan Trnski, koji ju je uveo u svijet književnosti i hrvatskih preporodnih ideja, predstavljen je kao neuzvrćena životna ljubav Dragojle Jarnević. Na temelju tih diskursivnih odrednica Adela Milčinović napisala je monografiju o Dragojli Jarnević još 1907.²⁸⁹ Ta je monografija, iako puna lucidnih i dobro iščitanih opažanja o Jarnević, ipak u potpunosti temeljena na najosobnijim dijelovima dnevnika čime je ostvaren intimni portret Dragojle Jarnević, ali koji slabo upoznaje čitatelja s vrijednostima njezina književnoga rada a žanrovski se ni dnevnik u cjelini ne sagledava iz književne pozicije. S druge pak strane, kada Stanko Dvoržak objavljuje odlomke iz dnevnika pod naslovom *Život jedne žene*, njegov uvod znakovita naslova »Mjesto i uloga Dragojle Jarnević u našoj književnosti«, za koju kaže da »nije ni izdaleka u potpunosti određena«, najvećim dijelom analizira cjelokupni književni rad Jarnević te ga pozicionira u devetnaestostoljetne prilike zaključivši na kraju: »Ako sada uzmemo, vršeći sintezu njene stvaralačke ličnosti, u obzir i njen Dnevnik, *njeno će mjesto u našoj književnoj historiji* morati da bude više istaknuto nego što je to bilo dosad.«²⁹⁰ No ozbiljnije bavljenje opusom Dragojle Jarnević zbiva se tek posljednjih desetljeća, započevši s monografijom Divne Zečević *Dragojla Jarnević* iz 1985.²⁹¹ Rezultat je to ponajprije većega zanimanja za žensko pismo, ali i za do tada nepriznate književne žanrove, u ovom slučaju dnevnika. Veći dio knjige Divna Zečević govori o teorijskim tumačenjima dnevnika kao književnoga žanra oprimjerujući ih dnevničkim zapisima Dragojle Jarnević, pa žanrovski ih priznajući, dnevniku Dragojle Jarnević pristupa kao književnomu tekstu sa svojim zakonitostima te prvi put donosi i neka njegova formalna i opća obilježja.

Imanentna potreba Dragojle Jarnević za književnim izražavanjem rezultirala je među ostalim i pisanjem dnevnika. Kako se može iščitati iz zapisa, njime je kratila dane, vježbala se u pisanju, a posebice u hrvatskom jeziku koji nikada nije svladala, s kojim se najviše borila u književnom stvaralaštvu i koji je smatrala najvećom preprekom za više estetsko-izražajne domete svojih djela. No istodobno svojim dnevničkim zapisima nije namijenila tek privatnu sferu postojanja, Jarnević želi da po njezinoj smrti, točnije najranije 10 godina od smrti, zažive i u javnoj sferi, imajući dakle na umu i buduće recipijente toga njezina životnoga djela. Budući da je znala kako životni put koji je odabrala nije u skladu s društvenim konvencijama svoga doba te da je taj put nerijetko rezultirao krivim tumačenjima kako njezinih postupaka tako i njezina karaktera, željela je buduće istraživače svoga života uputiti »kojim pravcem da

²⁸⁹ Adela Milčinović, *Dragojla Jarnevićeva. Životopisna studija*, Hrvatska knjižara i industrija papira (Lav. Klein.), Zagreb, 1907.

²⁹⁰ S. Dvoržak, nav. dj., str. 19.

²⁹¹ Divna Zečević, *Dragojla Jarnević*, Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu / Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1985.

idu, ako će se hotjeti držati istine«. ²⁹² S druge pak strane željela je ukazati na motivaciju za javni književni angažman, ali i na svjesnost slabosti vlastitih književnih uradaka, ponudivši širi kontekst njihova nastajanja od onoga najintimnijega osjećajnog diskursa u dnevniku. Odredivši sudbinu dnevničkoga rukopisa Jarnević ukazuje i na socijalnu osjetljivost posebice prema ženama, pa ostavlja rukopis Učiteljskoj zadruzi s napomenom da ako na bilo koji način materijalno profitiraju od dnevnika, sredstva idu »na podporu udovah i sirotah učiteljskih«. ²⁹³

Memoarska literatura u doba romantizma bila je popularan žanr, pa se i u hrvatskoj književnosti u različitim inačicama nalaze takvi pokušaji (Maksimilijan Vrhovac, Janko Drašković, Dragojlo Kušlan, Ljudevit Gaj, Petar Preradović itd.). No uz prikaz osobnih iskustava oni su prikaz duha vremena te javnih, društvenih, političkih, kulturnih i inih obilježja doba nastanka. U tom smislu nije ni dnevnik Dragojle Jarnević iznimka. Dunja Detoni-Dujmić analizom dnevnika utvrđuje: »Iako autoreferencijalni sloj dominira dnevničkim tekstom, u njega je dosta vješto umrežen referencijalni niz koji ima svoje putopisno, kulturno, povijesno-političko i metafizičko naličje«. ²⁹⁴ U mlađim danima boraveći u Grazu, Trstu, Veneciji u njezinim je zapisima o tim krajevima naglasak na vlastitoj događajnosti, a manje na njihovim opisima. Za razliku primjerice od Kukuljevića koji pred veličanstvenošću Rima u preporodnom zanosu ističe tek činjenicu kako su u njegovoj umjetnosti Hrvati/Slaveni odigrali značajnu ulogu, umjetnost s kojom se susreće Dragojla Jarnević u Veneciji dovodi je do rezignirane konstatacije kako je »Hrvatska uboga, neznamenita« i to unatoč ponosu kojim je svuda i uvijek isticala svoju nacionalnu pripadnost hrvatskomu narodu. ²⁹⁵ Preporodnoga zanosu prisutnoga u brojnim putopisima hrvatskoga romantizma kod Jarnević nema ni prilikom opisa putovanja po hrvatskim krajevima, a te je »krajeve, gradove i ljude opisivala kroz spektar svoje privatnosti« ²⁹⁶ (Topusko, Bistrica, Zagreb itd.). Kroz dnevničke zapise prošlo je oko tristo osoba različitih profila, od javnosti nepoznatih sumješтана kako gradskih tako i seoskih, usputnih poznanika preko javnih ličnosti, književnika, političara, pa do careva i svećenika. U njihovim prikazima zamjetan je kritičarski diskurs bilo da je sudila njihovim postupcima bilo primjerice književnomu radu pojedinaca, a raskrinkavala je brojne njihove tajne posebice se okomivši na kler čiji način života i ponašanje, prema vlastitu iskustvu, smatra, zaslužuju svaku moralnu osudu. Živeći u jednom od politički najturbulentnijih razdoblja hrvatske povijesti Dragojla Jarnević ostavila je i niz

²⁹² D. Jarnević, »Po mojem dnevniku. Predgovor«, *Dnevnik*, str. 7.

²⁹³ D. Jarnević, »Oporuka«, *Dnevnik*, str. 758.

²⁹⁴ Dunja Detoni Dujmić, »Predgovor«, u: Dragojla Jarnević, *Izabrana djela*, prir. Dunja Detoni Dujmić, Matica hrvatska, Zagreb, 2003., str. 17.

²⁹⁵ D. Jarnević, 6. srpnja 1840., *Dnevnik*, str. 157.

²⁹⁶ D. Detoni Dujmić, nav. dj., str. 17.

svjedočanstava vezanih uz političko-društvena zbivanja, posebice Karlovca. »Ne upuštajući se u globalne političke procjene, sklonija je njihovoj površinskoj analizi, oslikavanju političkoga naličja, pokrajinskih odbljesaka velikih zbivanja, njihova utjecaja na pojedinačne sudbine«. ²⁹⁷

Vlastiti izbor načina življenja kao neudane žene i pritom književnice naveo je Dragojlu Jarnević da u većini svojih zapisa, pa makar i implicitno, preispituje društvene norme posebice kad se radi o očekivanjima i predrasudama prema ženama. Treba pritom napomenuti da Jarnević unatoč svomu životnom putu nije nikada bila pristaša feminističkih ideja, štoviše, kritizirala ih je kao modu koja dovodi u pitanje prirodni poredak stvari, smatrala je da ženi nije mjesto primjerice u politici, a da je ženina samorealizacija u ulozi supruge i majke. U literaturi se može naći podatak da se Dragojla Jarnević nije udala zbog fizičkih nedostataka odnosno bolesti što nije točno. Za sebe u mlađim danima kaže da nije bila ljepotica, ali da su drugi rekli da je »ljubazljiva i dražestna«, ²⁹⁸ lijepoga struka, bujne kose, te su joj mladići prilazili i rado se s njom družili. Kako se može iščitati iz dnevnika toga razdoblja Jarnević je imala prosaca i udvarača koje je odbijala, a i u kasnijoj je dobi imala udvarača pa i fizičke ljubavi, ali njezino nestupanje u brak rezultat je nepronalaska adekvatnoga partnera ili nerealizirane ljubavi prema nedostupnim muškarcima poput prve ljubavi Redingera. O tom Dragojla Jarnević piše:

»Pa da se ja vežem na ovakova kakova surovnjaka, da mu postanem ženom, robkinjom? Ja koja sam danomice nastojala da se usavršim u svakoj struci, što na ženu spada, koja sam vrstna bila neodvisan od muža život si stvoriti, ja da idem samo zato zamuž da budem ženom!? A kuda bi s punim vatrenim srcem, šta bi mašta, koja si stvarala ideal od muža, koja bi ga ljubiti mogla? Puki novac, časti ili kakovi ini obziri nikada me nisu mogli nagoniti na udaju. Vrlina muža kadra bi bila predobiti moju volju. Ali takav muž nije do mene dospio! Oni pako koji mi se nudiše, nebijaše ni jedan vrstan biti mi suprug po želji«. ²⁹⁹

Ljubav prema djeci Dragojla Jarnević realizirala je na tri razine: profesionalnoj kao odgajateljica i učiteljica, privatnoj kao odgajateljica sestrine djece, ali u kasnijoj dobi i književno-znanstvenoj kao autorica djela za djecu i pedagoških članaka. Jarnević se u *Dnevniku* opetovano očituje i po pitanjima domoljublja, nacionalne angažiranosti, mjestu i ulozi pisca u društvu, zauzima se za društvenu jednakost, iznosi vjerske stavove, a nerijetko iskazuje metafizičko uporište u shvaćanju ljudske sudbine i života uopće u kojem je moral

²⁹⁷ Isto, str. 18.

²⁹⁸ D. Jarnević, »Predgovor«, *Dnevnik*, str. 12.

²⁹⁹ Isto, str. 11.

ljudska, umna kategorija kojoj u opreci stoji priroda odnosno zahtjevi i mogućnosti ljudskoga tijela. Četrdeset i jedna godina života Dragojle Jarnević zabilježena u *Dnevniku* i temeljena na toj opreci prirode i morala, osobnih želja i ograničenja u njihovoj realizaciji daje nam uvid u osobni razvoj osobe koja je zbog nekonvencionalnoga življenja život provela neshvaćena i osamljena u svojoj okolini kojoj je bila i promatračem i zapisivačem. *Dnevnik* se može iščitati kao čežnja za ljubavlju i razumijevanjem koje Jarnević nikada u potpunosti nije doživjela, ali autoportret koji je u njem stvorila odraz je kompleksnoga unutarnjega života s kojim korespondira i onaj izvanjski, a nikako slika koja bi izazvala sažalijevanje i sućut, kako su neki rani istraživači njezina djela tumačili.

U *Dnevniku* se mogu naći brojni podatci vezani uz književni rad Dragojle Jarnević koji je najopsežniji od svih književnica 19. stoljeća, ali i žanrovski raznolik pa je osim poezije kojom se javlja na početku književnoga djelovanja, Jarnević pisala pripovijetke i drame, a autorica je i jednoga od prvih romana novije hrvatske književnosti. Treba napomenuti da je Dragojla Jarnević odgojena na njemačkom jeziku, a hrvatskim nije vladala. Tek poznanstvo s Ivanom Trnskim u Grazu naveo ju je na promišljanje o vlastitom nacionalnom identitetu i shvaćanju jezika kao njegovu neizostavnom i tvorbenom elementu. Pristajanje Dragojle Jarnević uz preporodne ideje primoralo ju je na učenje hrvatskoga jezika, ali i da se u književnom radu, započetom na njemačkom, okuša u hrvatskom jeziku. Međutim, koliko god se trudila Dragojla Jarnević, hrvatski jezik prema vlastitu svjedočenju i očaju koji je zbog toga nerijetko iskazivala, ali i sudeći prema njezinim djelima, nikada nije u potpunosti savladala. Dakako, ponajviše u *Dnevniku* vidljiv je njezin napredak na tom polju, ali razina do koje je dospjela nije bila dostatna za zadovoljenje strože čitateljske publike ni svoga doba, pa nije vjerojatno ni da bi današnje šire čitateljstvo moglo posegnuti za njezinim djelima (što recimo nije slučaj s nekim od njezinih suvremenika, primjerice Petrom Preradovićem, koji se podjednako kasno posvetio književnosti na hrvatskom jeziku). Kako pretpostavlja i sama Jarnević u *Dnevniku*, razlog je to i što nema njezinih djela u *Viencu*, vodećem časopisu razdoblja realizma, iako im je slala tekstove. Nikola Andrić zabilježio je kako su rukopisi Dragojle Jarnević za urednike i redaktore bili »strah i trepet« koji su joj često zamjerali što dovoljno ne radi na rukopisima prije predaje za objavljivanje.³⁰⁰ No upitno je koliko je Jarnević zbog lošega vladanja hrvatskim jezikom mogla značajno poboljšati svoja djela, a s druge strane Jarnević je smatrala da je rad na rukopisima i urednički posao, posebice ako se

³⁰⁰ N. Andrić, nav. dj., str. 2.

uzme u obzir da se objavljivanje književnih djela nije honoriralo za razliku od uredničkih i sličnih redakcijskih poslova koji su se, kako smatra, obilno nagrađivali.

Moralni poticaji ali i konkretni savjeti koje je Dragojla Jarnević na početku književne karijere dobila od Ivana Trnskoga poticajno su djelovali na njezin književni rad. Trnski u *Danicu ilirsku* šalje prvi rad Dragojle Jarnević kojim se predstavila javnosti i to pjesmu »Želja za Domovinom« objavljenu 1839.³⁰¹ Prvi stihovi, slažu se proučavatelji njezina rada, kao i poezija uopće, bili su najslabiji dijelovi njezina stvaralaštva čega je vjerojatno i sama Jarnević bila svjesna pa se sve više počela javljati proznim tekstovima kojima je ostala vjerna do samoga kraja književnoga djelovanja, štoviše okušavši se i u najzahtjevnijom proznoj formi – romanu. Između 1839. i 1843. Dragojla Jarnević objavila je preko 10 pjesama u časopisima *Danica ilirska*, *Kolo* i *Der Pilger*.³⁰² Prve pjesme »Želja za Domovinom« i »Domovini« u skladu su s većinom pjesama objavljenih u *Danici* domoljubne tematike i to kao odraz težnje za domovinom tijekom boravka u inozemnim krajevima. U kasnijim pjesmama Jarnević se okreće temama prijateljstva i ljubavi među kojima se ističe balada *Věštica* objavljena u *Kolu* 1843. Na versifikatorskom planu, uz siromašan leksik i značenjske stereotipe poezija Dragojle Jarnević ne može se smatrati uspjelom. No treba joj se priznati vješta gradnja pjesme u kojoj se posebno ističe lirski subjekt sklon samoironiji (»Moj ljubovnik«) i metafizičkoj neupitnosti o prolaznosti (»Molba na prolětje«), ali i tematiziranju tjelesnosti (»Udaljenomu priatelju«).

Adela Milčinović upozorila je na postojanje rukopisne knjižice s 50 pjesama Dragojle Jarnević³⁰³ o kojima Stanko Dvoržak piše: »Ima tu istinskih poetskih ostvarenja«. ³⁰⁴ Narativnost naznačena u objavljenim pjesmama a ostvarena posebice u baladi *Věštica* najuočljivija je u neobjavljenoj poeziji, u kojoj dio pjesmama ne podliježe nikakvim metričkim zakonima. Tematski se te pjesme naslanjaju na one objavljene s nešto izraženijim pejzažnim udjelom, a u izboru teme, leksika, stiha vidljiv je utjecaj dubrovačkih pisaca,

³⁰¹ Dragojla I.....ćeva. Ilirkinja iz Karlovca, »Želja za Domovinom«, *Danica ilirska*, V, br. 31, str. 121; Zagreb, 3. kolovoza 1839.

³⁰² Dragojla I.....ćeva. Ilirkinja iz Karlovca, »Želja za Domovinom«, *Danica ilirska*, V, br. 31, str. 121; Zagreb, 3. kolovoza 1839.; Dragojla, u Tèrstu, »Domovini«, *Danica ilirska*, V, br. 46, str. 181; Zagreb, 16. studenoga 1839.; Dragojla I.....ćeva. Ilirkinja iz Horvatske, »Cvėtak priateljstva«, *Danica ilirska*, V, br. 49, str. 197; Zagreb, 7. prosinca 1839.; Dragojla I.....ćeva. Ilirkinja iz Horvatske, »Kraj jeseni«, *Danica ilirska*, VI, br. 12, str. 45; Zagreb, 21. ožujka 1840.; Dragojla Jarnević, »Molba na prolětje«, *Danica ilirska*, VIII, br. 20, str. 77; Zagreb, 14. svibnja 1842.; Dragojla Jarnevićeva, »Udaljenomu priatelju«, *Danica ilirska*, VIII, br. 35, str. 137; Zagreb, 27. kolovoza 1842.; Dragojla J., »Moj ljubovnik«, *Danica ilirska*, IX, br. 41, str. 161–162; Zagreb, 14. listopada 1843.; Dragojla Jarnevićeva, »Cvėt. (Za njegovu sliku.)«, *Kolo*, I, str. 87; Zagreb, 1842.; Dragojla Jarnevićeva, »Věštica«, *Kolo*, III, str. 25–28; Zagreb, 1843.; Dragojla Jarnevićeva, »Moj sanak«, *Der Pilger*, br. 28, str. 221; Karlovac, 8. travnja 1843.; Dragojla Jarnevićeva, »Nova Žetva«, *Der Pilger*, br. 45, str. 351; Karlovac, 7. lipnja 1843.

³⁰³ Adela Milčinović, »Zaboravljene pjesme«, *Srpskohrvatski almanah za godinu 1911.*, str. 90–98; Beograd – Zagreb, 1911.

³⁰⁴ S. Dvoržak, nav. dj., str. 9.

narodne poezije ali i suvremenika poput Stanka Vraza.³⁰⁵ Sveobuhvatno gledajući na poeziju Dragojle Jarnević može se reći da je uz *Dnevnik* ona najosobnijega diskursa, čemu u prilog svjedoči i niz pjesama iz 1841. vezanih uz Ivana Trnskoga, razdoblja u kojem zbog međusobna nerazumijevanja ostaju bez kontakta, o čem Jarnević opširno piše i u *Dnevniku*.³⁰⁶ Neobjavljene pjesme također idu u prilog činjenici da je Jarnević prestala pisati poeziju 40-ih godina 19. stoljeća i u potpunosti se posvetila proznom stvaralaštvu.

Istodobno uz poeziju Dragojla Jarnević pisala je prozu, pa je bez uobičajenoga prethodnoga objavljivanja u časopisima 1843. objavila proznu knjigu *Domorodne poviesti* s tri pripovijesti – *Oba priatelja*, *Žertve iz ljubavi i viernosti* i *Povodkinje pod gradom Ozlom*.³⁰⁷ To joj je ostala i jedina objavljena knjiga za života, iako je sljedećih gotovo trideset godina nastavila objavljivati pripovijesti po časopisima (*Neven*, *Leptir*, *Glasonoša*, *Naše gore list*, *Hrvatski sokol*, *Dragoljub*).³⁰⁸ Teme tih prvih pripovijesti preuzete su iz usmene hrvatske predaje, s prostora dobro poznatih Dragojli Jarnević – Krka, Senja i Ozlja, a u koje su inkorporirane i činjenice iz hrvatske burne povijesti od 17. do 19. stoljeća. U prve dvije pripovijesti, *Oba priatelja* i *Žertve iz ljubavi i viernosti*, posebno je naglašena domoljubna nota, opisane su ljepote hrvatskoga krajolika, ali i hrvatski ljudi koje Jarnević predstavlja kao dobre i gostoljubive, s izraženom čežnjom za domovinom, a polaganje života za domovinu predstavljeno je kao najveći moralni čin koji stoji iznad bilo kakva drugoga oblika ljubavi pa i onoga majčinskoga. Treća pripovijetka, *Povodkinje pod gradom Ozlom*, temeljena je na

³⁰⁵ Usp. A. Milčinović, nav. dj., str. 95–96.

³⁰⁶ Isto, str. 94.

³⁰⁷ Dragojla Jarnevićeva, *Domorodne poviesti* od Dragoile Jarnevićeve. Knjiga prva, Tiskom k. p. tiskarne Ivana N. Prettnera, Karlovac, 1843.

³⁰⁸ Dragojla Jarnevićeva, »Prevareni zaručnici«, *Neven*, II, br. 9–12, str. 129–133, 145–152, 165–170, 186–188; Zagreb, 3., 10., 17., 24. ožujka 1853.; Dragojla Jarnevićeva, »Prijateljice«, *Neven*, III, br. 8–11, str. 114–121, 139–141, 151–157, 170–175; Zagreb, 23. veljače, 2., 9., 16. ožujka 1854.; Dragojla Jarnevićeva, »Sudbina«, *Neven*, III, br. 27–31, str. 417–422, 433–441, 449–451, 465–475, 482–489; Zagreb, 6., 13., 20., 27. srpnja i 3. kolovoza 1854.; Dragojla Jarnevićeva, »Ljepota djevojka«, *Neven*, VII, br. 16–19, str. 242–246, 258–262, 273–278, 289–294; Zagreb, 17., 24., 31. srpnja i 7. kolovoza 1858.; Dragojla Jarnevićeva, »Prsten«, *Neven*, VII, br. 36–39, str. 563–567, 578–583, 593–599, 609–615; Zagreb, 4., 11., 18., 25. prosinca 1858.; Dragojla Jarnević, »Plemić i seljan. Povjest od Dragojle Jarnević«, *Leptir za godinu 1860.*, str. 69–136; Zagreb, 1860.; Dragojla Jarnevićeva, »Marica – Margarete. Crta iz sadanjega života, od Dragoile Jarnevićeve«, *Glasonoša*, II, br. 30–38, str. 1–2, 1–2, 1–2, 1–3, 1–2, 2, 2, 2–3, 1–2; Karlovac, 13., 16., 20., 23., 27., 30. travnja, 4., 7., 11. svibnja 1862.; Drag. Jarnj., »Tudje spletke«, *Naše gore list*, II, br. 28–33, str. 217–219, 225–227, 233–236, 241–243, 249–251, 258–259; Zagreb, 15., 25. listopada, 5., 15., 25. studenoga 1862.; »Ljubav i prijateljstvo«, *Dragoljub*, str. 4–44; Zagreb, 1865.; Dragojla Jarnevićeva, »Ružin pupolj. (Novella od Dragojle Jarnevićeve)«, *Dragoljub*, I, br. 37–42, str. 577–582, 593–601, 609–617, 625–630, 642–648, 658–666; Zagreb, 14., 21., 28. rujna, 5., 12., 19. listopada 1867.; Dragojla Jarnevićeva, »Strašna ženitba. (Po istinitom događaju Dragojla Jarnevićeve)«, *Dragoljub*, II, br. 48–51, str. 753–756, 769–774, 785–791, 801–808; Zagreb, 1868.; Dragojla Jarnevićeva, »Tamburaš. Izvorna pripoviedka po istinitu događaju. Od Dragojle Jarnevićeve«, *Hrvatski sokol*, I, br. 14–24, str. 212–217, 227–234, 245–250, 260–266, 277–282, 292–296, 307–312, 325–328, 340–343, 357–360, 373–381; Zagreb, 6., 13., 20., 27. travnja, 4., 11., 18., 25. svibnja, 1., 8., 15. lipnja 1970. U bibliografiji radova Dragojle Jarnević na kraju navedene knjige Dvoržak navodi i pripovijetku *Pepelari* te da je objavljena u *Glasonoši* ali ne zna kada.

mitološkom katalogu hrvatske usmene predaje u kojoj su vile nositelji zapleta, ali umjesto tradicijskoga shvaćanja vila koje mame muškarce, kod Dragojle Jarnević one mame ženu, pa će tako »i vilinsko i žensko u čitavoj priči predstavljati svojevrsni subverzivni element opiranja patrijarhalnom svijetu, dakle dio autoričina ideologema«. ³⁰⁹

Domoljubni diskurs zbirke u cjelini ostvaren je na tri razine: povijesnoj, geografsko-pejzažnoj i mitološkoj, odnosno u potpunosti je usuglašen kako s hrvatskim preporodnim nastojanjima u književnosti tako i s europskim romantičarskim iskazom. S druge pak strane gradnja priče, zapleti, karakterizacija likova vrlo su bliski postupcima iz trivijalne književnosti doba Dragojle Jarnević. U zbirci koja za cilj ima ispričati zanimljive priče i uputiti čitatelja na završnu pouku likovi i njihovi postupci stereotipizirani su, zapleti se događaju bez jasne unutarnje motivacije likova, primjerice ljubavi se događaju na prvi pogled, pri čem je izrazit sentimentalizam koji će ostati temeljnom značajkom i ostaloga proznoga rada.

Dragojla Jarnević najavljivala je i drugi dio *Domorodnih poviesti*, ali ta zbirka nije nikada tiskana vjerojatno ne nalazeći dovoljan broj pretplatnika. Čak je prošlo cijelo desetljeće do sljedećega objavljenoga priloga Dragojle Jarnević u časopisu – pripovijetke *Prevareni zaručnici* objavljene u *Nevenu* 1853. U *Nevenu* je u šest godišta Jarnević objavila pet pripovijetki, a za pripovijetku *Prijateljice* čak i bila nagrađena, pa se i u tom kontekstu naglašava njezina književnopovijesna važnost kao autorice koja je objavljujući u doba apsolutizma pridonijela održanju kontinuiteta književnosti pisane na hrvatskom jeziku. Razvojna linija pripovijedanja Dragojle Jarnević dovodi ju do tema iz suvremenoga života uvodeći time novost u tadašnju hrvatsku novelistiku okrenutu hajdučko-turskim temama i motivima, ali ne uzmiče od trivijalnoga sentimentalističkoga fabuliranja. No sve nedostatke vezane uz likove i radnje Dragojla Jarnević nadomjestila je »hipertrofiranim zapletom sa silovitim slijedom razvedenih, kadšto iznenađujuće vješto, čak i duhovito smišljenih, moralno, intelektualno ili afektivno impostiranih zapleta«, ³¹⁰ ali je zato bila primorana na razne više ili manje uspješne snalažljivosti kako bi dovela do njegova raspleta. Detoni Dujmić upozorava kako je uz prikaze suvremenih tema, likova i prostora i pri nekim oblikovanjima likova Dragojla Jarnević pokazivala ranorealističke sklonosti, navodeći primjer pripovijetku *Strašna ženidba* u kojoj je pripovjedački naglasak na duševnoj patnji glavne junakinje, a

³⁰⁹ Kornelija Kuvač-Levačić, »Porodni pečat. Mitsko konstituiranje glavnog ženskog lika u pričama Dragojle Jarnević i Vesne Bige«, *Umjetnost riječi*, LV, br. 1–2, str. 15–31; Zagreb, siječanj, 2011. Cit. str. 21.

³¹⁰ D. Detoni Dujmić, nav. dj., str. 21.

događa se i podložnost promjeni likova psihološki ili društveno motiviranoj.³¹¹ Također navodi i zadnju objavljenu pripovijest *Tamburaš* kao jednu »od rjeđih Jarnevićkinih stilskih pa i jezično dotjeranijih proza, s manje statičnih monoloških ulomaka«. ³¹² Kada je riječ o hrvatskom suvremenom romanu, u književnoj se historiografiji navodi kao prvi cjeloviti i izvorni roman Kraljevićev *Požeški đak*, no treba napomenuti da Jarnević već sljedeće godine 1864. u *Domobranu* tiska svoj roman *Dva pira*.³¹³ Roman je temeljen na »romantičarskoj igri sa suprotnostima«, razgranate radnje u kojoj se izmjenjuju opisni i emotivni slojevi teksta, s trivijalnim zapletima kao pokretačima radnje u kojoj su, osim što su prikazani crno-bijelom tehnikom, likovi i spolno diferencirani, pa su muški likovi podložniji strastima, a žene emocionalnim patnjama i dvojabama, a od posebnoga su zanimanja epistolarni umetci koji će biti zastupljene narativne tehnike na početku 20. stoljeća posebice kod književnica (primjerice u ovom radu kasnije spomenuta Milka Pogačić i njezina *Ispovijest*).³¹⁴

Prema vlastitim dnevničkim zapisima Dragojla Jarnević autorica je i tri dramska teksta: *Duvna*, *Veronika Desinićeva* kojim je 1851. sudjelovala na natječaju za izvornu dramu te *Marija, kraljica ugarsko-hrvatska* djelomično tiskan tek 1918. u *Hrvatskoj prosvjeti*. No cjelovite drame nisu ni tiskane ni sačuvane.

Posljednja književna faza Dragojle Jarnević obilježena je dječjom književnošću. Tijekom 1875. u *Smilju* objavljuje dvije pripovijetke za djecu *Poštena djeca* i *Sirote* te *Mudre izreke*.³¹⁵ Rezultat je to pojačana zanimanja za suvremenu odgojnu problematiku kojoj se posvetila pred kraj života potaknuta druženjima s hrvatskim naprednim učiteljstvom primjerice Davorinom Trstenjakom, Marijom i Skenderom Fabković, Jankom Tomićem itd. Godine 1872. drži javno predavanje za karlovačke gospođe koje poslije objavljuje u praškom *Slavenskom pedagogu* što joj je bilo poticajem da u hrvatskoj periodici nastavi objavljivati članke pedagoške problematike, a iste godine postaje članicom Hrvatskoga književno-pedagoškoga zbora.³¹⁶ No i taj je angažman Dragojle Jarnević logičan slijed njezina životnoga puta u kojemu je bila odgajateljicom i učiteljicom veći dio života bilo tuđe djece bilo svojih nećaka i pranećaka te je iz prve ruke bila upoznata s problematikom odgoja kojemu je mogla

³¹¹ Isto, str. 22.

³¹² Isto, str. 22–23.

³¹³ Dragojla Jarnevićeva, »Dva pira. Izvorni roman od Dragojle Jarnevićeve«, *Domobran*, I, br. 1–108; Zagreb, 14. svibnja – 23. rujna 1864.

³¹⁴ D. Detoni Dujmić, nav. dj., str. 23–24.

³¹⁵ Drag. Jarnevićeva, »Poštena djeca. Pripovijest Drag. Jarnevićeve«, *Smilje*, III, br. 1–2, str. 5–8, 19–22; Zagreb, 1. siječnja i 1. veljače 1875.; Drag. Jarnevićeva, »Sirote. Priča. Pripovijest Drag. Jarnevićeve«, *Smilje*, III, br. 4–5, str. 50–52, 66–69; Zagreb, 1. travnja i 1. svibnja 1875.; Drag. Jarnevićeva, »Mudre izreke. od Drag. Jarnevićeve«, *Smilje*, III, br. 6, str. 95; Zagreb, 1. lipnja 1875.

³¹⁶ »O domoljublju i odgojenju ženske mladeži«, *Slovanski pedagog*, str. 197–209; Prag, 1872.

biti i objektivnim kritičarom. S druge pak strane, zanimanje za obrazovno-odgojne teme duboko je usađeno i u njezina preporodna nastojanja jer je davno shvatila da je hrvatskomu narodu potrebno znanje i obrazovanje koje će mu omogućiti prosperitet na svim područjima, a posebice se to odnosilo na uspostavljanje mogućnosti obrazovanja žena s obzirom na to da je i sama bila onemogućena u želji za formalnim obrazovanjem.

Irena Lukšić upozorila je da se književno stvaralaštvo Dragojle Jarnević mora razmatrati u okviru književno-stilskoga razdoblja romantizma temeljenoga na trostrukosti – nacionalno, individualno i univerzalno.³¹⁷ Lukšić također upozorava na lektiru i uzore koji se mogu iščitati iz proznoga rada Dragojle Jarnević, a koja je obuhvaćala autore i viših i manjih estetskih dometa (Kotzebue, Schelling, Schiller, Kramer, Lafontaine, Uhland, Pichler ...) no upravo iz tzv. trivijalne ili »niske« književnosti dolaze opća obilježja djela Dragojle Jarnević: »pretjerana sentimentalnost (plačljivost), obilježenost imena likova karakternim osobinama, tipski junaci (sirotice, zanesenjaci, zlotvori), neočekivane životne situacije (otmice, nestanci), čudovišta i slično.«³¹⁸ U tom se kontekstu književni rad Dragojle Jarnević može sagledavati kao izraz tipičnih literarnih konvencija svoga doba smještajući se u širi okvir od nacionalnoga, u tokove europske književnosti. Usmjerenost ka nacionalnomu kod Dragojle Jarnević ponajmanje se izražava domoljubnim zanosom ili budničarskim elementima prisutnima primjerice u njezinoj poeziji, a ponajviše zanimanjem za nacionalnu baštinu koje u književnom radu izraz pronalazi izborom tema i motiva iz hrvatske prošlosti, posebice hrvatske mitologije odnosno folkloristike, usmene predaje i narodne poezije, pa nerijetko u prozne radove »inkorporira stihove narodne pjesme, domoljubnih davorija, kao i pokoji motiv narodne balade ili bajke.«³¹⁹ To miješanje žanrova, tipično za razdoblje romantizma, odraz je individualnoga čina koji ruši žanrovske konvencije radi postizanja najadekvatnijega izraza odabrane teme. Kada Dragojla Jarnević u hrvatskoj mitologiji pronalazi uporište za neke od zapleta, primjerice u pripovijesti *Povodkinje pod gradom Ozlom*, čime pridonosi neizvjesnosti tijeka radnje a time i zadržava čitateljevu pozornost, zapravo također odražava romantičarsko načelo univerzalizma odnosno nadilaženja granica realnosti i čovjekova iskustva. U brojnim proznim radovima Dragojle Jarnević prisutna je didaktična, prosvjetiteljska nota koju čitatelj njezina doba i traži u književnim djelima. Za hrvatsku je proznu književnost od posebne važnosti činjenica što je ona prva napravila odklon od hajdučko-turske tematike i pristala uz

³¹⁷ Irena Lukšić, »Dragojla Jarnević i europski romantizam«, *Zbornik radova sa stručnoga skupa o Dragojli Jarnević*, Ogranak Matice hrvatske u Karlovcu, Karlovac, 2013., str. 11–15.

³¹⁸ Isto, str. 13.

³¹⁹ D. Detoni Dujmić, nav. dj., str. 25.

teme iz svakodnevnoga života, a i prva je kod koje možemo iščitati pokušaje individualizacije i psihologizacije likova.

Borba za književnu publiku tijekom prve, a dijelom i druge polovice 19. stoljeća koja bi čitala hrvatske knjige bila je to više otežana što hrvatskih knjiga iz toga doba, posebice onih koje bi spadale u takozvanu lijepu književnost, nije bilo u značajnoj mjeri. Ono što je postojalo nije ni u kojoj mjeri zadovoljavalo ukus ženske čitateljske publike odgojene na romantičarsko-sentimentalnom štivu pretežito njemačkih i talijanskih autora. Kao žena koja je i sama čitala takvu popularnu »žensku« literaturu i na njoj odrasla, Dragojla Jarnević bila je najpozvanija da svojim književnim pokušajima ponudi ženskomu čitateljstvu njezinu hrvatsku inačicu. No smještajući radnju u hrvatski prostor, među hrvatske ljude, donoseći dijelove hrvatske povijesti te tradicije ali i suvremenosti Dragojla Jarnević odgovorila je i zahtjevima hrvatskih preporoditelja u njihovim domoljubnim nastojanjima oko književnosti. Kasniji izbor tema i motiva iz suvremenosti kojima je unijela novost i živost u hrvatsku novelistiku pozicionira je među preteče realističnih nastojanja u hrvatskoj književnosti, a povremenim pokušajima psihologizacije likova pokazala je razumijevanje za nove zahtjeve književnosti na koje je hrvatska književnost u potpunosti odgovorila tek potkraj 19. stoljeća. Dragojla Jarnević u pripovijetkama je bila najuspješnija u stvaranju zapleta kojima je uspjevala zadržati čitateljsku pozornost pa bi bez sumnje neki od njezinih radova, baš kao i *Dnevnik*, i danas mogli pronaći svoju publiku. Razlog da se to ne događa leži u samo jednoj činjenici, a to je hrvatski jezik koji, kako je više puta napomenuto, Dragojla Jarnević nije nikada savladala, pa za današnjega čitatelja pripovijetke, osim što su čak i mjestimično nerazumljive, zahtijevaju značajan napor u iščitavanju i razumijevanju sadržaja. No iako nema sumnje koliko je književnopovijesna važnost Dragojle Jarnević velika, ipak joj još treba priznati da je među rijetkima kojima je uspjelo pridobiti žensku čitateljsku publiku i na taj način pokušao u njih pobuditi nacionalnu svijest i zanimanje za hrvatski jezik, povijest, tradiciju i hrvatski identitet uopće.

2.1.3. Ana Vrdoljak (Imotski, 1833. – Knin, 1869.)

Ana Vrdoljak hrvatska je pjesnikinja iz razdoblja romantizma koja je pjesme objavljivala u *Zori dalmatinskoj*. U razdoblju od tri godišta časopisa Vrdoljak je objavila šest

pjesama no nakon toga više se ne javlja u javnosti književnim radom.³²⁰ U toj činjenici vjerojatno treba tražiti razlog za njezin izostanak iz najvećega dijela hrvatske književne historiografije. Njezino ime prvi spominje Vinko Lozovina u književnopovijesnoj sintezi *Dalmacija u hrvatskoj književnosti* iz 1938., no tek je uzgred spomenuvši kao suradnicu Zore dalmatinske. Tek druga polovica 20. stoljeća donosi nešto više tekstova o njoj iako ih je većina objavljena u tisku i više je prigodničarskoga karaktera te kao skretanje pozornosti na Anu Vrdoljak kao književnopovijesnu činjenicu koja je ostala neistražena.³²¹ Povod nekolicini tekstova s početka 70-ih godina 20. stoljeća bila je najava izlaska knjige pjesama Ane Vrdoljak koju je trebao objaviti Centar za kulturu Narodnoga sveučilišta grada Zagreba koja po svemu sudeći nikad nije objavljena, odnosno postavljanje poprsja u imotskom samostanskom muzeju, rad akademskoga kipara Mile Grgasa koji je izradio i spomen-ploču u bronci s reljefom lica Ane Vrdoljak.³²² Što se tiče znanstvenoga diskursa, u ocjeni pjesništva Ane Vrdoljak najznačajniji prilog dao je Tode Čolak u nekolicini svojih tekstova i to ponajviše u okviru istraživanja časopisa *Zora dalmatinske*.³²³ U većini navedenih priloga Ana Vrdoljak prozvana je »čudom od djeteta« jer kada objavljuje prvu pjesmu ima tek 11 godina čime postaje našom najmlađom književnicom u povijesti.

Kada je riječ o osnovnim biografskim podacima može se navesti da je Ana Vrdoljak rođena u Imotskom 1833., umrla u Kninu 1869., a iako nema tragova o njezinu formalnom obrazovanju, kao i Jagoda Brlić, odrastala je u obiteljskom okruženju u duhu preporoditeljskih ideja koje su, kako će se njezinom poezijom potvrditi, znatno utjecale na njezino formiranje te je pretpostaviti da su joj članovi obitelji u takvom ozračju omogućili neki oblik neformalnoga obrazovanja. Prvenstveno se to odnosi na Jeronima Vrdoljaka, strica

³²⁰ Ana Vrdoljak od 11. god. Imotskinja Dalmatinka, »Xalba«, *Zora dalmatinska*, I, br. 39, str. 305; Zadar, 23. rujna 1844.; Ana Vrdoljak Imotskinja Dalmatinka, »Pozdrav Zori Dalmatinskoj«, *Zora dalmatinska*, I, br. 44, str. 345; Zadar, 28. listopada 1844.; Ana Vrdoljak, »Cvjet Ljubice Dalmatinske«, *Zora dalmatinska*, II, br. 16, str. 122; Zadar, 21. travnja 1845.; Ana Vrdoljakova, »Misli«, *Zora dalmatinska*, II, br. 52, str. 409; Zadar, 29. prosinca 1845.; Anica Vrdoljakova Imotskinja, »Dvi sestre dvi Jabuke Rumene. Zora i Danica«, *Zora dalmatinska*, III, br. 17, str. 129; Zadar, 27. travnja 1846.; Anica Vrdoljakova Imotskinja, »Svim Mladim Slavonkinjama Milim Posestrimam u spomen ljubavi«, *Zora dalmatinska*, III, br. 44, str. 347; Zadar, 2. studenoga 1846.

³²¹ Popis objavljenih radova o Ani Vrdoljak do 1993. donosi se u: *Pjesme Ane Vrdoljak Imotskinje*, ur. Milan Glibota, Matica hrvatska Imotski, Imotski 1993., str. 40–41 i iznosi 14 jedinica.

³²² Ante Bilić, »Iznimka u hrvatskoj književnosti« *Večernji list*, XV, br. 3760, str. 8; Zagreb, 9. i 10. listopada 1971.; Dubravka Erceg, »Zaboravljeni 'vunderkind' iz Imotskog«, *Vjesnik*, XXXII, br. 8846, str. 8; Zagreb, 3. listopada 1971.; I[van] Juroš, »Ana Vrdoljak Imotskinja«, *Imotska krajina*, VII, br. 173, str. 9; Imotski, 15. prosinca 1976.

³²³ Tode Čolak, »'Zora dalmatinska' (1844–1849). Priloga proučavanju književnosti Ilirskoga pokreta u Dalmaciji«, *Zbornik Filozofskoga fakulteta*, knj. IV–2, str. 359–414; Beograd, 1959.; Tode Čolak, »'Zora dalmatinska' i njen doprinos književnosti ilirskoga pokreta. Odlomak iz studije«, *Kolo*, 8–9–10, str. 284–298; Zagreb, kolovoz–rujan–listopad, 1966.; Tode Čolak, »Ana Vrdoljak«, *Život*, XXIII, knj. XLV, br. 6, str. 749–755; Sarajevo, lipanj 1974.

Ane Vrdoljak, svećenika i značajnoga dalmatinskoga kulturnoga radnika i preporoditelja, stalnoga suradnika *Zore dalmatinske*. S 23 godine udala se za Josipa Alačevića, poznatoga hrvatskoga arheologa, povjesničara i konzervatora s kojim se odselila u Knin gdje je umrla pri porodu sedmoga djeteta. Ana Vrdoljak pokopana je u sarkofagu, poklonu Frane Bulića, na kojem je Alačević uklesao latinski natpis da spomenik podiže supruzi Ani i trojici rano preminulih sinova.³²⁴ Mirko Tomasović pretpostavlja da Josip Alačević, za razliku od supruga Ane Vidović, nije poticao svoju suprugu na književni rad već joj je dodijelio uobičajenu ulogu supruge i majke, a njezinu radu u prilog nije išla ni jalna sredina pa je, nastavlja Tomasović, sama Ana Vrdoljak iskonstruirala priču, koja se javlja u historiografiji, prema kojoj je njezine stihove pisao stric Jeronim Vrdoljak.³²⁵ To ipak ne opravdava stanku u objavljivanju u razdoblju od deset godina koliko je prošlo od zadnje objavljene pjesme u *Zori* do njezine udaje. Ima indicija da postoji nešto pjesama u rukopisu u zadarskom arhivu koje bi jezično-stilski odgovarale rukopisu Ane Vrdoljak, ali nije poznato da je sustavnije istraživanje u tom smjeru obavljeno.³²⁶

Tode Čolak pišući o Ani Vrdoljak naglašava kako se čitajući njezine pjesme može steći dojam da ih je napisao čovjek sa životnim iskustvom, izgrađenim svjetonazorom, kulturne i književne naobrazbe, a sudeći po literarnoj kvaliteti pjesama objavljenih u *Zori dalmatinskoj* »došle bi odmah iza Preradovićevih«.³²⁷ Književnovrijednosni sud Čolak objašnjava analizom pjesama koja ukazuje kako »u odnosu na ostale pesnike, njen jezik je nešto lepši, reči probranije, bez obzira što upotrebljava ikavski izgovor, a stih joj je skladan i gibak«.³²⁸ No Čolak smatra da je Ani Vrdoljak netko ipak morao pomoći u pisanju pjesama, pretpostavljajući da je to bio njezin stric Jeronim Vrdoljak. Ipak, on ne sumnja u autorstvo tih pjesama jer drži da Jeronim Vrdoljak s jedne strane nije imao razloga skrivati svoju poeziju pod tuđim imenom (pa ni sadržajno kao svećenik), ali što je važnije, njegove pjesme iz *Zore dalmatinske*, smatra Čolak, »stoje daleko ispod pesama Ane Vrdoljak Imotskinje«.³²⁹ Svi

³²⁴ Natpis glasi: CONIUGI . ANNAE . FILIIS . PHILOMENI . CYRAMO ET . LAMBERTO . DULCISS . JOS . ALACEVIC . P . MDCCCLXIX. Prema: Milan Glibota, »Ana Vrdoljak – imotski slavuj«, *Imotska krajina*, br. 23 (477), str. 6; Imotski, 15. veljače 1992.

³²⁵ Mirko Tomasović, »Ana Vrdoljak«, *Neznane i neznani. Kroatistički prinosi*, Konzor, Zagreb, 2011., str. 106.

³²⁶ Ante Bilić, »Ana Vrdoljak, iznimni slučaj u hrvatskoj književnosti«, *Encyclopaedia moderna*, 24, Zagreb, 1973., str. 122–124; Milan Glibota, »Ana Vrdoljak Imotskinja, *Pjesme Ane Vrdoljak Imotskinje*, ur. Milan Glibota, Matica hrvatska Imotski, Imotski 1993., str. 9.

³²⁷ Tode Čolak, »'Zora dalmatinska' i njen doprinos književnosti ilirskoga pokreta. Odlomak iz studije«, *Kolo*, 8–9–10, str. 290; Zagreb, kolovoz–rujan–listopad, 1966.

³²⁸ Isto, str. 291.

³²⁹ Tode Čolak, »'Zora dalmatinska' (1844–1849). Priloga proučavanju književnosti Ilirskoga pokreta u Dalmaciji«, *Zbornik Filozofskoga fakulteta*, knj. IV–2, str. 383; Beograd, 1959.

navedeni Čolakovi sudovi ostali su kao neprijeporne ocjene u tekstovima o pjesništvu Ane Vrdoljak.

O 160. obljetnici rođenja Ane Vrdoljak 1993. Ogranak Matice hrvatske u Imotskom objavio je knjigu *Pjesama Ane Vrdoljak Imotskinje* koju je uredio, popratio uvodnim tekstom i priložio popis literature o Ani Vrdoljak s 14 jedinica Milan Glibota. O Ani Vrdoljak, mada ukratko i ne dodjeljujući joj samostalno poglavlje koje neupitno zaslužuje, piše i Dunja Detoni Dujmić u svojoj knjizi *Ljepša polovica književnosti*. Stoga treba istaknuti netočnosti prisutne u bilješci Dubravka Jelčića u djelu *Hrvatski književni romantizam* kojom je popratio tekst o Ani Vrdoljak i njezine dvije pjesme koje je u njega uvrstio: »O Ani Vrdoljak nije dosad napisano ništa. Nju samo usputno spominju i Lozovina i Barac. Čak su i podaci o njoj uglavnom nepoznati. Ali, iako je njeno književno značenje više nego skromno, u ovoj knjizi našla je mjesto kao još jedan primjer pjesničke komunikacije između hrvatskoga sjevera i juga u razdoblju hrvatskoga književnoga romantizma«, ³³⁰ a također je jednu od najpoznatijih pjesama Ane Vrdoljak »Svim Mladim Slavonkinjam Milim Posestrimam u spomen ljubavi« pripisao Ani Vidović i to predstavivši je tom pjesmom.

Da se ne radi tek o književnopovijesnoj važnosti Ane Vrdoljak već o značajnoj pjesničkoj ličnosti iz doba romantizma svjedoče i analize njezina pjesništva koje su iznijeli Dunja Detoni Dujmić i Mirko Tomasović. Detoni Dujmić govori o pjesmama »začudujuće zrelosti i versifikatorske vještine«, »vrsnih pjesmotvora u dotjeranom osmercu ili desetercu, probrane ikavice, tada suvremene motivike te odmjereno uporabljenih stilema narodne pjesme«, »a pritom pokazuje dobro vladanje zakonima alegorijskoga izražavanja, kao i poznavanje aktualne problematike, napose uloge ženskoga pisanja u buđenju narodne svijesti«. ³³¹ Mirko Tomasović prije same analize pjesama Ane Vrdoljak usporedbom dijela njezine pjesme »Cvjet Ljubice Dalmatinske« i dijela pjesme Jeronima Vrdoljaka ispjevane u povodu rođendana austrijskoga cara Ferdinanda I. Austrijskoga, a objavljene u istom broju *Zore dalmatinske*, želi dokazati kako se ne može govoriti da je riječ o istom autoru obiju pjesama. Tomasović to radi potaknut legendom da je njezine pjesme zapravo napisao njezin stric koju je zbog jalne sredine, kako tvrdi, iskonstruirala sama Ana Vrdoljak, a koja se »po nekoj inerciji još ponekad čuje«. ³³² No literatura ne podržava taj Tomasovićev navod a on ne navodi izvor. U svakom slučaju, Tomasović za pjesmu Jeronima Vrdoljaka piše: »Versifikatorski je to zbrkana tvorevina (deseterci, jedanaesterci, dvanaesterci i, čak

³³⁰ Dubravko Jelčić, »Ana Vrdoljak«, *Hrvatski književni romantizam*, Školska knjiga, Zagreb, 2002., str. 582.

³³¹ Dunja Detoni Dujmić, »Preporodni razgovori«, *Ljepša polovica književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998., str. 13–14.

³³² Mirko Tomasović, nav. dj., str. 106–107.

trinaesterci), s parnim banalnim rimama, stilski i retorički zapuštena».³³³ Kada je riječ o stihovima Ane Vrdoljak, »Ana niže tečne osmerce u četvorostih s pravilnim i zvučnim rimama (ABBA); ritamski besprijekorne stihove naravnoga tijeka i retorike na kraju obogaćuje rodoljubnom metaforikom«.³³⁴ Analizom i ostalih pet objavljenih pjesama Ane Vrdoljak Tomasović govori o dobroj versifikatorskoj tehnici i pjesničkom izričaju, svježem leksiku i urođenom osjećaju za ritam zaključujući da su neke od pjesama »za ono vrijeme antologijske«.³³⁵ Tomasović posebno naglašava kako je svaka pjesma drukčijega metričko-strofičkoga ustroja – kačićeви deseterci, gundulićeви osmerci, kombinacija osmeraca i sedmeraca, izmjena stihova od četiri i tri stiha u istoj pjesmi; ističe posvajanje stilema iz usmene i starije hrvatske poezije te kako »lako ispunjuje srokovni raspored složenih stroga (oktave i sestine)« pokazujući »izniman osjećaj za rimu« sa »spontanom lirskim pjevom«.³³⁶

Razmatrajući sadržajno-motivski plan pjesama Ane Vrdoljak u njoj nema ljubavnih motiva i tema već su sve prožete dubokim rodoljubljem i preporodnim zanosom koji se realiziraju na različite načine. Prva pjesma »Xalba« s motivom odbjegle ptice koja izaziva tugu lirskoga subjekta realizirana je kao dijalog djevojčice i bake koja tješi djevojčicu kako će djed uhvatiti i vratiti pticu da bi se na kraju otkrila alegorija o ptici kao odnarođenom pojedincu kojemu će *Zora dalmatinska* probuditi svijest o nacionalnoj pripadnosti. U pjesmi »Cvjet Ljubice Dalmatinske« lirski subjekt ne želi biti istrnut iz podneblja u kojem raste nacionalno se identificirajući kao »listak slavske gore«, »Da se zovem, znaj, *Ljubica* / Mali cvjetak naše Zore«, a za tu pjesmu Tomasović tvrdi kako je, uvodeći okoliš Imotske krajine u hrvatsku poeziju, Ana Vrdoljak na određen način prethodnica Tinu Ujeviću. Još jednu novinu Ana Vrdoljak uvodi pjesmom »Misli« i to motiv odlaska iz zavičaja i čežnje za domom koji se u toj pjesmi prikazuje ispoviješću vojnika kao lirskoga subjekta koji prizivajući sjećanje na odlazak od kuće prije 10 godina i dirljiv oproštaj od majke traži od mornara da ga preveze do doma. Preostale tri pjesme već naslovom odaju svoju programatsku utemeljenost, s jedne strane podršku preporodnim nastojanjima, a s druge njihovu realizaciju kroz preporodne časopise *Danica ilirska* i *Zora dalmatinska*. »Pozdrav Zori Dalmatinskoj« ispjevana u povodu pokretanja časopisa, budničarki intonirana kao poziv ženama »posestrimama«, građena je na pejzažnoj motivistici; zora koja pridonosi svjetlom, toplinom i obiljem idiličnoj slici prirode. Takav motivski sloj prisutan je i u pjesmi »Dvi sestre dvi Jabuke Rumene. Zora i Danica« u kojoj do izražaja dolazi proklamirana ideološka usmjerenost – poziv na slogu i ujedinjenje

³³³ Isto, str. 107.

³³⁴ Isto, str. 108.

³³⁵ Isto, str. 108–109.

³³⁶ Isto, str. 113.

hrvatskoga naroda (»Jednim duhom / Dalmatinci / Nek s Ilirci / Dihšu svi«). Od posebne je važnosti pjesma »Svim Mladim Slavonkinjam Milim Posestrimam u spomen ljubavi«, zadnja koju Ana Vrdoljak objavljuje, nastala kao reakcija na pjesmu Ilije Okrugića Srijemca »Svim mladim Dalmatinkam Milim Posestrimam u spomen ljubavi« objavljenu 1846. u trećem broju *Zore dalmatinske*. Okrugićeva pjesma u preporoditeljskoj je maniri pohvala Dalmatinkama, njihovoj vanjskoj ljepoti i karakteru te domoljublju koje usađuju u djecu. Ana Vrdoljak odgovara stihovima posvećenima Slavonkama. Svoju versifikatorsku vještinu Vrdoljak iskazuje preuzimanjem strofe i stiha Okrugićeve pjesme, a sadržajno također gradi pjesmu na sličan način kao Okrugić, hvaleći vrline Slavonkinja no, u njezinu slučaju, bez nacionalno-ideološkoga utjecaja do zadnje strofe, kada zaziva slogu među Slavonkinjama i Dalmatinkama kao i slogu među slavenskim narodima. Okrugić radi gradaciju iskazane ljubavi prema Dalmatinkama izmjenom početka stiha (»Najpri / Dalje / O! ta / Ah, ta«) u zadnja tri stiha svake strofe koja doživljavaju promjenu još samo kod atribuiranja Dalmatinki kao milih, vrijednih i lijepih. Ta zadnja tri stiha kod Vrdoljak ostaju ista osim također u atribuiranju Slavonki gdje Vrdoljak pokazuje veću maštu i jezičnu spretnost opisujući ih u svakoj strofi novim epitetom, pa su Slavonke kod Vrdoljak mlade, vrijedne, lijepe, krasne, mile, brze i slatke. Stilski postupak kojim Vrdoljak isti dvostih »Pivajući slavim s toga – / Posestrime spola moga« – kao zadnji stih svake strofe zapravo joj daje mogućnost da njegovom izmjenom u zadnjoj strofi efektnije poentira pjesmu što i čini stihovima »Pivajući želim sloga – / Medju nama daće Bog«. Taj svojevrsni pjesnički dvoboj kojemu je pravila postavio Ilija Okrugić pokazao je svu pjesničku vještinu Ane Vrdoljak. Zadanosti strofe i stiha nisu umanjili mogućnosti za uspjeti ritam i rimu u čem je, možemo ustvrditi, Ana Vrdoljak i nadmašila Okrugića. Mladost Ane Vrdoljak sigurno je bila prepreka za »velike« i šire teme, ali u okviru obrađenih njezine su pjesme odraz velikoga pjesničkoga umijeća pa se tim više nikako ne može govoriti samo o književnopovijesnoj važnosti već i, unatoč malomu opusu, značajnoj književnoj ličnosti prve polovice 19. stoljeća. Pjesme Ane Vrdoljak uglazbili su neki od najvećih skladatelja hrvatske glazbe 20. stoljeća – Lovro Županović, Ivo Tijardović, Nikica Kalogjera, Ivo Brkanović, Anđelko Klobučar, Vinko Glasnović, Đelo Jusić time nesumnjivo pridonoseći njihovoj dugovječnosti, ali prvenstvena je zasluga što su prepoznali njihovu kvalitetu koja je ostala skrivena većini hrvatskih književnih povjesničara.

2.1.4. Jagoda Brlić (Slavonski Brod, 1824. – Zagreb, 1897.)

Pjesnikinja Jagoda Brlić, pravoga imena Marija Agata, poslije udata Amruš, za života je objavila tek jednu pjesmu »Čekanje« i to u prvom broju *Kola* 1842.³³⁷ No to pjesničko ostvarenje nije bilo tek iznimka ili slučajnost, jer pisanje poezije Brlić nije napustila sve do svoje smrti. Prvo ukoričeno izdanje njezinih *Pjesama* za tisak je priredio i objavio 1919. Branko Vodnik čime je, iako ne u značajnoj mjeri, Jagoda Brlić ipak ušla u književnu historiografiju.³³⁸ U književnim povijestima prvi je spominje Antun Barac 1954. s tek nekoliko redaka, da bi kod kasnijih književnih povjesničara ponovno pala u zaborav sve do drugoga izdanja Jelčičeve književno-povijesne sinteze iz 2004.³³⁹ Ostala literatura o pjesništvu Jagode Brlić također je oskudna, no u jeku povećanoga zanimanja za manje poznate pisce i književno-povijesnih razmatranja začetaka »ženskoga pisma« u hrvatskoj književnosti u posljednja se dva desetljeća ime Jagode Brlić sve češće spominje, a neizostavno je u kontekstu proučavanja regionalne, slavonske književnosti.³⁴⁰ To je zanimanje rezultiralo novim izdanjem *Pjesama* Jagode Brlić, ali ovaj put u izvornom obliku i cjelovitim pjesmama i opusom koje je, prema suvremenim tekstološkim načelima, za objavljivanje priredila Dubravka Brunčić.³⁴¹

Tekstovi o Jagodi Brlić gotovo bez iznimke predstavljaju je u kontekstu rodbinskih odnosa – kao kćer gramatičara Ignjata Alojzija, sestru književnika i političara Andrije Torkvata Brlića, suprugu liječnika Ivana Amruša, majku zagrebačkoga gradonačelnika Milana Amruša. Iako bi se iz pozicije rodnih razmatranja opravdano dalo zaključiti kako je time nanesena nepravda Jagodi Brlić kao pjesnikinji, jer ocjena njezina pjesničkoga rada u sjeni je iznošenja privatnih, manje važnih, podataka,³⁴² treba napomenuti da se, iako ne toliko apostrofirano kao u slučaju Jagode Brlić, i u pozitivistički usmjerenim predstavljanjima muškaraca gotovo uvijek utoliko govori o njihovim obiteljskim okolnostima, rodbinskim i ženidbenim vezama ukoliko su značajne za kontekstualizaciju javnoga djelovanja, točnije, govori se o okruženju koje utječe na oblikovanje društvenih, političkih, etičkih i inih stavova

³³⁷ Jagoda Bèrličeva, »Čekanje«, *Kolo*, knj. I, str. 88; Zagreb, 1842.

³³⁸ Jagoda Brlić, *Pjesme*, prir. Branko Vodnik, Tisak Hrvatskoga štamparskoga zavoda, Zagreb, 1919.

³³⁹ Vidi 3. poglavlje doktorskoga rada.

³⁴⁰ Usp. npr.: Ilica Matičević, »Pisci iz Slavonije u Zori dalmatinskoj«, *Zora dalmatinska (1844–1849)*, Zbornik, ur. Š. Batović, Matica hrvatska Zadar, Zadar, 1995., str. 339–363; Krešimir Pavić, »Jagoda Brlić, ilirka iz Slavonije«, *Vijesti. Godišnjak Muzeja Brodskoga Posavlja*, br. 7, str. 114–122; Muzej Brodskoga Posavlja, Slavonski Brod, 1983.; Helena Sablić Tomić, Goran Rem, *Slavonski tekst hrvatske književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 2003. itd.

³⁴¹ Jagoda Brlić, *Pjesme*, prir. Dubravka Brunčić, Riječ, Vinkovci, Slavonski Brod, 2010.

³⁴² Usp. Dubravka Brunčić, »Tvorba rodnoga identiteta u pjesništvu Brođanke Jagode Brlić«, *Kolo*, XVIII, br. 1, proljeće 2008., str. 242–243.

kojima se pojedinac povodi i u svom javnom životu. U slučaju Jagode Brlić to je važno iz nekoliko razloga. Prvo je vezano uz mogućnosti formalnoga obrazovanja djevojaka u doba odrastanja Jagode Brlić koje je rezultiralo time da je ona završila tek pučku i djevojačku školu, pa je dodatno obrazovanje mogla steći, bilo izravno bilo neizravno, tek u kućnom okruženju, čemu su pridonijela obiteljska tradicija u što se može uvrstiti i bogata obiteljska knjižnica te očeva erudicija i njegov aktivni angažman u okviru hrvatskoga narodnoga preporoda. Ideje i znanje koje je Jagoda Brlić ponijela iz obiteljskoga doma nastavila je razvijati i stvorivši vlastitu obitelj, udajom za Ivana Amruša s kojim je dijelila životne stavove te prenosila na svoje četvero djece. Nakon života u Slavonskom Brodu i Novoj Gradišci preseljenjem u Zagreb 1861. od svoga je doma napravila okupljalište vodećih hrvatskih intelektualaca u kojemu su stalni gosti bili August Šenoa, Petar Preradović, Ivan Trnski, Franjo Rački, Eugen Tomić, Franjo Marković itd.³⁴³ Time je Jagoda Brlić, kao i brojne žene posebice prve polovice hrvatskoga 19. stoljeća, prekoračila privatni, obiteljski i ušla u javni, društveni život svoga doba. Poeziju je, ako izuzmemo jedinu objavljenu i potpisanu njezinim imenom pjesmu »Čekanje« iz 1842., držala u onoj »privatnoj« sferi ne objavivši za života ništa, a sigurno se ne može reći da nije imala prilike ili vanjskih poticaja. Razlog tomu treba tražiti i u činjenici da je njezina poezija, kako ju je Detoni Dujmić nazvala, »fragmentarni stihovani dnevnik«,³⁴⁴ pa se spomenute autobiografske referencije nerijetko ne mogu izbjeći kada se govori o poeziji Jagode Brlić. Od književnopovijesnoga značenja zasigurno bi bila i bogata korespondencija Jagode Brlić sa suvremenicima, posebice s Josipom Jurjom Strossmayerom, no ona je, prema pisanju Kassovitz-Cvijić, po želji Jagode Brlić uništena po njezinoj smrti.³⁴⁵ Time su u njeznoj ostavštini ostala tek obiteljska pisma i pjesme koje je pisala tijekom života.

Prve naznake objavljivanja pjesama Jagode Brlić dao je Brođanin Hugo Badalić postumno objavivši jednu njezinu pjesmu u *Viencu* »Tri cjelova« 1897. s napomenom kako je pjesmu Brlić spjevala malo pred smrt te kako je on preuzeo redakciju pjesama koje će uskoro

³⁴³ V.: Antonija K[assovitz] Cvijić, »Jagoda Brlićeva, ilirska pjesnikinja. (O 100-toj obljetnici njena rođenja)«, [s portretom], *Vijenac*, II, knj. III, br. 2, str. 33–39; Zagreb, 16. siječnja 1924.; Antonija K[assovitz] Cvijić, »Ilirska pjesnikinja Jagoda Brlićeva. Prigodom 100-godišnjice rođenja«, *Jutarnji list*, XIII, br. 4306, str. 18; Zagreb, 27. siječnja 1924.; [Anonim], »Jagoda Brlić – hrv. pjesnikinja. (Povodom 35-godišnjice smrti.)«, *15 dana*, II, br. 11, str. 175; Zagreb, 1. lipnja 1932.

³⁴⁴ Dunja Detoni Dujmić, »Jagoda Brlić. 1824–1897. U školi čekanja«, *Ljepša polovica književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998., str. 95.

³⁴⁵ V.: Antonija K[assovitz] Cvijić, »Jagoda Brlićeva, ilirska pjesnikinja. (O 100-toj obljetnici njena rođenja)«, [s portretom], *Vijenac*, II, knj. III, br. 2; Zagreb, 16. siječnja 1924., str. 38; Antonija K[assovitz] Cvijić, »Ilirska pjesnikinja Jagoda Brlićeva. Prigodom 100-godišnjice rođenja«, *Jutarnji list*, XIII, br. 4306, str. 18; Zagreb, 27. siječnja 1924.

tiskati.³⁴⁶ Vjerojatno ga je skora smrt (1900.) spriječila u planovima, pa je taj posao izvršio Branko Vodnik, ali tek 1919. Vodnik je iz književne ostavštine, koja se danas čuva u Zavodu za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe, za tisak priredio izbor od 34 pjesme koje su, prema njegovu sudu, bile »bolje i dotjeranije«. No taj je izbor, kojim su se donedavno služili svi istraživači i ocjenjivači književnoga rada Jagode Brlić, izazvao pomutnju u književnoj historiografiji iz dva razloga. Prvi problem vezan je uz pitanje autorstva nekolicine pjesama koje je Vodnik predstavio u zbirci kao autoričine, dok je drugi puno ozbiljnije naravi a to je Vodnikova pretjerana intervencija u pjesme Jagode Brlić.

Vodnik u zbirku pjesama legitimno uvrštava pjesmu »Čekanje«, koje nema u autografu u ostavštini, pa je tiska u obliku u kojem je objavljena u *Kolu*. Ipak, nakon nje, bez posebnoga objašnjenja uvrštava pjesme »Molba na slogu«³⁴⁷ iz 1842. i »Molba na Ladu«³⁴⁸ objavljene u *Danici ilirskoj*, »Hram ljubavi« iz *Zore dalmatinske* iz 1845.³⁴⁹ te »Slava Vama dëve mile« objavljenu u *Gradi za povjest kniževnosti hrvatske* 1901.³⁵⁰ No sve su te pjesme objavljene pod imenom brata Jagode Brlić, Andrije Torkvata Brlića i ostaje nejasno što je nagnalo Vodnika na taj čin. U historiografiji se upozoravalo na problematiku autorstva tih pjesama ostavljajući kao otvorenu mogućnost da je Vodnik opravdano uvrstio te pjesme kao one Jagode Brlić bilo zato što se one nalaze u njezinoj rukopisnoj ostavštini, bilo zato što je on znao nešto što je propustio javno napomenuti.³⁵¹ Dubravko Jelčić, donoseći poeziju Andrije Torkvata Brlića u knjizi *Hrvatski književni romantizam*, među Brlićeve pjesme uvrštava spomenutu pjesmu »Hram ljubavi« uz bilješku o njezinu upitnom autorstvu na neki način implicirajući kako je pjesmu Vodnik uvrstio među Jagodine jer ju je pronašao u njezinoj rukopisnoj ostavštini te zaključujući kako ipak »nemamo nikakvih čvrstih dokaza ni za sestrino ni za bratovo autorstvo te pjesme«.³⁵² No provjerom ostavštine Jagode Brlić u Zavodu za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe autorica ovoga teksta nije pronašla autografe nijedne sporne pjesme, pa je sklona mišljenju kako je u pitanju doista

³⁴⁶ Marija Amruš, »Tri cjelova«, *Vienac*, XXIX, br. 37, str. 590; Zagreb, 11. rujna 1897.

³⁴⁷ Andria Torkvat B* Brodjanin, »Molba na slogu«, VIII, br. 30, str. 117; Zagreb, 23. srpnja 1842..

³⁴⁸ Andria Torkvat B* Brodjanin, »Molba na Ladu«, IX, br. 7, str. 25; Zagreb, 18. veljače 1843.

³⁴⁹ Andria Torkvat Brodjanin, »Pěsni. Gosp. Andrie Torkvata Brodjanina«, *Zora dalmatinska*, II, br. 47, str. 1; Zadar, 24. studenoga 1845.

³⁵⁰ *Grada za povjest kniževnosti hrvatske*, knj. 3, ur. M. Šrepel, JAZU, Zagreb, 1901., str. 298. Pjesma »Slava Vama dëve mile« potpisana je inicijalima A. T. B. Brodjanin s napomenom u bilješci da se radi o Andriji Torkvatu Brliću.

³⁵¹ V. npr. Ivica Matičević, »Pisci iz Slavonije u Zori dalmatinskoj«, *Zora dalmatinska (1844–1849)*, Zbornik, ur. Š. Batović, Matica hrvatska Zadar, Zadar, 1995., str. 358–359; Vinko Brešić, »Vodnikova redakcija pjesama Jagode Brlić«, *Zbornik o Branku Vodniku, književnom povjesničaru*, ur. Tihomil Maštrović, Hrvatski studiji et al., Zagreb, 2001., str. 166.

³⁵² Dubravko Jelčić, »Andrija Torkvat Brlić«, *Hrvatski književni romantizam*, Školska knjiga, Zagreb, 2002., str. 559.

Vodnikova zabuna. No ostaje otvoreno pitanje zašto bi Vodnik iz ciklusa četiri pjesme Andrije Torkvata Brlića objavljenoga u *Zori dalmatinskoj* izabrao tek jednu i pripisao je Jagodi Brlić, a ne sve četiri. Što se tiče pjesme iz *Danice ilirske* u prilog da se ne radi o pjesmi Jagode Brlić svjedoči pismo Ignjata Alojzija Brlića u kojem piše sinu: »Tvoja sestra nit je *Danici* šta pisala, nit će pisat«.³⁵³ Također, u prilog odbacivanju teorije o autorstvu tih pjesmama Jagode Brlić, Dubravka Brunčić analizom pjesama uvjerljivo zaključuje da »s obzirom na oblikovanje lirskoga subjekta, motivsko-tematske i stilske različitosti, čini se vjerojatnim kako je riječ o dvama različitim autorima«,³⁵⁴ pa u skladu s tim u novo izdanje *Pjesama Jagode Brlić* sporne pjesme ni ne uvrštava. Njih ne razmatra ni Dunja Detoni Dujmić zabilježivši kako je Vodnik »zabunom ili radi tematske raznovrsnosti, no svakako bez stilskoga provjeravanja, uvrstio i nekoliko domoljubnih pjesama njezina brata Andrije Torkvata«.³⁵⁵ Sve je to dovelo do činjenice da se, kada je riječ o Jagodi Brlić, u književnoj historiografiji gotovo bez premca navodi kako je Jagoda Brlić suradnica hrvatskih preporodnih časopisa, iako sa sigurnošću možemo reći kako je jedinu pjesmu objavila u *Kolu*.

Da raspravi nije kraj svjedoči zadnja knjiga u nizu kojom se pokušavaju afirmirati neka značajnija imena prve polovice 19. stoljeća među kojima je i ona Jagode Brlić. Mirko Tomasović od sedam pjesama koje, djelomično ili u cjelini, donosi u okviru teksta o Jagodi Brlić, uvrštava čak dvije pjesme spornoga autorstva.³⁵⁶ No dok je pjesma »Hram ljubavi« pjesma oko čijega se autorstva spori nakon što ju je Vodnik pripisao Jagodi Brlić priređujući njezinu knjigu pjesama, a objavljena je pod bratovim imenom u *Zori dalmatinskoj*, autorstvo druge koju Tomasović navodi – pjesmu »Pozdrav Danici« objavljenju u *Danici ilirskoj* 1842. nikad nije bilo upitno – pjesma je to koju potpisuje Andrija Torkvat Brlić. Tomasović potpuno pogrešno navodi da je tu pjesmu Vodnik uvrstio u *Pjesme*: »Pjesme u *Danici* (*Pozdrav Danici*) i *Zori* (*Hram ljubavi*) potpisuje Andria Torquat Brodjanin, ali ih je B. Vodnik, našavši ih u Jagodinoj ostavci s pravom pripisao njezinom peru« pri čem kao izvore za tu tvrdnju u bilješci neopravdano navodi enciklopedijsku natuknicu Dunje Detoni Dujmić u *Hrvatskom biografskom leksikonu* u kojoj nema ni spomena navoda te Matičevićev tekst u *Zborniku o Zori dalmatinskoj* i Brešićevu knjigu *Čitanje časopisa* (str. 105).³⁵⁷ Ne samo da te pjesme nema u zbirci već i za ove ostale sporne nema dokaza da ih je Vodnik pronašao u

³⁵³ Ignjat Alojzije Brlić, »Pismo 31.«, *Pisma sinu Andriji Torkvatu. 1836–1855*, knj. I, Uzdaje Hrvatskoga izdavačkoga bibliografskoga zavoda, Zagreb, 1942., str. 42.

³⁵⁴ D. Brunčić, nav. dj., str. 260.

³⁵⁵ D. Detoni Dujmić, nav. dj., str. 87.

³⁵⁶ Mirko Tomasović, »Jagoda Brlić«, *Neznane i neznani. Kroatistički prinosi*, Konzor, Zagreb, 2011., str. 95–104.

³⁵⁷ Isto, str. 99.

ostavštini. U prilog tvrdnji da se u slučaju pjesme »Pozdrav Danici« radi o sestrinu uratku Tomasović navodi mladost Andrije Torkvata i »potpuno je sporno, da ne velim nemoguće, da bi takav pjesnik početnik bio na tolikoj razini pjesničke pismenosti na kojoj se očitovala dvije godine starija mu sestra«.³⁵⁸ Tomasović će zaključiti: »Koliko god u pogledu navedenih pjesama Branku Vodniku pripadaju zasluge u konačnoj atribuciji, nekoliko njih je pogrešno pripisano Jagodi«.³⁵⁹ Iako se kad je riječ o pjesmi »Pozdrav Danici« radi o očitoj Tomasovićevoj pogrešci vjerojatno nastaloj zbog nekonzultiranja dijela malobrojne, ali ipak postojeće, literature i površnoga čitanja one konzultirane, takav previd nepotrebno može uvesti daljnju pomutnju po pitanju autorstva pojedinih pjesama. No takva pogreška dovodi u pitanje Tomasovićevu opću ocjenu pjesništva Jagode Brlić, jer ako je dijelom nastala na analizi pjesama koje nisu njezine, pitanje je vjerodostojnosti iznesenih sudova. S tim je problemom u vezi i drugo sporno mjesto Vodnikovoga priređivanja *Pjesama Jagode Brlić*.

Iako se u historiografiji upozoravalo na upitne zahvate koje je Vodnik izvršio priređujući pjesme Jagode Brlić tek je Vinko Brešić uvidom u postojeću građu izvršio analizu Vodnikovih intervencija.³⁶⁰ Brešić zaključuje kako se radi o tri vrste intervencija: redukciji ili sažimanju, transformaciji ili preoblikovanju i redistribuciji ili preraspodjeli elemenata pjesničke strukture. Odnosno, objašnjava Brešić, polovicu pjesama Vodnik skraćuje tj. ispušta njezine dijelove, u nizu pjesama zamjenjuje jednu riječ drugom, pa i stihove novim stihovima ili pak više stihova sažimlje u jedan te konačno u mnogim pjesmama mijenja raspored riječi ili cijelih stihova. Zahvati poput započinjanja pjesme velikim slovom, što nije slučaj u rukopisnoj inačici teksta, ili naslovljavanje nenaslovljene pjesme prvim stihom, pa čak i mijenjanje pojedinih leksičkih oblika bilo zbog jezičnih bilo stilskih razloga nisu upitni, ali ovi prethodno navedeni »bitno utječu na autonomnost pjesme kao autorske umjetničke činjenice«.³⁶¹ Brešić će odati priznanje Vodniku da njegove intervencije »maksimalno uspijevaju očuvati smisao Jagodinih pjesama, pa ih na formalnoj razini predstaviti kao relativno doradene, konzistentne artefakte«, no problem nastaje kad radikalne intervencije počnu utjecati na promjenu njihova statusa kao »estetski relevantnih činjenica« jer tada Vodnik »nije samo puki redaktor, već koautor«.³⁶²

Ti radikalni zahvati, kao i prije spomenuta problematika analize pjesama spornoga autorstva, čine upitnim same književno-estetske sudove proizišle iz analize pjesama. Za

³⁵⁸ Isto.

³⁵⁹ Isto.

³⁶⁰ Vinko Brešić, »Vodnikova redakcija pjesama Jagode Brlić«, *Zbornik o Branku Vodniku, književnom povjesničaru*, ur. Tihomil Maštrović, Hrvatski studiji et al., Zagreb, 2001., str. 165–170.

³⁶¹ Isto, str. 167.

³⁶² Isto, str. 169.

primjer se može uzeti pjesma »Zora puca« koju su Detoni Dujmić i Tomasović naveli kao uspjeliju pjesmu Jagode Brlić, o kojoj će Detoni Dujmić zabilježiti da je to »preradovićevski zgusnuta slika iz prirode« kojom je Brlić »u pet kitica od po tri minijturna stiha s ukupno osamnaest slogova uspjela naznačiti svoje viđenje pojednostavljene zavičajne pikturalnosti«, ³⁶³ a Tomasović će kao temeljno nadahnuće pjesme proizvesti »iz idilskih predložaka Mihanovićeve himničkoga teksta« te kako »Čar toga teksta dopire iz reduciranoga retoričkoga i stilskoga zbora u netipičnom strofičkom ustroju«. ³⁶⁴ I sve što su napisali je točno, ali nepotpuno, jer je u redakciji te pjesme Vodnik primijenio, koristeći Brešićevu terminologiju, sredstvo redukcije odnosno pjesmu je skratio izostavivši točno polovicu pjesme – pet strofa. Treba napomenuti da su te strofe u formalno-stilskom smislu slabije kvalitete od onih koje Vodnik objavljuje, pa se s književnoestetskoga stajališta Vodniku mora priznati da je očuvavši najkvalitetniji dio ostvario uvjerljivu pjesmu jakih slika, uspjeloga ritma i naglašene idilične atmosfere. No u priređivačkom smislu Vodnik ne samo što nije poštovao izvorni tekst već je svojom intervencijom u potpunosti izmijenio smisao i poruku teksta u kojem je idiličnu krajoliku s vrijednim seljakom kao lirskim subjektom u originalnoj inačici suprotstavljena slika neradnikâ koji žive na račun drugih šireći zlo i podsmijeh. Dubravka Brunčić, priređujući drugo izdanje pjesama Jagode Brlić, služi se upravo tim ranije neuvrštenim stihovima kako bi pokazala ambivalentnost prostora prirode kod Jagode Brlić, njezin odmak od panteizma, približavanje katoličkomu religijskomu konceptu odnosno iščitavanju knjige prirode kao kršćanskoga otkrivenja te njezinu bliskost njemačkomu romantičarskomu katoličkomu pjesniku J. F. Eichendorffu. ³⁶⁵

Izdanje *Pjesama* Jagode Brlić koje je priredila Dubravka Brunčić 2010. donosi pjesništvo Brlić u njegovu izvornom obliku. Brunčić je u zbirku uvrstila sve pjesme iz njezine rukopisne ostavštine donoseći ih u cjelovitu i neizmijenjenu obliku te pjesmu »Čekanje« preuzetu iz *Kola*, koje nema u rukopisu. ³⁶⁶ Time se broj od tridesetak pjesama (ovisno broje li se autorski sporne pjesme), kojima je Vodnik predstavio Jagodu Brlić javnosti, popeo na broj od 108 pjesama u zbirci podijeljenih u šest ciklusa. Formalno odijelivši bio-bibliografske podatke od analize djela Jagode Brlić studija koju donosi Brunčić na samom početku knjige bavi se isključivo analizom njezina pjesništva pri čem je jasan diskurs Dubravke Brunčić da

³⁶³ D. Detoni Dujmić, nav. dj., str. 93.

³⁶⁴ M. Tomasović, nav. dj., str. 100.

³⁶⁵ Dubravka Brunčić, »Pjesništvo Jagode Brlić«, u: Jagoda Brlić, *Pjesme*, prir. Dubravka Brunčić, Riječ, Vinkovci, Slavonski Brod, 2010., str. 8.

³⁶⁶ Brunčić zadržava postojeća jezična obilježja Jagode Brlić, a jedine izmjene tiču se pojedinih ujednačavanja sa suvremenom pravopisnom normom i ispravka povremenih neujednačenosti u samom rukopisu poput pisanja složenih priloga i sl., bilježenje glasa *đ* ondje gdje je pisan kao dvoslov *dj* a gdje označava zaseban fonem.

Jagodu Brlić ne samo pozicionira unutar hrvatske lirike/književnosti 19. stoljeća već i komparatističkim pristupom ukaže na dodirne točke njezina pjesništva s onim europskim toga razdoblja. Brunčić pjesme Jagode Brlić razmatra u okviru romantičarske paradigme i to nevisno o vremenu njihova nastanka koje izlazi iz periodizacijske sheme početka odnosno kraja romantizma – to jest u skladu sa shvaćanjem da se romantičarska paradigma može iščitati i u tekstovima nastalima prije 30-tih odnosno nakon 70-ih godina 19. stoljeća kao gornje odnosno donje granice trajanja stilsko-poetičkoga razdoblja romantizma. Štoviše, tvrdi Brunčić, značajke pjesništva Jagode Brlić korespondiraju s onima idiličnoga, kasnoromantičarskoga modela koji karakteriziraju »jednostavniji izražajni sloj i nostalgичnost, rezignacija i sjetna subjektova raspoloženja«.³⁶⁷ Kada je riječ o pjesničkim utjecajima na koje se upozoravalo i ranije (Prohaska,³⁶⁸ Detoni Dujmić, Tomasović), od domaćih pjesnika je na prvom mjestu Petar Preradović čiji je utjecaj vidljiv od razine intertekstualne reference (»Zora puca«) preko motiva djetinjstva, izgubljene mladosti, noćnoga krajolika do »melankoličnih, nostalgичnih i pesimističkih stanja lirskoga subjekta«, kojemu među ostalim Brlić i posvećuje pjesmu, ali i od koga je mogla neizravno preuzimati uzore.³⁶⁹ Kao i kod Preradovića, kod Jagode Brlić mogu se iščitati utjecaji H. Heinea i N. Lenaua i to većinom u preuzimanju jednakih motiva, od kojih će neke obraditi različito od uzora bilo na semantičkom bilo na izražajnom planu.³⁷⁰ Detoni Dujmić o pjesničkom radu Jagode Brlić piše kako se kretao »naoko utrtim putovima ljubavne, prigodničarske i domoljubne lirike onoga doba« te se tematski može podijeliti u tri ciklusa.³⁷¹ Prvi i najopsežniji jest autoreferencijalni, »koji se zbog biografskoga detaljizma i neosporne narativnosti, dakle žanrovski pretapajući se, približava svojevrsnomu intimnomu dnevniku u stihovima«.³⁷² Drugi je posvećen domovinskomu krajoliku, a »nekoliko pjesama mogli bismo sažeti u ciklus s motivski skromnom metafizičkom upitnošću i egzistencijalnom tjeskobom«.³⁷³ Kvantitativni omjer tematskih cjelina ponešto se mijenja kada se uzme u razmatranje cjelovit pjesnički opus Jagode Brlić. Tako Brunčić velik dio analize pjesničkoga diskursa Jagode Brlić usmjerava na prirodni svijet odnosno pejzaž, kojima je smješta u tokove europske romantičarske paradigme. Romantičarska sakralizacija prirodnoga svijeta kod Brlić je ostvarena prikazom prirode kao Božje kreacije i to približavajući se »šelingovsko-šlajermaherskom zagovaranju religijskoga

³⁶⁷ D. Brunčić, nav. dj., str. 5–6.

³⁶⁸ Dr. D[ragutin] P[rohaska], »Jedna hrvatska romantičarka«, *Jugoslavenska njiva*, III, br. 50, str. 802; Zagreb, 1919.

³⁶⁹ D. Brunčić, nav. dj., str. 6–7.

³⁷⁰ Isto.

³⁷¹ D. Detoni Dujmić, nav. dj., str. 91.

³⁷² Isto.

³⁷³ Isto, str. 94.

osjećaja međuovisnosti i etičke orijentacije, uvodeći motive poniznosti, poštovanja, zahvalnosti».³⁷⁴ Oblikovanje idilično-pastoralnoga kompleksa, među ostalim piše Brunčić, javlja se u pjesmama domoljubne tematike u kojima se »domovinski prostor prikazuje kao arkadijsko-mitsko utočište«, ali i onih pejzažne tematike u kojima prevladava idealizirajuća slika ruralnoga svijeta, pa je i tim pastoralnim slojem Brlić bliska pjesništvu europskoga romantizma. Kada je riječ o pjesmama nacionalno-domoljubne tematike one se tematsko-motivski ne razlikuju značajno od ostale poezije preporodnoga razdoblja pri čem je kod Brlić vidljiv otklon od prvotnoga pristajanja uz ideje ilirizma i sveslavenske uzajamnosti i okretanje prema hrvatstvu. Brunčić pri tom podsjeća kako je u odnosu na verziju pjesme »Čekanje« objavljene u *Kolu* u Šenoinoj antologiji pridjev »slavjansko« promijenjen u »hrvatsko«. S obzirom na prijateljstvo sa Šenoom možemo pretpostaviti da je izmjena napravljena uz suglasnost Jagode Brlić. No kako brojne njezine pjesme u podlozi sadrže društvenu kritiku tako ni pjesme domoljubne tematike nisu lišene kritičarskoga diskursa, posebice kada je riječ o političko-stranačkoj razjedinjenosti ili stavljanju osobnih interesa iznad kolektivnih. Uz potpunu ili djelomičnu autoreferencijalnost u dijelu svojih pjesama Brlić je stvorila sliku subjekta koji njeguje obiteljske vrijednosti s posebnim naglaskom na idealu majčinstva, »no afirmaciji kućne sreće konstantno se suprotstavlja sjetni, tugaljivi naglasak na njezinoj vremenskoj promjenljivosti«.³⁷⁵ U tom kontekstu, velik dio pjesama za glavnu temu ima upravo prolaznost koja je usko vezana uz tematiziranje ljudskih sudbina i promjenjivosti ljudske sreće, pri čem se u jednom dijelu razvija, za devetnaestostoljetno društvo uobičajen, kult smrti »a koji se u tekstovima manifestira i kroz postupke estetizacije smrti i mrtve osobe«.³⁷⁶ Kada je riječ o nekolicini prigodnica koje je Jagoda Brlić napisala Brunčić smatra da one, iako bez značajne književnoestetske vrijednosti, govore u prilog činjenici da je Brlić kontinuirano pisala, bez velikih stanki u svom književnom radu o kojima je bilo govora u historiografiji.³⁷⁷

Brunčić se u popratnom tekstu pjesničke zbirke Jagode Brlić okreće i analizi tematsko-motivskoga sloja diskursa njezina pjesništva upozorivši na brojne dodirne točke sa strujanjima u pjesništvu europskoga romantizma, čime je dala značajan prilog u rješavanju temi odnosa hrvatskoga i europskoga romantizma koji se do novijega doba u hrvatskoj književnoj historiografiji smatrao gotovo nepostojećim. Time je pjesništvo Jagode Brlić pozicionirala kao nezaobilaznu književnu činjenicu i u književnopovijesnom smislu. No pritom Brunčić u

³⁷⁴ D. Brunčić, nav. dj., str. 7.

³⁷⁵ Isto, str. 9.

³⁷⁶ Isto, str. 10.

³⁷⁷ Isto.

književnoestetskom smislu ne donosi nikakvu izravnu i konačnu ocjenu cjelokupnoga pjesništva Jagode Brlić. Govoreći o tematsko-motivskom sloju crpljenom iz »privatno-građanske životne sudbine« koji rezultira već spomenutom autoreferencijalnošću (»što je opet u skladu s romantičarskim načelom autobiografizma«), za dio opusa Brunčić piše kako »J. Brlić 'stanjuje' izražajnu razinu, svodeći tekst na jednostavnu, intimno-ispovjednu liriku dnevničko-memoarskoga karaktera ili kontrastirajući tjelesne i duhovne vrijednosti, promovirajući ideje rada, kućne marljivosti ispisuje utilitarno-didaktičke pjesme.«³⁷⁸

Kada Dunja Detoni Dujmić završno govori o pjesništvu Jagode Brlić, njezina ocjena nalazi se u govoru o pjesmarici »u krhotinama i naznakama« i »nekoga priželjkivanoga a nikada doista napisanoga pjesničkoga kreda«, ali najznačajnija je opaska, gotovo opravdavajućega karaktera, kako je u slučaju Brlić nevješta »potraga za metričkim mjerilima i izražajnim standardima« bila problematična i kod mnogo uglednijih pisaca onoga doba.³⁷⁹ Na tom tragu i Mirko Tomasović upozorava kako pjesništvo Jagode Brlić treba uzeti u ozbiljno razmatranje i u književnoestetskom pogledu.³⁸⁰ Iako Tomasovićev sud može biti dvojbjen zbog razmatranja pjesama koje vjerojatno nisu njezine, zbog poznavanja tek dijela njezina opusa prema Vodnikovu izboru i zbog najznačajnijega – Vodnikovih intervencija u pjesme koje su im, mora mu se priznati, znatno podigle kvalitetu, treba uzeti u obzir neke Tomasovićeve ocjene poput one o naglascima iz pjesme »Ja ne žalim mrtve one« »kakve ne susrećemo u ilirskom pjesnikovanju ni po motivu ni po ugođajnosti.«³⁸¹

Kada je Brešić 2001. pisao o Vodnikovoj redakciji pjesama Jagode Brlić, u završnim rečenicama njezinu pjesništvu predviđa lošu budućnost: »Jagoda se novim vremenima, pa ni našem nije nametnula kao pjesničko ime. Štoviše, polako pada u zaborav.«³⁸² Jelčić, Brunčić i Tomasović samo su neka od književnopovijesnih imena koja u posljednjem desetljeću pobijaju tu Brešićevu tezu, kao što Brešićeva neopravdana tvrdnja da »među trima književnicama našega romantizma književna povijest neizostavno, a ponekad s određenom dozom nejasnoga favoriziranja predstavlja Mariju Agatu Brlić«³⁸³ tek sada polako počinje vrijediti bar u pogledu neizostavnoga uvrštavanja Jagode Brlić u književnu povijest, ali nikako favoriziranja.

³⁷⁸ Isto, str. 11.

³⁷⁹ D. Detoni Dujmić, nav. dj., str. 94–95.

³⁸⁰ M. Tomasović, nav. dj., str. 102.

³⁸¹ Isto, str. 101.

³⁸² V. Brešić, nav. dj., str. 170.

³⁸³ Isto, str. 165.

2.2. Književnice u razdoblju realizma

2.2.1. Milka Pogačić (Zagreb, 1860. – Zagreb, 1936.)

Ime Milke Pogačić nalazi se tek u dvije povijesti hrvatske književnosti, Prohaskinoj iz 1929. i Šicelovoj iz 2005.³⁸⁴ Bibliografija Milke Pogačić obuhvaća preko 350 jedinica – knjiga, pjesama, pripovijetki, članaka i ostalih priloga objavljenih u gotovo svim zagrebačkim novinama i časopisima.³⁸⁵ O Milki Pogačić za njezina života objavljeno je preko 90 tekstova.³⁸⁶ Dio njezina književnoga rada obuhvaća i dvadesetak objavljenih samostalnih knjiga pjesama, romana, pripovijetki, igrokaza.³⁸⁷ S pravom se onda nameće pitanje zbog čega je Milka Pogačić izostala iz gotovo svih hrvatskih književnopovijesnih sinteza i zbog čega je danas njezino ime u najvećoj mjeri nepoznato kako stručnoj tako i široj javnosti.

Ivan Dumbović još je 1979. upozoravao na sve gore navedene činjenice priredivši monografiju Milke Pogačić koja je svojim podnaslovom naznačila da se radi tek o društvenom i pedagoškom aspektu njezina djelovanja.³⁸⁸ Ona će na ovom mjestu biti glavnim izvorom podataka za razumijevanje važnosti Milke Pogačić u širem, društveno-javnom djelokrugu.

Milka Pogačić rođena je 1860. u Zagrebu. Otac joj je bio Zagorac koji je u Zagrebu otvorio gostionicu, a majka iz građanske obitelji iz Nove Vesi. Pohađala je Kraljevsku preparandiju za učiteljice u Zagrebu od 1877. do 1880., a u međuvremenu se javnosti predstavila književnim radom, koji ju je zaokupljao još od najranije dobi. Već kao petnaestogodišnjakinja šalje u *Pozor* svoju prvu pripovijest, a 1877. u *Viencu* je objavila i prvu pjesmu. Urednici obaju časopisa, Josip Miškatović i August Šenoa, hrabрили su je kako u književnom radu tako i spomenutom nastavku školovanja za učiteljicu. Milka Pogačić 1880. počinje raditi kao učiteljica i sljedećih 10 godina isključivo joj dodjeljuju razrede s učenicima s kojima je najteže raditi, što je značajno utjecalo na formiranje socijalnih i pedagoških

³⁸⁴ Dragutin Prohaska, *Pregled hrvatske i srpske književnosti i ogledi. Za III. i IV. razred trgovačkih akademija*, Tisak i naklada Jugoslovenske štampe d. d., Zagreb, 1929. i Miroslav Šicel, *Povijest hrvatske književnosti XIX. stoljeća. Knjiga II. Realizam*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2005.

³⁸⁵ Prema bibliografiji Ivana Dumbovića u: Ivan Dumbović, *Milka Pogačić. Društveni i pedagoški rad*, Školske novine i Zavod za pedagogiju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1979. (Kao posebni broj *Radova Zavoda za pedagogiju*, br. 17)

³⁸⁶ Prema Predmetnom katalogu Leksikografskoga zavoda Miroslava Krleža.

³⁸⁷ U Katalogu Nacionalne i Sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod imenom Milke Pogačić nabrojano je 18 autorskih naslova. Među njima nema knjige *Milodarke dobroj djeci* iz 1889. koja je dostupna u Knjižnicama Grada Zagreba, ali su među knjige ubrojana i dva članka: »Ternina Milka« i »Jedno vrelo ženske privrede« objavljena u *Godišnjem izvješću škole za 1911–1912. god.*

³⁸⁸ I. Dumbović, nav. dj.

pogleda koji će obilježiti njezin javni angažman. U tom razdoblju u periodici sudjeluje, osim književnim priložima, i člancima o problematici učiteljskoga zanimanja te pedagoško-odgojnih metoda, no kolika je bila širina interesa i znanja Milke Pogačić svjedoče i drugi objavljeni tekstovi, primjerice o putovanjima u druge zemlje koji su uvijek komparatističke naravi, o opernoj glazbi u Beču i Zagrebu, o modi, o obrazovanju djevojaka, prosvjeduje protiv zatvaranja Zagrebačke opere itd. U pučkim školama radi do 1901. kada postaje učiteljicom Zemaljske više djevojačke škole da bi 1909. postala ravnateljicom Zemaljske više djevojačke škole kućanskoga smjera. Nastavila je s brojnim aktivnostima sve do umirovljenja 1921. ali i poslije, pa tako 12 godina uređuje časopis *Domaće ognjište*, osniva 1902. Klub učiteljica kojemu predsjedava, potom Udrugu učiteljica kraljevina Hrvatske i Slavonije 1904. kojoj je 1908. pripojena Sekcija za našu djecu, osniva Dječji dan, inicira osnivanje prvoga dječjega doma, prvih ferijalnih kolonija, prvih dječjih skloništa, prvih dječjih jaslica (»kolijevke«) u Zagrebu, Sušaku, Kraljevici i drugim gradovima. Njezin je društveni rad obilježio, prema Dumboviću, socijalni rad, borba za prava žena, kulturno-prosvjetno te novinarsko i književno djelovanje te poseban odnos prema staleškoj problematici. Radi poboljšanja društva uopće Milka Pogačić zauzimala je oštru kritičarsku poziciju, a posebice je bila kritična prema kleru i njihovoj odgojnoj ulozi. Pisala je i o radnicima, upozoravala na težak položaj hrvatskoga sela i nemarnoga odnosa društva prema njemu, pratila je svjetska zbivanja na polju emancipacije žena te o tom izvještavala u periodici, prevodila je i za kazalište i u svem pokazivala svoje prosvjetiteljsko nastojanje – prosvjetom do slobode. Posebice je značajan njezin pedagoški rad u kojem je uspješno objedinila široko teorijsko znanje i osobno iskustvo rada s djecom, a o njem Dumbović piše kako su stavovi Milke Pogačić bez većih korekcija aktualni i u njegovo doba, no čini se da su i danas. Uvažavajući učenikovu osobnost, njezin odnos prema učenicima prvenstveno je human, smatrala je da se odgojem može puno učiniti, pa odbacuje kažnjavanje kao metodu odgoja te ističe važnost suradnje škole i roditelja, pri čem prva uvodi praksu roditeljskoga sastanka, a važnost pridaje izboru zanimanja te osuđuje roditeljski odabir zanimanja djeci prema svojim vlastitim, a ne njihovim željama i sklonostima, no istodobno se borila za prava učitelja, posebice učiteljica, primjerice protiveći se nametnutomu im celibatu itd.

Dom Milke Pogačić bio je mjestom susreta mnogih hrvatskih vodećih intelektualaca toga doba, a posjećivali su ga među ostalim Ljubo Babić, Ivan Meštrović, Antun Gustav Matoš, Ivo Andrić, Ivana Brlić-Mažuranić, Milka Trnina, Milan Ogrizović, Isidor Kršnjavi, Adela Milčinović, Jagoda Truhelka i dr. Prema Dumboviću, svi su rado dolazili zbog razgovora, savjeta, a mnogi su joj donosili radove na ocjenu. Bila je svojevrсна mecena

mladim ljudima, pa je primjerice pomogla i Milki Trnini. Kada je Milka Pogačić umrla 1936. sve su novine prenijele vijest o njezinoj smrti, a pokopana je u arkadama na Mirogoju uza sve počasti.

U slučaju Milke Pogačić iznošenje biografskih podataka nužno je za shvaćanje širine zahvata kojim je pionirski utjecala na reformiranje hrvatskoga društva. Njezine strategije otpora nejednakostima u društvu u brojnim primjerima nadišle su puko teorijsko uporište i zaživjele u praktičnoj primjeni. Imanentna potreba Milke Pogačić za društvenim promjenama zagovaranjem jednakih mogućnosti za sve kanalizirala se u detektiranje problema i iznalaska slobodnoga prostora za djelovanje, smjestivši se u područje najbliže njezinim profesionalnim i obrazovnim mogućnostima, a to su odgoj i obrazovanje djece.

Iako je Milka Pogačić svoja najznačajnija postignuća ostvarila u 20. stoljeću uključujući i glavninu književnoga rada, ono što je odvaja od ostalih suvremenica, zbog čega je našla mjesto u ovom radu i što će biti predmetom analize jesu početci njezina književnoga djelovanja koje je većinom ostvarila u glavnom časopisu razdoblja realizma – *Viencu* i to u najvećoj mjeri posvetivši se manje zastupljenoj književnoj vrsti toga razdoblja – poeziji. U to spada i njezina prva, od dvije, knjige pjesama koja izlazi 1885. u Zagrebu. (Druga će izaći tek 1912). Nakon prve knjige poezije nastavila je objavljivati književne radove po hrvatskim novinama i časopisima, objavivši nakon prve knjige pjesama knjigu pjesama i pripovijetki za djecu *Milodarke dobroj djeci* 1889.,³⁸⁹ no većinu samostalnih izdanja i većinom namijenjenih djeci objavila je u 20. stoljeću, a neke čak i ne svojim angažmanom, kao što je primjerice slučaj s knjigom s pet priča *Iz mogega svijeta* koja je objavljena kao poklon kolegica za njezinu 25. godišnjicu javnoga djelovanja, a posljednja knjiga Milke Pogačić roman je *Jura Filipčić*, objavljen postumno 1937. Taj dio opusa nadilazi opseg i temu ovoga rada, ali potrebno je upozoriti na njegovu neistraženost te i na ovom mjestu ukazati na nedovoljnu, iako u posljednje vrijeme u porastu, usmjerenost književnih povjesničara i ostalih istraživača hrvatske književnosti ka proučavanju književnosti za djecu i, što je još značajnije, na potrebu njezina ravnopravnoga pozicioniranja u odnosu prema književnosti »za odrasle«. Zbog toga je sasvim plauzibilno zaključiti kako je i nepoznavanje Milke Pogačić u književnoj javnosti dijelom rezultat toga nepoznavanja i pogrešnoga valoriziranja dječje književnosti.

Kada je riječ o poeziji koja je dominantna književna vrsta u doba romantizma, njezino vodeće mjesto u razdoblju realizma preuzima prozna forma, točnije roman. Poezija je brojnim piscima realizma ostala najneuspješniji dio opusa i to još od Šenoe, preko Jorgovanića do

³⁸⁹ *Milodarke dobroj djeci* tiskane su bez godine izdanja. Bilješka o izlasku knjige iz tiska objavljena u 8. broju *Vienca* za 1889. upućuje na to da je to godina objavljivanja knjige.

Josipa Eugena Tomića, a stariji pisci poput Trnskoga ili Arnolda ostali su na razini preporodne domoljubne poezije.³⁹⁰ Tek kao nešto estetski uspješniju poeziju možemo tražiti u pjesničkom opusu Franje Markovića i satiričkoj poeziji Ante Kovačića.³⁹¹ No u književnoj historiografiji tek se dvojica pisaca spominju kao prvenstveno pjesničke i u tom kontekstu najuspješnije ličnosti književnosti realizma, a radi se dakako o Augustu Harambašiću i Silviju Strahimiru Kranjčeviću. Iako je Harambašić, prema Barcu, bio iznad prosjeka hrvatskih stihotvoraca toga doba, njegovoj se poeziji zamjera patetika i manjak iskrenoga doživljaja, ali prvenstveno potreba za iznošenjem političkih ideja u poeziji što nije uspio pomiriti s estetskim poetskim kriterijima.³⁹² S druge strane, Kranjčević koji svojim pjesničkim jezikom nagovješćuje novo književno razdoblje odavno je prestao biti tek pukom književnopovijesnom činjenicom, već postaje pjesnikom čija estetska vrijednost može izdržati sudove kako na razini hrvatske tako i europske poezije i književnosti uopće. Iste godine, 1885., kada Milka Pogačić objavljuje svoju prvu zbirku, Kranjčević objavljuje svoje *Bugarkinje*, a Harambašić je do tada već objavio tri: *Ružmarinke* (1882., drugo izdanje 1883.), *Slobodarke* (1883.) i *Sitne pjesme* (1884.). Milka Pogačić svojom se poezijom javlja na razmeđu Kranjčevićeva i Harambašićeva opusa, značajnoga odmaka od budničarskih i domoljubno-preporodnih poetskih izraza a povremenu političko-društvenu angažiranost u poeziji iznosi uspješnim pjesničkim govorom. Govoreći o drugoj zbirci *Pjesme*, iako sud vrijedi podjednako i za prvu, Dunja Detoni-Dujmić zaključuje da se »Harambašićeva nacionalna retorika u nje se pretvorila u ljubavnu retoriku dopunjena kadšto tragom kranjčevićevskoga vitalizma«.³⁹³

Milka Pogačić prvu pjesmu objavljuje u *Viencu* godine 1877.,³⁹⁴ a poeziju je nastavila pisati i objavljivati do kraja života. Iako je najviše pjesama objavila u časopisu *Domaće ognjište*, pjesme je kontinuirano objavljivala u gotovo svim hrvatskim časopisima pa se njezino ime primjerice nalazi u sarajevskoj *Nadi* i *Savremeniku*,³⁹⁵ a između 1877. i 1888. u *Viencu* je objavila 26 pjesama i tri pripovijetke.³⁹⁶

³⁹⁰ Miroslav Šicel, »Predgovor« u: August Harambašić, *Izabrana djela*, Stoljeća hrvatske književnosti, Matica hrvatska, Zagreb, 2005., str. 13–14.

³⁹¹ Isto, str. 13.

³⁹² Usp., Isto, str. 19.

³⁹³ Dunja Detoni Dujmić, »Milka Pogačić. 1860–1936. Dom i svijet«, *Ljepša polovica književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998., str. 99.

³⁹⁴ Milka Pogačić, »Gorski kralj«, *Vienac*, IX, br. 40, str. 639–640; Zagreb, 6. listopada 1877.

³⁹⁵ Milka Pogačić, »Al su ljudi!«, *Nada*, I, br. 6, str. 103; Sarajevo, 1895.; »Ja ljubim...« i »U svijet...«, *Savremenik*, I, II/7–8, str. 45; Zagreb, 1906.

³⁹⁶ Sve pjesme objavljene u *Viencu* Pogačić je uvrstila u prvu zbirku. Pripovijesti su: Antun Petrović, *Vienac*, XIV, br. 25–32, str. 386–388, 401–404, 417–420, 433–435, 449–451, 465–467, 482–484, 505–507; Zagreb, 24. lipnja, 1., 8., 15., 22., 29. srpnja, 5., 12. kolovoza 1882.; »Da bi zašto!«, *Vienac*, XIV, br. 45–52, str. 714–716,

Zbirka *Pjesme* iz 1885. sadrži 72 pjesme podijeljene u dva ciklusa: »Jasminčice« i »Pjesme razne«.³⁹⁷ Zanimljive su Prohaskine i Šicelove različite ocjene pjesništva Milke Pogačić u kojima ga s jedne strane prvi naziva najrealističnijim od onih ostalih pisaca realizma, dok potonji smatra kako se Pogačić nije maknula od kasnoromantičarske poetske paradigme, a obje tvrdnje uporište mogu naći u opusu Milke Pogačić. Većina pjesama iz prvoga ciklusa bliska je romantičarskomu poetskomu iskazu dok je većina iz drugoga, prvenstveno tematski, bliža značajkama realističnoga pisma. Pogačić zbirku započinje stihovanom posvetom barunici Ivki Vranyczany koja je kao podupirateljica hrvatske kulture i književnosti svojim prinosom pridonijela i objavljivanju te zbirke. Ciklus »Jasminčice« otvara pjesma u kojoj se Pogačić obraća pjesmi kao živu biću, evocirajući invokaciju Boga kojega je molila da pjesma bude uspješan odraz njezinih osjećaja, zanosa i lijepih slutnji, a da njoj dade žar da je takvu realizira. Pogačić istodobno prednost daje sadržaju pjesme, a manje formi: »makar hramljo stih i šepala mi rima / uz zdravu miso, u tebi, života ako ima«, a znakovito je da je upravo formalni dio pjesama u dijelu kritike bio najveći prigovor zbirci.³⁹⁸ No recepcija zbirke bila je ponajviše pozitivna.³⁹⁹ Milan Grlović u *Pozoru* je napisao istinski hvalospjev pjesništvu Milke Pogačić koja je uspjela »originalnošću svojih misli, gladkoćom i dotjeranošću svojih stihova, bujnom i plemenitom svojom dikcijom svratiti na sebe pozornost hrvatskoga čitateljstva«, a pjesme »kad ih na dušak čitamo, osjećamo, da imademo posla s pravim pjesničkim talentom, možda s prvim hrvatskim lirikom najnovije književne generacije«.⁴⁰⁰ Dio kritike potencijalne recipijente knjige vidi kako među mladima tako i ozbiljnijom publikom, a svi joj mahom priznaju velik talent i potiču na daljnji rad i usavršavanje pjesama prvenstveno u formalnom smislu.

Pjesme iz ciklusa »Jasminčice« različitoga su formalnoga ustroja, među stihovima ima i osmeraca, deseteraca i jedanaesteraca. Većinu pjesama prate »dinamična versifikacija, srokovno dobro vođene strofe i okretno rime, iako se kadšto primjećuje metrička jednoličnost,

729–732, 745–747, 761–764, 778–779, 793–794, 809–811; Zagreb, 11., 18., 25. studenoga, 2., 9., 16., 23., 30. prosinca 1882.; »Žensko srce«, *Vienac*, XVI, br. 22–23, str. 344–346, 359–362; Zagreb, 31. svibnja i 7. lipnja 1884.

³⁹⁷ Milka Pogačić, *Pjesme Milke Pogačićeve*, Knjigotiskara C. Albrechta, Zagreb, 1885.

³⁹⁸ d.–, »Pjesme Milke Pogačićeve«, *Hrvatski učitelj*, IX, br. 22, str. 345–347; Zagreb, 15. studenoga 1885.; [Anonim], »Pjesme. Milke Pogačićeve«, *Književna smotra*, III, br. 8, str. 61–62; Zagreb, 1885.

³⁹⁹ O zbirci su napisani sljedeći članci: M[ilan] Grlović, »Pjesme Milke Pogačićeve. Zagreb 1885. Tiskom C. Albrechta, Knjižara Mučnjak i Senfleben«, *Pozor*, br. 136, str. [3]; Zagreb, 16. lipnja 1885.; [Milan Savić], »Pjesme Milke Pogačićeve, u Zagrebu 1885., *Stražilovo*, I, br. 40, str. 1273–1276; 1885 [ćir.]; d.–, »Pjesme Milke Pogačićeve«, *Hrvatski učitelj*, IX, br. 22, str. 345–347; Zagreb, 15. studenoga 1885.; [Anonim], »Pjesme Milke Pogačićeve. U Zagrebu 1885.«, *Agrar Zeitung*, LX, br. 145, str. [5]; Zagreb, 27. lipnja 1885. [got.]; [Anonim], »Pjesme. Milke Pogačićeve«, *Književna smotra*, III, br. 8, str. 61–62; Zagreb, 1885.

⁴⁰⁰ M[ilan] Grlović, »Pjesme Milke Pogačićeve. Zagreb 1885. Tiskom C. Albrechta, Knjižara Mučnjak i Senfleben«, *Pozor*, br. 136, str. [3]; Zagreb, 16. lipnja 1885.

uporaba istrošenih versifikacijskih uzoraka». ⁴⁰¹ U versifikacijskom smislu slično je i s drugom zbirkom iako je u njoj primjetan povremeni zaokret prema slobodnu stihu. Na tematsko-motivskom planu pjesme su na tragu romantičarskoga izraza, no motivski inventar u slučaju Milke Pogačić vrlo je skroman (cvijet, slavuj, zora, nebo, zvijezde, ptica, vjetar itd.), a njegove su izražajne mogućnosti u okviru ljubavne tematike do kraja iscrpljene, što u konačnici dovodi do čitateljskoga zamora iskazanim materijalom. Pritom je naglašena antropomorfizacija prirodnoga svijeta u kojem su primjerice ptice, zvijezde, vjetar glasnici ljubavnih iskaza (»Ja moljah jasnu zvijezdu večernjicu«), a lirski subjekt u cijelom ciklusu izražava želju za preobrazbom ili se poistovjećuje s prirodom (»Oj da sam cviet!«, »Što sam, zar znadeš?«, »O zašto nisam ptičica«). Pjesme su većinom ljubavne tematike s intimnim previranjima, ljubavnim nadanjima, neizvjesnostima i boli u kojima su snoviđenja i zle slutnje čest motiv. Pogačić ovim ciklusom uspijeva ispričati ljubavnu priču lirskoga subjekta koja započinje uzvraćenom ljubavlju, nastavlja se odvojenošću od ljubljenoga, njegovim nadanjima i neizvjesnosti te na kraju ostavljenosti subjekta i krahom ljubavi. Ono što je svojedobno Šenoa prigovorio Milki Pogačić, a to je neprimjeren iskaz teške boli koja je u suprotnosti s njezinom mladošću i koji je primjereniji manje talentiranim piscima, ipak je našao odraza u ciklusu »Jasminčice« i to ponajprije u motivu smrti vezanom uz slutnju ljubavne propasti (»S tvoga čela moja ruka«, »Kada podjem do tebe«). ⁴⁰² Zbog toga se na izražajnom planu čine puno uspjelijima pjesme koje su odraz iskrene djevojačke razigranosti (»Što mi je, ne znam«, »Rado sam te ovjenčati«).

I takva formalna analiza pjesama upućuje na novum koji u žensku suvremenu hrvatsku poeziju uvodi Milka Pogačić. Za razliku od prethodnica iz 19. stoljeća koje su pisale domoljubnu poeziju, prigodnice, (ljubavne) spjevove i sl., izbjegavajući ikakav intimni izraz u poeziji (uz iznimku od tek nekoliko, većinom neobjavljenih, pjesama Dragojle Jarnević ili opusa Jagode Brlić koja je pak za života objavila samo jednu pjesmu), Milka Pogačić prva je književnica koja se u književnosti javlja osobnim glasom razotkrivajući vlastiti intimni svijet i to prvenstveno onaj ljubavni. U zbirci *Pjesme* Milke Pogačić postoji ključno mjesto na koje treba upozoriti, a koje nadilazi opću književnu ocjenu djela i stoji kao glasnik novih zbivanja na društvenom polju te je također odraz predvodničke uloge Milke Pogačić u otvaranju brojnih tema i u aktivnostima u njezinu javnom radu. Riječ je o ženskom lirskom subjektu koji je aktivan sudionik vlastita života. Za razliku primjerice od ženskoga lirskoga subjekta kod Jagode Brlić koji zauzima pasivan stav prema svomu životu, prihvaćajući autoritete poput

⁴⁰¹ D. Detoni Dujmić, nav. dj.

⁴⁰² A[ugust] Š[enoa], »Književna pisma. I.«, *Vienac*, XI, br. 3, str. 43; Zagreb, 1879.

oca, obitelji, društva i konačno Boga kao kreatora njezine sudbine, pokoravajući se njihovim željama, zahtjevima i očekivanjima bez obzira na vlastita htijenja, čime potvrđuje tadašnje rodne stereotipe o mjestu žene u društvu koje ne izlazi iz kruga obitelji i ne nadilazi uloge supruge, majke i kućanice, a što je Jagoda Brlić pokušala nadvladati pisanjem poezije (koju za života ne objavljuje!), ženski lirski subjekt kod Milke Pogačić u ljubavnim htijenjima preuzima inicijativu; u pjesmi »Kad ti rekoh: daj mi ruku« on od svoga odabranika traži ruku i njegovo zavjetovanje na životnu ljubav. Treba li napomenuti da se u devetnaestostoljetnom uljuđenom društvu i javno očitovanje ljubavi neudane žene smatralo nedoličnim ponašanjem, a kako tek ne bi njezina izravna inicijativa za realizacijom te ljubavi, posebice kada se uzme u obzir da se žene uglavnom atribuiralo kao ponizne, krotke i strpljive. U pjesmi »Kada podjem do tebe« lirski subjekt odlazi na put »prek ovih planina« kako bi svomu odabraniku ponudio srce, i to ne znajući koji će biti ishod. Nešto je mračnija baladična pjesma »Gorski kralj« u kojoj tek oprost mrtve žene za nanesenu joj nepravdu njezinu mužu osigurava nebeski život. Nadalje, ženski je lirski subjekt kod Milke Pogačić zaposlen, time i financijski neovisan, o čem govori zadnja pjesma zbirke, »Novcu« koju kritika ubraja među uspjelije. No pjesma funkcionira kao kritika društva u kojem je novac jedina vlast, ljudima koji ga imaju donosi moć i poštovanje, a na površinu izvlači samo zlo iz ljudi, dovodi do raskola, svađa, rata, a za one bez novca i bez poštovanja prema novcu nagrada stiže tek nakon smrti, na drugom svijetu.

Kritičarska pozicija prema društvu i njegovim pojavnostima prisutna je u ciklusu »Pjesme razne« čime pjesništvo Milke Pogačić korespondira s realističkom poetskom paradigmom. Svijet o kojem Pogačić progovara izgrađen je na dihotomiji mašte i realnosti, odnosno očekivanja i stvarnoga iskustva. U pjesmi »Priča« Pogačić u alegoriji ptice govori o razočaranju slikom nepoznatoga svijeta u koji odlazi potaknuta lijepim pričama vjetra. Još je znakovitija pjesma »Pred Bogom« u kojoj lirski subjekt iskazuje svoje želje za društvom kojim bi vladali dobri ljudi, jednakost među ljudima i pravednost, ali životno iskustvo potvrđuje dijametralno suprotnu situaciju u kojoj i sam lirski subjekt gubi moralna načela i preuzima starozavjetni obrazac ponašanja za nanesenu nepravdu: »Laž je sanja! Mnogi od njih / mrzio me za nepravo, / a i ja njih za odmjenu / mrzih, Bože, kano djavo; / pa kad šiba na me pala, / š njom bi umah vraćat stala«. Socijalna osjetljivost koja je bila osnovnim pokretačem javnoga djelovanja Milke Pogačić našla je svoj izraz i u mladenačkoj dobi nastanka njezinih pjesama. U pjesmi »Ja ljubim bogče progonjeno« lirski subjekt nije tek promatrač i bilježnik bijede pojedinaca u društvu već je aktivan u želji da mu pomogne vlastitim angažmanom, pri čem je izbjegnuto izraz sažaljenja ili čak moguće osude, već

svojevrsnim psihologizacijskim momentom opravdava hladnoću i neprihvatanje ičije pomoći od strane toga dijela hrvatskoga društva.

Iako se Pogačić odmaknula od budničarsko-rodoljubne tematike pjesama, domovina i hrvatski narod na motivsko-tematskom planu prisutni su u više pjesama i to kako ciklusa »Jasminčice« tako i ciklusa »Pjesme razne«. Takve pjesme iz prvoga ciklusa, budničarski intonirane, optimistični su izraz vjere u skorbu slobodu hrvatskoga naroda (»Ne bojte se!«, »Velite: tvrdi i ukletni«). U drugom ciklusu domovina je tematizirana u više pjesama među kojima su dvije prigodnice: u prvoj, nastaloj u povodu smrti Augusta Šenoe, govor je o njegovu nemjerljivom prinosu dobrobiti hrvatskoga naroda, dok u drugoj, »Na Bistrici«, važnoj i po uvođenju marijanskoga kulta u poeziju, individualne molitve lirskoga subjekta ustupaju mjesto molitvi za cijeli hrvatski narod; odulja alegorijska pjesma »Nad Gričem« zaziva sjedinjenje Hrvatske i Dalmacije.

Kada je riječ o drugoj zbirci pjesama Milke Pogačić *Pjesme* iz 1912.⁴⁰³ kritika joj zamjera djelomičan stilski nesklad, jer je, među ostalim, Pogačić u nju uvrstila i neke pjesme iz prve zbirke. Međutim o odjecima stilske nesklada može se govoriti i u slučaju prve zbirke, posebice ako se uzme u obzir početak pjesništva Milke Pogačić kada se priklanja baladesknim temama i žanrovski hibridnim vrstama (»Gorski kralj«, »Na grobu«), vjerojatno po uzoru na većinom njemačku romantičarsku lektiru, da bi se poslije okrenula »načelu osjećajnoga i duhovnoga sklada« s racionalnom nadogradnjom.⁴⁰⁴

Druga zbirka intimni je obračun Milke Pogačić s društvom čiji je izraz Pogačić pronašla isključivo u poeziji. Znakovita je, stoga, prva pjesma zbirke u kojoj zaključuje: »Od moje duše otkida se pjesma / sa snažnim klikom, / i ne pita vas, da l' je itko sluša, / da l' godi ikom! / Ja pjevajući krčim sebi pute / sred stijena sivih, / ja ljubim život, – a da još ga ljubim, – vi niste krivi!« (»O, ne...«). Zbirka s većinom ljubavnim pjesmama kao ponovnim iskazom nesretnih ljubavi, privremene sreće, čežnje, zaborava, poniženja, ali u ovom slučaju i osude društva građena je na neprestanim dihotomijama: Bog / čovjek, nebo / zemlja, svjetlo / mrak, ja / vi, želje / postupci. Bog je, kod Pogačić, tek promatrač a ne krojač čovjekove sudbine, čime odgovornost za vlastite postupke preuzima sam lirski subjekt, samokritičan, ali i sklon samooprostu utemeljenomu u dobrim namjerama. Oprosta, pak, nema za društvo s kojim je lirski subjekt u stalnom sukobu, društvo je shvaćeno neprijateljski, ono potkopava sva nastojanja subjekta za osobnom srećom, čiji je dio i njegov javni angažman u pokušajima stvaranja pravednijega društva. Otpor takvomu društvu lirski subjekt vidi u neprihvatanju

⁴⁰³ Milka Pogačić, *Pjesme*, Društvo hrvatskih književnika, Zagreb, 1912.

⁴⁰⁴ Usp. D. Detoni Dujmić, nav. dj., str. 98.

položaja žrtve, stalnoj borbi i neodustajanju od vlastitih želja i pogleda na svijet vjerujući da na taj način održava osobni integritet i računajući na nagradu poslije smrti, čime zbirku preobrazuje u svojevrsno slavlje života i životne energije.

Druga zbirka pjesama Milke Pogačić nije naišla na toliko pozitivne kritike kao prva.⁴⁰⁵ Od svih kritika valja istaknuti kritiku Antuna Gustava Matoša koji je bio posebice oštar u prikazu knjige u kojem priznaje Pogačić kako »naučila je nešto od lirske tehnike, ali sve to nije još poezija, jer nam nije umjela ništa svoga, ništa nova i originalna kazati«, pri čem joj zamjera i zastarjeli leksik i nepravilnu rimu.⁴⁰⁶ Matoš nastavlja kako je Pogačić pokazala nečuvenu umišljenu snagu i nadljudsko samopouzdanje, u dijelu pjesama slavi »svoju prometejsku energiju, svoj titanski i oslobođeni Ja« zaključivši kako je objavljivanje knjige tek primjer starije feminističke literature, a poezija »lirska poza fingirane muške energije«. ⁴⁰⁷ Kritiku zbirke pjesama Milke Pogačić nastavio je i pišući o zbirci Pjesama Ivane Brlić Mažuranić: »Dok Milka Pogačić zna samo za ljubav erotičnu, ova otmjena hrvatska gospoja zna samo za ljubav materinsku i domovinsku. Dok Milka Pogačić pjeva kao muškarac i pozira, gospodja Ivana Brlić-Mažuranić pjeva bez poze kao prava žena«. ⁴⁰⁸ Ne može se u potpunosti osporiti utemeljenost dijela kritike u poeziji Milke Pogačić poglavito u formalnom smislu, ali i načinu predstavljanja osobne snage lirskoga subjekta, no sporna je interpretacija povremenih slabosti zbirke. Matoševa kritika ne samo da implicira postojanje različitih rodni uloga koje se atribuiraju ženama odnosno muškarcima već uvodi i podjelu književnosti na »mušku« i »žensku«, pri čem sam postavlja nejasna pravila o čem bi i kako jedna odnosno druga trebale pisati. Smatrajući zbirku odrazom feminističke literature te istodobno glumljene muške energije, ne samo da dovodi u pitanje iskrenost poezije Milke Pogačić i mogućnosti ženskoga živoga i strastvenoga osjećanja života i svijeta već implicira da feminizam nije utemeljen u borbi za prava žena, nego u ženskoj želji da postane muškarcem. Dio svoga stava o emancipaciji žena Matoš je iznio riječima: »Milka Pogačić pročula se kod nas kao emancipovana dama, no ništa u tim Pjesmama od 'emancipovanosti' osim goleme, u našoj literaturi nečuvene umišljene snage i nadljudskog samopouzdanja«. ⁴⁰⁹ Matoševi stavovi

⁴⁰⁵ Iz objavljenih kritika zbirke izvajam: Zofka [Kveder], »Milka Pogačić: Pjesme«, *Agramer Tagblatt*, XXVII, br. 212, Beilage, Frauen-Zeitung, str. 1; Zagreb, 1912. [got.]; [Stjepan Parmačević], »Pjesme Milke Pogačić«, *Hrvatski pokret*, VIII, br. 213, str. 5; Zagreb, 18. rujna 1912.; Zdenka Marković, »Pjesme Milke Pogačić« [s portretom], *Savremenik*, VII, br. 10, str. 596–600; Zagreb, 1912.; A[ntun] G[ustav] M[atosh], »Lirika«, *Hrvatsko kolo*, knj. VII, str. 475–480; Zagreb, 1912.; [Anonim], »Milka Pogačić: 'Pjesme'«, *Luč*, VIII, br. 1, str. 28–30; Zagreb, 1912–1913.

⁴⁰⁶ A[ntun] G[ustav] M[atosh], »Lirika«, *Hrvatsko kolo*, knj. VII, str. 475–480; Zagreb, 1912. Cit. str. 475.

⁴⁰⁷ Isto, str. 476.

⁴⁰⁸ Isto, str. 477.

⁴⁰⁹ Isto, str. 475.

značajni su za stvaranje cjelovitije slike hrvatskoga društva onoga doba. Iako je 19. stoljeće donijelo promjene po pitanju poboljšanja ženskoga položaja u društvu koje su im omogućile izlazak iz isključivo privatne sfere djelovanja, a prvenstveno se to odnosi na institucionalizaciju školstva odnosno dostupnost višega obrazovanja otvaranjem prve Više djevojačke škole 1868. ili prvoga ženskoga liceja 1892., patrijarhalne strukture ostale su dominantne na svim područjima, pa kada je riječ o književnosti na kraju 19. stoljeća, za razliku od preporoditeljske otvorenosti ženskomu prinosu književnosti, većina književnika toga doba zatvara vrata ženama u književnosti, o čem svjedoči Jagoda Truhelka u autobiografiji *Iz prošlih dana*.

Zamjeranu pretjeranu samosvijest ženskoga lirskoga subjekta u zbirci Milke Pogačić druge su kritike eventualno detektirale tek kao pjesnički neprikladan, nametljiv ili muškobanjasti izraz. Kada je bilo riječi o manama knjige većinom su išle u smjeru jednoličnosti i dosade tema i motiva, povremenoga neuspjela izraza, nemodernosti, ali istovremeno su joj se priznale poneke uspjele pjesme antologijskoga značenja, isticale se nepoznata pozitivna energija u hrvatskoj poeziji toga doba, optimizam i vitalnost zbirke. Stjepan Parmačević u dijakronijskom smislu naglašava pak veliki napredak u jezično-stilskom smislu u poeziji od doba Jarnević do Pogačić, a Milku Pogačić smatra najboljom među pjesnikinjama svoga doba.⁴¹⁰ No kako je primijetio anonimni autor recenzije knjiga pjesama Milke Pogačić, u skladu je s većinom poezije svoga doba kojoj nedostaje originalnosti i inovativnosti na tematsko-izvedbenom planu.⁴¹¹

Iako je u doba književnoga stasanja Milka Pogačić istodobno pisala i poeziju i prozu, realistično razdoblje u književnosti obilježila je ipak svojim pjesničkim radom. Poslije se okreće pisanju i objavljivanju proze za što razlog treba tražiti u njezinu javno-društvenom angažmanu i potrebi da kritički progovori o brojnim temama iz suvremenoga života. Kako je već napomenuto, većinom je njezin književni rad bio okrenut dječjoj književnosti, ali i kada recipijenti njezina djela nisu bila djeca nerijetko je pisala o djeci. U tom smislu treba izdvojiti knjigu *Iz mogega svijeta* iz 1905. s pet priča koju karakterizira dječje psihološko portretiranje u okviru školskih situacija s kojima se vjerojatno sama Milka Pogačić suočavala radeći s djecom slabijega socijalnoga i imovinskoga statusa, s istovremenim prikazom nepovoljnih seoskih prilika.⁴¹²

⁴¹⁰ S. Parmačević, nav. dj.

⁴¹¹ [Anonim], »Milka Pogačić: 'Pjesme'«, *Luč*, VIII, br. 1, str. 30; Zagreb, 1912–1913.

⁴¹² Milka Pogačić, *Iz mogega svijeta*, Izdano povodom 25. godišnjice rada Milke Pogačić, Zagreb, 1905. Knjiga je rasprodana a o potrebi za njezinim reizdanjem piše Zofka Kveder-Demetrović: Zofka Kveder-Demetrović, »O jednoj knjizi«, *Almanah jugoslavenskih žena*, str. 56–57, Zagreb, 1921.

No pravi odmak od dječjih tema ostvarila je u ovećoj prozi *Ispovijest* iz 1912.⁴¹³ (godinu poslije objavljenoj na esperantu)⁴¹⁴ s elementima modernističkoga pisma, gdje u dnevničko-epistolarnoj formi donosi prikaz jednoga bračnoga suživota. Ti dnevnički zapisi namijenjeni sinu pisani su iz muške perspektive, što Detoni Dujmić tumači željom Milke Pogačić da se suprotni spol spozna iznutra, no taj »prodor u mušku psihi nije bio idejno niti spolno neutralan; namjera je bila ... progurati 'ženski' pogled na obitelj, brak, ljubav, odanost i sl. te ponuditi zaključak o muškoj nepostojanosti i slabosti, čak i traumama nakon spoznaje o ženama kao boljim i mudrijim bićima«.⁴¹⁵ No taj je sud Detoni Dujmić prekomjerno rodno obojen, posebice u stereotipnoj podjeli na »ženske« i »muške« životne poglede, a pri čem treba apostrofirati da je muški diskurs u ovom djelu temeljen na pojmu biološke determiniranosti koja nije spolno/rodno uvjetovana, zastupljenim u moderni kod brojnih autora i to još iz doba kada Josip Kozarac objavljuje svoje psihološke novele s kojima ovo djelo neizravno korespondira. Zanimljiva je činjenica, što primjećuje i Detoni Dujmić, da je ova knjiga, objavljena iste godine kao druga knjiga *Pjesme*, ostala po strani kritičarskoga zanimanja pa dok s jedne strane imamo desetak prikaza zbirke pjesama, o *Ispovijesti* se govori tek uzgredno u jednom članku.⁴¹⁶

Kritičarsko prešućivanje, Matoševa pretjerano negativna kritika ali i nešto lošija recepcija zbirke pjesama iz 1912. sigurno su jednim dijelom utjecali i na dugu stanku u književnom stvaralaštvu Milke Pogačić kada je riječ o objavljenim samostalnim izdanjima. Tako Pogačić nove knjige objavljuje tek 1930.: *Dvije pripovijesti* i *Dječje pozorišne igre*, a javni književni rad završava postumno objavljenim romanom *Jura Filipčić* iz 1937.

Roman *Jura Filipčić*⁴¹⁷ pisan je u maniri poetike ranih tridesetih godina 20. stoljeća s ciljem oslikavanja gospodarsko-prosvjetne situacije hrvatskoga sela, točnije Hrvatskoga zagorja. Za djelo je karakteristična njegova jasno vidljiva društveno-socijalna angažiranost što je dovelo do prevelike širine tematskoga zahvata, pri čem su mnoge teme ostale tek načete i površno obrađene, a likovi nisu nadišli idejnu potku. No Detoni Dujmić priznaje kako

⁴¹³ Milka Pogačić, *Ispovijest*, Zagreb, 1912.

⁴¹⁴ Milka Pogačić, *Konfeso*, El la Kroata lingro, Propra eldono, Kostajnica, 1913. Knjigu *Ispovijest* 1913. na esperanto je prevela Antonija Jožičić, a s esperanta je knjigu 1931. na kineski preveo ugledni kineski pisac Wang Luyan. Time je *Ispovijest* postala prva hrvatska knjiga prevedena na kineski jezik, a ne kako se u historiografiji navodi Alkar Dinka Šimunovića preveden 1936.

⁴¹⁵ D. Detoni Dujmić, nav. dj., str. 103.

⁴¹⁶ Zd[enko] V[ernić], »Aus der neuesten kroatischen Literatur, Vojnović – Tresić-Pavičić: Kosovo, M. Pogačić: *Ispovijest*, J. Ivakić: *Mladost i ljubav*«, *Agramer Tagblatt*, XXVIII, br. 8, str. 1–3; Zagreb, 1913.

⁴¹⁷ Milka Pogačić, *Jura Filipčić: roman iz nedavne prošlosti*, Izdanje Olge Prelog, Zagreb, 1937.

»polazno nagnuće prema realističnosti pridalo je toj prozi nekoliko sažetih pejzažnih ulomaka, a uspjelije su neke razgovorne dionice utemeljene na živoj riječi sredine«. ⁴¹⁸

Pri sumiranju prinosa Milke Pogačić hrvatskoj književnosti treba imati na umu više činjenica: bogat opus, njegovu tematsku i žanrovsku raznovrsnost, različita književno-stilska razdoblja u doba nastanka djela, pedagoško-didaktičku i društveno-kritičarsku motivaciju brojnih njezinih djela, ali u konačnici i njezin javni i društveni rad koji joj nije dopuštao potpunu posvećenost književnomu stvaralaštvu. No istodobno ne smije se zanemariti činjenica da je književni opus Milke Pogačić ostao u najvećoj mjeri neistražen čime je izostalo i njezino pozicioniranje u hrvatskoj (povijesti) književnosti. Ovaj mali prilog upoznavanja s djelom Milke Pogačić tek pokušava naznačiti smjernice budućih opsežnijih istraživanja i upozoriti da u usporedbi s vodećim književnim ličnostima razdoblja realizma mjesto Milke Pogačić u hrvatskoj književnosti nije tek suputničko. Rana poezija Milke Pogačić, koja stoji na razmeđu kasnoromantičarske i realističke poetske paradigme, jednim svojim dijelom uspješno korespondira s novim književnim razdobljem, posebice uvođenjem novih tema i motiva u hrvatsku poeziju, ali je i formalno-versifikatorski većinom spretne izvedbe. Ta je poezija i odjek onih gibanja u društvu koja su dovela do njegovih temeljnih promjena prvenstveno po pitanju spolne ravnopravnosti odnosno ženske emancipacije. Hrvatska poezija nikada prije i dugo nakon Milke Pogačić nije imala takav ženski lirski subjekt – aktivan, buntovan, samosvjestan i glasan, ali i društveno-kritički nastrojen, pa i kada mu se zamjera »titanska« snaga on je jedinstven u hrvatskoj književnosti. Upravo kada govorimo o prvoj zbirci poezije Milke Pogačić možemo govoriti o začetku ženskoga pisma u hrvatskoj književnosti. Milka Pogačić svojim književnim radom za djecu predvodnica je pisaca dječje književnosti, a iz književnopovijesne pozicije treba naglasiti i da je Milka Pogačić spona koja održava kontinuitet ženskoga pisma od razdoblja romantizma prema moderni, kada u hrvatsku književnost ulazi niz ženskih imena (među kojima su i prijateljice i kolegice učiteljice Milke Pogačić, primjerice Jagoda Truhelka, Zdenka Marković itd.) individualnoga glasa koje će, kao i sama Milka Pogačić, znatno utjecati na novu sliku hrvatske književnosti 20. stoljeća.

⁴¹⁸ D. Detoni Dujmić, nav. dj., str. 105.

2.2.2. Ivka Kralj (Zagreb, 1856. – Zagreb, 1942.)

Ivka Kralj, udana Milarov, jednomu užemu dijelu hrvatske kulturne javnosti poznata je kao glumica Hrvatskoga narodnoga kazališta i to kao prva kazališna »naivka« te velika miljenica zagrebačke kazališne publike.⁴¹⁹ No svatko tko poznaje dvadesetostoljetne kazališne prilike koje uključuju i javni zazor prema kazališnim glumcima te nikakav glumački socijalno-društveni status, pri susretu s likom i djelom Ivke Kralj mora primijetiti da je ona bila jedinstvena pojava hrvatske kulturne scene toga doba, koja je svojim javnim angažmanom bila neumornim promicateljem kazališne umjetnosti i borcem za prava svih kazališnih djelatnika, prvenstveno glumaca, a u tom krugu posebice žena, a treba napomenuti da je Kralj istovremeno bila gorljivom zagovornicom pravaških ideja. Za ovaj rad od posebnoga je zanimanja njezin književni rad koji obuhvaća dvije izvedene drame, ali i nekoliko priloga kojima se javila u *Viencu*. Drame su izvedene u Hrvatskom narodnom kazalištu, čime Ivku Kralj treba pozicionirati i kao prvu izvođenu hrvatsku dramatičarku.

Širok raspon tema koje su zanimale Ivku Kralj i društvena angažiranost koja je iz toga uslijedila treba tražiti kako u njezinu podrijetlu tako i u obrazovanju. Ivka Kralj rođena je u Zagrebu u građanskoj obitelji, ali djetinjstvo provodi i u Klagenfurtu, Grazu i Ljubljani gdje je otac službovao. No kako piše u memoarima, njezina ljubav prema Zagrebu nikada nije jenjavala i kao djevojčica smatrala je Zagreb svojim domom, pa joj je tim više bilo teško što nije bolje vladala hrvatskim jezikom, a želju za njegovim učenjem otac nije mogao financijski ispuniti, pa je hrvatski u potpunosti savladala čitajući hrvatsku lektiru. Ljubav Ivke Kralj prema kazalištu seže u najranije doba, a očaranost njime potvrđuje i sama u dvjema anegdotama iz prvih posjeta, kada je u žaru gledane radnje iz publike dovikivala glumcima, nakon čega je zbog priređene sramote otac više nije želio voditi u kazalište. Okušavši se kao glumica u doba djevojaštva i slijedom dobrih kritika bila je odlučna da joj gluma bude životni poziv. Ta je odluka naišla na roditeljsko neodobravanje, posebice majke koja je, prema uvriježenim društvenim normama, smatrala nedostojnim i sramotnim za cijelu obitelj da njezina obrazovana kćer ide u glumice. Zbog toga je Ivka Kralj, težeći za samostalnošću i

⁴¹⁹ Ivka Kralj većinom je nepoznato ime u književnopovijesnoj historiografiji. Literatura o njoj obuhvaća nekoliko desetaka jedinica objavljenih za njezina života većinom prigodničarskoga karaktera od kojih na ovom mjestu izdvajam: [Anonim], »Ivka Kraljeva«, *Vienac*, VIII, br. 53, str. 876; Zagreb, 30. prosinca 1876.; Valer [Đuro Galac], »Ivka Kraljeva«, *Vienac*, XIV, br. 52, str. 832–835; Zagreb, 30. prosinca 1882.; Antonija K[assowitz] Cvijić, »Ivka Kralj-Milarov. Prigodom 50. obljetnice prvoga njenoga nastupa na pozornici«, [s portretom], *Večer*, II, br. 329, str. 4; Zagreb, 23. prosinca 1921.; Dr. [Milan] O[grizović], »Ivka Kraljeva. (Prilikom jubileja pedesetgodišnjice njezina prvoga nastupa na hrvatskoj pozornici)«, [s portretom], *Dom i svijet*, XXXV, br. 2, str. 38; 15. siječnja 1922.; Ž[arko] M. H[arambašić], »Prva 'naivka' zagrebačkoga kazališta Ivka Kralj Milarova. (Prigodom 75-godišnjice života)«, *15 dana*, I, br. 2, str. 22–23; Zagreb, 15. listopada 1931. [intervju]

financijskom neovisnošću, neko vrijeme radila kao guvernanta poučavajući francuski i njemački jezik. Obrazovanje je do tada stjecala kod sestara milosrdnica, a nakon završenoga osnovnoga obrazovanja, s obzirom na to da je bila premlada za preparandiju, nastavila se kod njih školovati u glazbi, odnosno u glasoviru te ručnom radu, francuskom i talijanskom jeziku. Galac piše kako su opetovane molbe majci da joj dopusti bavljenje glumom, koje nisu urodile plodom, Ivku Kralj dovele do ruba samoubojstva, a ta je otkrivena nakana bila razlogom za konačnu majčinu privolu.⁴²⁰ Prvu kazališnu ulogu Ivka Kralj odigrala je 1871. u *Guščici iz Bukova*, od kada je zahvaljujući svomu urođenomu talentu, ali i vrcavu karakteru koji je uvijek bio prisutan u donošenju različitih uloga, postala i ostala miljenicom zagrebačke kazališne publike. Do 1884., kada prestaje s kazališnim angažmanom, Ivka Kralj ostvarila je stotinjak uloga, većinom »naivki« i oko 700 nastupa, a »istaknula se kao Ksanda u *Zatečenom ženiku* (J. E. Tomić), napisanom upravo za nju, Renné u *Divljanu* (Friedrich Halm), Jeane u *Lady Tartuffe* (Delphine de Girardin-Gay), Fifica u *Očima ljubavi* (Wilhelmine Hillern) i Hedviga u *Po intendanciji* (Elise Henle), ali i kao Charles u *Jezuitu i njegovu pitomcu* Aloisa Wilhelma Schreiber». ⁴²¹ Unatoč gledateljskoj podršci njezin glumački put unutar Hrvatskoga narodnoga kazališta bio je prepun uspona i padova, intriga i zapleta koji su joj katkad onemogućavali ikakav angažman, ali prvenstveno glumački razvoj i veće uloge, zbog čega je u više navrata samoinicijativno odlazila u inozemstvo na usavršavanje.

Navedeni životopisni podatci, iako javnosti poznati, mogu se detaljnije iščitati iz memoara Ivke Kralj. Ti su memoari, unatoč brojnim pokušajima Ivke Kralj i poslije njezine kćeri da ih se objavi, još uvijek u rukopisu koji se čuva u Odsjeku za povijest hrvatskoga kazališta Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU.⁴²² Svojedobno nezanimanje izdavača za objavljivanje rukopisa moguće je tražiti i u njegovoj opširnosti, naime radi se o 452 rukom ispisane stranice, a kako je ironično primijetila autorica pisma Ivki Kralj, to je »volumen veći od bana Mažuranića, Gaja itd.«.⁴²³ Unatoč prvenstveno žanrovskim i diskurzivnim razlikama, kulturno-povijesna važnost koju ima dnevnik Dragojle Jarnević za razumijevanje opisanoga razdoblja i njegovih sudionika podjednako je prisutna i u

⁴²⁰ Đ. Galac, nav. dj., str. 834.

⁴²¹ Hrvatska enciklopedija Hrvatskoga leksikografskoga zavoda Miroslav Krleža, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=33711>, zadnji put posjećena 20. travnja 2015.

⁴²² Memoari su bili u posjedu kćeri Ivke Kralj Venke Duduković koja ih je ostavila dugogodišnjoj prijateljici Dragici Murković a koja ih je posredstvom Marije Sudar 1993. predala na čuvanje Odsjeku za povijest hrvatskog kazališta Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU.

⁴²³ Privatno nepotpisano pismo, a po sadržaju se može pretpostaviti da je autorica Marija Jambrišak, čuva se u ostavštini Ivke Kralj u Odsjeku za povijest hrvatskoga kazališta Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU.

memoarima Ivke Kralj i to svaki za svoje kulturno-umjetničko područje, prvi za književni život, potonji za kazališni.

Ivka Kralj u predgovoru navodi da su opisani događaji iz razdoblja njezina kazališnoga angažmana od 1872. do 1883., pa iako su oni njezino osobno iskustvo, smatra ih tipičnim situacijama za tadašnje zagrebačko društvo, čime izlaze iz privatne sfere i imaju pravo na prisutnost u onoj javnoj i to prvenstveno kao »opomene za mladice, koje se hoće posvetiti dramskoj umjetnosti«. Ivka Kralj kao potencijalne recipijente knjige vidi i onaj dio javnosti koji može utjecati na promjene u društvenom, posebice umjetničkom životu, utjecajne žene koje će biti potporom onim umjetnicama urešenima talentom, a ne podobnošću, jer: »Fakat je da početnica-umjetnica bez protekcije, samo svojim talentom vrlo teško uspjeti može«. Poziv je to novoj, samostalnoj i modernoj generaciji žena koja stasa u doba Ivke Kralj da bude »valjana zastupnica 'VJEČNOGA DOBRA' i VJEČNOGA LIEPOGA u ljudstvu«. U memoarima su prisutna dva prevladavajuća diskursa: prvi, očekivan za tu vrstu teksta, utemeljen je u osobnom iskustvu Ivke Kralj dok je drugi, znanstvenih obilježja, prisutan u portretiranju prvaka hrvatskoga kazališta, a vezan je uz niz kazališnih biografija (npr. Dimitrija Demeter, Josip Freudenreich, Ivana Bajza-Slavik, Maca Perisova, Petar Brani, Irma Jelenska, Marija Ružička-Strozzi, Josip Plemenčić, Adam Mandrović, August Šenoa itd.). Memoare otvara spomenuti »Predgovor« da bi u sljedeća dva poglavlja Ivka Kralj progovorila u kratkim crtama o svom djetinjstvu i to poglavlje u kontekstu ljubavi prema kazalištu, te dalje o prvim glumačkim iskustvima. Slijedi niz poglavlja s *insajderskim* pogledom na rad Hrvatskoga narodnoga kazališta, njegove različite uprave i njihove poglede na kazališni život, gostovanja izvan Zagreba, a od posebne su važnosti dionice boravka Ivke Kralj u inozemstvu, njezina iskustva i pogledi na tamošnji kazališni život. Osobne situacije o kojima piše Ivka Kralj te o izazovima s kojima se morala nositi, kao i razna doživljena podmetanja u kazališnoj struci odraz su tadašnjega zagrebačkoga društva i njegovih normi te duboka nerazumijevanja i neprihvatanja drukčijega. A Ivka Kralj definitivno je bila drukčija – rušila je građanske norme izborom zvanja kao i angažmanom oko poboljšanja glumačkoga statusa unutar HNK, ali i društva, upozoravala je na status žene glumice i žene uopće, težila je ženskoj ekonomskoj neovisnosti, svoj je glumački rad upotpunila i onim dramatičarskim, a bila je glasna i rezolutna i u političkim pitanjima, ističući potrebu za ujedinjenjem hrvatskih zemalja i hrvatskom državnom i političkom samostalnošću.

Sve navedeno što definira javni rad Ivke Kralj našlo je odjeka i u njezinu putopisnom tekstu koji objavljuje u *Viencu* 1875., »Crtice o putovanju hrvatskoga dramskoga društva u

Dubrovnik».⁴²⁴ Članak prati put glumačke skupine iz Zagreba do Dubrovnika te događaje tijekom boravka u Dubrovniku, čime se tekst, sadržavajući sve osnovne putopisne odrednice: odlazak, putovanje, dolazak, i prema suvremenim teorijskim utemeljenjima jasno definira putopisom. No iako se kao okvir teksta iz naslova mogu iščitati kazališne teme, iz uvodnih dijelova jasno je da je namjena teksta puno šira i vezana uz nacionalno-politički diskurs. U prvoj rečenici Ivka Kralj definira putovanje kao »od velike cene za cijeli hrvatski narod s ove i s one strane Velebita« da bi nastavila govorom o Dalmaciji u kojoj unatoč pokušajima talijaniziranja naroda ipak postoji snažan hrvatski duh, a sam je Dubrovnik ušćivao »biljeg Hrvatstva«.⁴²⁵ Kralj razmišlja dalekosežnije pa o posjetu Dubrovniku zaključuje: »Znamenit je to korak koga će morat i poviest naše umjetnosti spominjati, jer tim se približismo za stepen više onoj divnoj ideji: 'savezu bratskom'«.⁴²⁶

Ivka Kralj tekst započinje odlaskom vlakom iz Zagreba, preko Ljubljane do Trsta te dalje brodom preko Pule, Zadra, Šibenika, Trogira, Splita do Dubrovnika, opisuje boravak u pojedinim gradovima kao i izgled gradova dostupnih oku s pučine kojom plove, dotematizirano literariziranim opisima prirode i prirodnoga okoliša vidljivoga svijeta. Po dolasku u Dubrovnik i u povodu organizirane večere Kralj duhovito zapisuje kako su zbog »silne poezije bure vrlo prozaično ogladnjeli bili«.⁴²⁷ Boravak u Dubrovniku koji je trajao oko tri tjedna Kralj je predstavila prvenstveno kroz 16 odigranih naslova, kvalitetu izvedbe i recepciju publike, a nešto je prostora posvetila i organiziranim izletima u okolicu Dubrovnika. No njezina usmjerenost političkim i društvenim temama našla je odjek i na tom mjestu, pa odmah po dolasku primjećuje kako su predstave imale veću važnost u smislu hrvatskih integracijskih procesa od samoga prikazivanja, smatrajući da je hrvatska vlada s njima trebala poslati svoga izaslanika kako bi ih dostojno predstavio pred okupljenom dubrovačkom gospodom, a kada govori o dubrovačkim domaćinima neizostavno spominje njihovo rodoljublje odnosno hrvatsku nacionalnu osviještenost. U povodu okupljanja nekolicine dubrovačkih gospođa kako bi čestitale glumici Peris na izvedbi, Kralj će neizravno uputiti kritiku dubrovačkim ženama bilješkom: »Tko je u Dubrovniku nekoliko ćedana živio, uvidjet će, šta to znači, kad se jedna dubrovačka gospodja potrudila sa uzhitom pružiti ruku glumici«

⁴²⁴ Ivka Kraljeva, »Crtice o putovanju hrvatskoga dramskoga društva u Dubrovnik«, *Vienac*, VII, br. 24, 26–28, str. 387–389, 422–423, 435–436, 449–451; Zagreb, 12. i 26. lipnja, 3. i 10. srpnja 1875. Važnost putopisa Ivke Kralj, koji naziva književnim tekstom, pokazao je Slobodan Prosperov Novak među ostalim uvrstivši ga u cjelosti u rad: »Nešto građe o putu 'Hrvatskoga dramskoga društva' u Dubrovnik 1875. godine«, *Analitički historijski odjel Centra za znanstveni rad Jugoslavenske akademije u Dubrovniku*, v. XIII–XIV, Dubrovnik, 1976., str. 189–216.

⁴²⁵ Isto, str. 387.

⁴²⁶ Isto.

⁴²⁷ Isto, str. 389.

dalje konstatirajući kako je kod nas duševni život žena na niskom stupnju, ali ipak ne razlaže tu tezu s objašnjenjem da ne ostavi dojam nezahvalnosti.⁴²⁸ Zanimljiv je diskurzivni raspon putopisa, od budničarsko-preporodnih izraza nacionalnih tema do realističnih prikaza društvene, s natruhama socijalne problematike. Iako će zapisati: »kad okom zaokoliš po mirišućih šumah i luzih, kad pomisliš, da se i tu nalaze – srдца hrvatska, – da je i to hrvatski kraj, miljem ti se napunjuje grud, sladka te čuvstva obimlju, ter hvališ Višnjemu, koj je stvorio toli krasnu narav, i hvališ majci, što ti je bila Hrvatica, te što i u tebi gori srce za – Hrvatstvom, za hrvatskom domovinom«,⁴²⁹ Ivka Kralj u cijelom tekstu zadržava i kritičarsko-polemički diskurs pa će primjerice vrlo otvoreno pisati o lošem prijemu jedne predstave i dvojama oko opravdanosti njezina predstavljanja ili će se, hvaleći narodne priče i pjesme koje je čula, ipak negativno izjasniti oko dubrovačke narodne glazbe okarakteriziravši je kao »elegičnu tužaljku jadnika«. ⁴³⁰ Treba napomenuti da je u više dionica Ivka Kralj literarno uspješno dočarala dijelove putovanja, osobito one koje su vezani uz promatran prirodni svijet. Time je, među ostalim, vrijednost ovoga putopisa i veća odnosno, nadišavši osnovnu informativnost teksta političko-kulturnom angažiranošću i literarizacijom, uspjela je proširiti recipijentski okvir teksta pridobivši širu publiku od one kojima je primaran interes kazalište.

Drugi tekst s kojim se Ivka Kralj javlja u *Viencu* izlazi sedam godina poslije i biografija je to kolegice glumice Ivane Bajz-Slavik.⁴³¹ No i u ovom je slučaju okvir teksta puno širi od onoga označenoga u naslovu. Kako i sama Kralj primjećuje, nemoguće je dati prikaz kazališnoga angažmana Ivane Bajz-Slavik bez prikaza procesa institucionalizacije hrvatskoga kazališta kojemu je Bajz svjedokinjom i aktivnom sudionicom. Tako Kralj čitatelje upoznaje s kazališnim životom u Zagrebu još od 40-tih godina 19. stoljeća kada dominiraju predstave na njemačkom jeziku, pozdravljajući događaj presudan za hrvatsko kazalište iz 1860., kada je predstava na njemačkom prekinuta zvižducima iz gledališta i povicima publike o potrebi za predstavama na hrvatskom jeziku. Taj prijelomni trenutak smatra se početkom hrvatskoga narodnoga kazališta nakon čega je uslijedilo njegovo službeno formiranje ali i potpora državnih vlasti nužno potrebna za njegov rad. U okviru biografskih podataka o Ivani Bajz-Slavik Ivka Kralj ponovno koristi priliku kako bi upozorila na tzv. žensko pitanje konstatirajući kako »živimo još u vieku neriešena ženskoga pitanja«, a »nečovječni zakoni našeg 'societe' dosudiše ženi mjesto u zapečku, pa, ako se ona ipak prene i

⁴²⁸ Isto, str. 436.

⁴²⁹ Isto.

⁴³⁰ Isto, str. 449.

⁴³¹ Ivka Kralj, »Ivana Bajza-Szlavikova«, *Vienac*, XIV, br. 10–11, str. 152–154, 167[169]–170[172]; Zagreb, 11. i 18. ožujka 1882.

podje u radino, samosvjesna društvo, njezino djelovanje tek na polak vrijedi«. ⁴³² Žena koja želi postati samostalnom, upozorava Kralj, na svakom koraku nailazi na prepreke, a ženi je zabranjeno bilo što zahtijevati već samo »prosjakati i suze prolijevati«. Pri tom posebno upozorava na plaće glumica koje su niže od onih glumaca unatoč istim, a katkad i većim umjetničkim sposobnostima i činjenici da glumice same moraju osigurati scensku odjeću. Unatoč neupitnoj ljubavi prema kazalištu i glumi kao samoostvarenju Ivka Kralj kritički se odnosi prema dijelu glumačkoga staleža, navodeći njegovu rastrošnost te moralno dvojben *bonvivantski* i raskalašen stil života kojemu se Ivana Bajz-Slavik u 25 godina karijere uspješno oduprla te je Kralj portretira i kao uzornu majku, suprugu i domaćicu.

Uspješno se okušavši u žanru putopisa i biografije Ivka Kralj se u književno-kazališnom smislu potpuno realizirala napisavši dvije drame izvedene u Hrvatskom narodnom kazalištu. Prva je drama *Vatrogasci*, prigodna gluma u jednom činu, premijerno izvedena 4. lipnja 1875., a druga *Divljanka*, vesela igra u pet činova, premijerno izvedena 26. svibnja 1880. Nažalost, nijedna od tih drama nije sačuvana, a nema ih ni u arhivu Hrvatskoga narodnoga kazališta koji se čuva u Odjeku za povijest hrvatskoga kazališta HAZU, gdje bi se uz ostalu sličnu građu trebale nalaziti. O drami *Vatrogasci* nemamo ni posrednih informacija za razliku od drame *Divljanka* koja je u književnoj historiografiji navedena kao drama koja je izazvala još jednu u nizu polemika između pravaša i Augusta Šenoa. Polemiku je izazvala oštra Šenoina kritika drame za koju su pravaši smatrali da je politički motivirana jer je Kralj pristaša pravaške ideologije. ⁴³³ Šenoa smatra da je *Divljanka* »podpuno propala i neće valjda nikad više ugledati svjetla kazališnih svjetiljaka«, a zamjerke su u cjelini upućene tekstu i to na tematsko-motivskom te izvedbenom planu. ⁴³⁴ No prvo što Šenoa zamjera Kralj ulazi u etičku kategoriju jer primjećuje kako je tekst obrada novele *Das Heideprinzesschen* njemačke autorice Eugenie Marlitt, a iako to nije nimalo sporno, jer je preradba proznih djela u drame bila raširena praksa, sporno je to što Kralj taj podatak nigdje ne navodi. Šenoa dalje smatra da je Ivka Kralj tekst izvorno napisala na njemačkom jeziku a tek naknadno prevela, s naknadnim pohrvaćenjem izvorno njemački dodijeljenih imena likovima, iz čega proizlazi činjenica da drama, čija se radnja događa u Splitu s hrvatskim protagonistima, nema nikakvih dodirnih točaka s hrvatskim životom i hrvatskim ljudima, za što Šenoa navodi više primjera. Na formalnoj razini Šenoa navodi nepoznavanje Ivke Kralj osnovnih dramaturških zahtjeva

⁴³² Isto, str. 154.

⁴³³ V.: [August Šenoa], »Narodno kazalište«, *Vienac*, XII, br. 23, str. 376; Zagreb, 5. lipnja 1880.; [Anonim], »Šenoja – recenzent«, *Sloboda*, III, br. 67, str. 1; Sušak, 4. lipnja 1880.; A[ugust] Š[enoa], »Još nekoliko rieči o 'Divljanci' Ivke Kraljeve«, *Vienac*, XII, br. 24, str. 392; Zagreb, 12. lipnja 1880.

⁴³⁴ A. Šenoa, »Narodno kazalište«, str. 376.

koji se tiču dramske ekonomičnosti i dramatskoga čina, pa Šenoa zaključuje kako *Divljanka* »neodgovara ni najnižim zahtjevom drame«. ⁴³⁵ Dva dana nakon premijere izišli su prikazi premijere drame *Divljanka* u *Narodnim novinama*, *Obzoru* i listu *Agramer Zeitung* također kritički nastrojeni prema drami. ⁴³⁶ Najblagonaklonjeniji drami je bio prikaz objavljen u *Narodnim novinama* u kojima se ističe dobra prihvaćenost drame posebice u krugovima mladih pravaša koji su s galerija bacali hvalospjev Ivki Kralj od tri strofe od kojih prva glasi: »Unesrećena otačbina Hrvatah / ako je stanom Thalijinim / tada si ti božica / umjetnosti naše«. No autor ipak zamjera Ivki Kralj nenavođenje izvornoga djela prema kojem je nastala drama kao i, unatoč najavi i očekivanjima, činjenici da nije prikazala hrvatskoga čovjeka već »karaktere posve tudje, zadahnute njemačkim mysticismom«. Zbog kritike ponašanja mladih članova pravaši su optužili Šenou da on stoji iza druga dva prikaza, od čega se Šenoa u odgovoru objavljenom u *Viencu* u potpunosti ograđuje. ⁴³⁷ Iako su primjedbe drami iznesene u člancima jednake onim Šenoinim ipak je zamjetan odmak od uobičajenoga Šenoina kritičarskoga diskursa, posebice po pitanju ženskoga angažmana u književnosti prema kojemu se može zaključiti da se Šenoa u prosudbi književnoga djela vodio isključivo književno-estetskim kriterijima, a nipošto onima spolnima/rodovima. Prvenstveno se to odnosi na članak iz *Obzora* u kojemu autor kritizirajući Ivku Kralj kao književnicu piše: »Bilo bi i čudo, da ženska napiše dobru dramu, a i pravi unicum da se to dogodi glumici«, zaključujući: »A maloj zavrnutoj glavici Ivkinoj savjetovali bismo, da ostane kao dosad izvrstna glumica, da se okani spisateljstva, koje joj nije uspjelo, kao i strančarstva, koje glumici nedolikuje«. ⁴³⁸

Pojedinosti oko nastanka i recepcije *Divljanke* prikazala je Ivka Kralj u svojim memoarima. Našavši se u nemilosti kazališne uprave i neangažmana u predstavama odlučila je prihvatiti raniji prijedlog Skendera i Marije Fabković za adaptacijom spomenute novele autorice Eugenie Marlitt, posebice zbog uloge *Divljanke* koja joj je u glumačkom smislu odgovarala. Drugi je razlog došao čitanjem novele kada je u likovima prepoznala karaktere svojih glumačkih kolega pa je na njihova »peckanja« odlučila uzvratiti dodijeljujući im likove koje će glumiti, kakvima ih je smatrala u stvarnom životu: »Licemjer igrao licemjera, koketa igrala koketu sa raznim gibanjem tiela, gestama njezinim, ljubeznim izkrivljanjem očuh, arogantni glumac arogantnoga mladića«. Također je smatrala da je njezino poznavanje Gotschalove poetike i Lessingove dramaturgije, kao i drugih djela iz estetike dovoljno da se

⁴³⁵ Isto.

⁴³⁶ [Anonim], [O *Divljanki* Ivke Kralj], *Narodne novine*, XLVI, br. 120, str. 3; Zagreb, 28. svibnja 1880.; [Anonim], (Narodno kazalište.), *Obzor*, X, br. 120, str. 3; Zagreb, 28. svibnja 1880.; [Anonim], [O *Divljanki* Ivke Kralj], *Agramer Zeitung*, br. 120, str. 3; Zagreb, 28. svibnja 1880.

⁴³⁷ V.: A. Šenoa, »Još nekoliko rieči o 'Divljanci' Ivke Kraljeve«, str. 392.

⁴³⁸ [Anonim], »(Narodno kazalište.)«, *Obzor*, X, br. 120, str. 3; Zagreb, 28. svibnja 1880.

prihvati toga posla. Kralj otvoreno piše: »Nije bilo mnogo originalno. Ipak imalo je i originalnih prizora i govora (kod Claudiusa) u kojima sam uložila moje ideje, moje nazore, moj mirogled«. No Kralj se susrela s velikim problemom koji je osvijestila tek pišući dramu, a vezan je uz njezino slabo poznavanje hrvatskoga jezika u pismu (iako je kao glumica smatrana dobrom govornicom hrvatskoga jezika). Stoga dramu čiji je glavni dio bio napisan na njemačkom jeziku daje prevesti prijatelju iz djetinjstva M. Sm. da bi i taj prijevod prošao pregled i ispravak kod »jednoga anonimnoga literata«. Zbog toga Šenoina kritika prijevoda koja slijedi iz dobre pretpostavke da je drama izvorno napisana na njemačkom, u svjetlu ovih saznanja, ipak ne može teretiti samo Ivku Kralj. Već je najava predstave kod Ivke Kralj izazvala »dosta jada« jer dramu nije željela potpisati, no tadašnji je ravnatelj Mandrović bez njezina znanja i dopuštenja dramu ipak najavio s njezinim imenom. Svjesna da su mnoge predstave propale smatrala je da je to najgore što se može dogoditi s *Divljankom*, ali u tom slučaju očekujući razumijevanje pa i kritičarsko bodrenje, s obzirom na to da se radi o njezinu početničkom uratku, pa su je tim više pogodile novinske kritike koje su, kako smatra, prestrastveno a neargumentirano napali predstavu i nju kao autoricu odnosno, kako sama piše, »smrvili me« i ponizili. Zbog toga Ivka Kralj postavlja zahtjev za objektivnom kritikom u umjetnosti koja će hladno obrazložiti i oprimjeriti svoje sudove zaključujući: »Stručna, no i čovječna kritika jest glavni uvjet za napredak u svim granama kulturnoga života«. Unatoč lošim kritikama Ivka Kralj utjehu nalazi u potporama prijatelja, poznanika, anonimnih pošiljatelja pisama podrške smatrajući kako »ipak sama predstava bila je divna!«. Od pozitivnih reakcija treba posebno izdvojiti poziv Ante Kovačića i Ante Puklera u ime Sveučilišnoga odbora da će, nakon potrebnih korekcija koje bi sami proveli, dramu *Divljanka* tiskati u *Almanahu kazališnih sveučilištaraca*. Ivka Kralj ponudu je odbila s obrazloženjem kako se ne radi o originalnom djelu (»To je samo pokus, to je dramatizacija tuđeg materiala«), pa je neprikladno objaviti ga u publikaciji koja zahtjeva samo izvorne radove. No ta joj je ponuda osobno puno značila i jedan je od razloga što nije namjeravala odustati od daljnjega bavljenja književnošću.

Ipak, Ivka Kralj više nije napisala nijednu dramu, već štoviše, četiri godine poslije napušta i kazalište. Rezultat je to udaje za Bugarina Iliju Milarova s kojim se seli u Sofiju gdje živi do Prvoga svjetskoga rata, kada se nakon preživjeloga atentata konačno vraća u Zagreb. Najintimniji diskurs memoara Ivke Kralj nalazi se u njegovim završnim poglavljima (»Ima li prijateljstva među mužko i žensko?«, »Što je to – ljubav?«, »Put u Paris«), u kojima objašnjava razloge svoga prekida kazališne karijere i selidbu u Bugarsku. No žal za tom odlukom iščitavamo iz jednoga privatnoga pisma Milanu Grloviću iz 1912., gdje osviješteno

među ostalim kaže: »On [Ilija Milarov, op. J. D.] nije ni izdaleka pojmio kako ogromnu žrtvu je njemu tim odkazom jedna umjetnica prinesla«. ⁴³⁹ I u Bugarskoj je Ivka Kralj sudjelovala u kazališnom životu ponajprije svojim angažmanom oko osnutka bugarskoga narodnoga kazališta, a radila je na jačanju kulturnih veza Bugarske i Hrvatske. Njezinom i suprugovom joj zaslugom brojni su hrvatski kazališni djelatnici gostovali u Sofiji, a drama Ilije Milarova *Apostol* u prijevodu Augusta Harambašića prvo je bugarsko djelo izvedeno na hrvatskoj pozornici 1901.

Ivka Kralj u ovom je radu zastupljena prvenstveno zbog činjenice da je prva izvođena hrvatska dramatičarka, autorica dviju drama *Vatrogasci* i *Divljanka*. Možemo je također smatrati jednom od prvih autorica koje se okušavaju i u nekim drugim žanrovima, u njezinu slučaju putopisa i biografije, dok je njezin književni rad ostvaren i u memoarima koji još čekaju svoje objavljivanje, a vrijedan su prinos poznavanju rada Hrvatskoga narodnoga kazališta i svih kazališnih radnika uključenih u njegovo stvaranje i održavanje tijekom 19. stoljeća. Memoari s druge strane oslikavaju hrvatsko društvo toga doba s posebnim naglaskom na položaju žena u njem, a nisu lišeni ni umjetničke vrijednosti. U doba stasanja nove generacije žena koje promišljaju svoju ulogu u društvu, koje se u želji za samostalnošću i financijskom neovisnošću (do tada ostvarivanu jedino ženidbom ili obiteljsko nasljeđem) okreću obrazovanju, odnosno stjecanju znanja i zvanja koja će im to omogućiti, Ivka Kralj stoji kao jedna od prvih nositeljica naprednih ideja u hrvatskom društvu. Ivka Kralj jedina je politički deklarirana žena koja je pristajala uz pravaške ideje, a svoj je kulturno-društveni angažman nastavila i odlaskom u Bugarsku uspjevši ostvariti hrvatsko-bugarske kulturne veze koje su bile nerealizirana težnja još od doba preporoditelja, koji su Bugarsku vidjeli kao sastavni dio južnoslavenske zajednice. ⁴⁴⁰

⁴³⁹ »Dva pisma Ivke Kralj. Iz ostavštine M. Grlovića prenio i bilješkama popratio dr. M. Stahuljak«, str. 26–28. Ostavština Ivke Kralj.

⁴⁴⁰ Kao rezultat hrvatsko-bugarske znanstveno-kulturne suradnje u novije doba i to između hrvatske i bugarske akademije znanosti i umjetnosti zbornik je radova s prethodno održanoga skupa: *Istaknute hrvatske i bugarske intelektualke u znanosti i umjetnosti*. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenoga hrvatsko-bugarskoga skupa održanoga u Zagrebu 28. i 29. rujna 2009., ur. Hrvojka Mihanović-Salopek, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 2011.

3. RECEPCIJA HRVATSKIH KNJIŽEVNICA U HRVATSKOJ KNJIŽEVNOJ HISTORIOGRAFIJI

3.1. Hrvatske književnopovijesne sinteze

Među prvim sintezama hrvatske književnosti koje bilježe rad hrvatskih književnica 19. stoljeća književna je povijest koju je napisala upravo žena, a radi se o *Povijesti hrvatske književnosti* za razdoblje do Šenoe, koju je za učenice samostana sestara milosrdnica sastavila Paulina Majaron i objavila 1894. kod Antuna Scholza. U kontekstu obrađivane teme o njoj se malo može reći, jer Majaron tek spominje Dragojlu Jarnević i to kao jednu od stalnih suradnica časopisa *Neven*.⁴⁴¹ Slično je i s još jednom sintezom hrvatske književnosti namijenjenoj učenicima i to Ferde Ž. Milera čije drugo izdanje izlazi iste godine kao prethodno spomenuta knjiga – 1894., a u kojem se Dragojla Jarnević navodi kao suradnica *Danice ilirske*. Miler će spomenuti i Anku Obrenović koja kao Srpkinja daje potporu ilirskim idejama.⁴⁴²

Prvo opširnije sintezno djelo usmjereno na jedan odsječak hrvatske književnosti, od 1790–1843., razdoblje koje njegov autor, Đuro Šurmin naziva hrvatskim preporodom izišlo je u dvije knjige na samom početku 20. stoljeća, 1903. i 1904.⁴⁴³ Iako se u tom djelu neće naći previše informacija o književnicama,⁴⁴⁴ njegova je vrijednost u tom što Šurmin prvi govori o aspektu uloge i djelovanja žena u navedenom razdoblju. Šurmin posvećuje poglavlje Draškovićevoj knjižici i Vukotinovićevim pjesmama kako bi progovorio o problematici odnarođenih žena i o akcijama u književnosti koje su se poduzimale kako bi se žene pridobile za preporodne aktivnosti.⁴⁴⁵ Zanimljivo je da Šurmin ističe kako je Draškovićeva knjižica, iako u naslovu namijenjena ženama, zapravo bila za sve govornike njemačkoga jezika, domaće i strane, kojima su se htjele izložiti osnovne ideje hrvatskoga narodnoga preporoda. U tom će kontekstu pišući o Dragojli Jarnević kako »njezine pjesme ne bijahu drugo, nego

⁴⁴¹ Paulina Majaron, »Najnovija hrvatska književnost, a) Knjiga u Hrvata nakon magjarske bune pa do godine 1860.«, *Povijest hrvatske književnosti za samostan milosrdnica u Zagrebu*, Tisak Antuna Scholza, Zagreb, 1894., str. 94.

⁴⁴² Ferdo Ž. Miler, »Ilirski pokret«, *Franje Petračića hrvatska čitanka za više razrede srednjih učilišta*, Knjiga druga: Povijest književnosti u primjerima, Drugo izdanje, Troškom i nakladom Kr. hrv.-slav.-dalm. zem. vlade, Zagreb, 1894., str. 508.

⁴⁴³ Đuro Šurmin, *Hrvatski preporod. I. Od godine 1790. do 1836.*, Tisak Dioničke tiskare, Zagreb, 1903.; Đuro Šurmin, *Hrvatski preporod. II. Od godine 1836. do 1843.*, Tisak Dioničke tiskare, Zagreb, 1904.

⁴⁴⁴ Osim spomena Dragojle Jarnević Šurmin bilježi pjesmu Jele Horvatiće.

⁴⁴⁵ Đ. Šurmin, »Draškovićeva knjižica Ein Wort i Vukotinovićeve Pjesme«, *Hrvatski preporod. II. Od godine 1836. do 1843.*, str. 103–107.

stihovani izljev domoljublja«, istaknuti da je uredištvu *Danice* bilo stalo da pokaže i žensku podršku u preporodnim nastojanjima.⁴⁴⁶ Zabilježiti će i javljanje Jele Horvatice iz Beča pjesmom i među prvim ovećim crticama prijevod Srпкиnje Anke Obrenović *Dobročinstvo i zahvalnost*.⁴⁴⁷ Šurmin bilježi i kako je u nastojanjima da se pomogne radu Čitaonice ilirske društvo gospođa odlučilo napraviti litografije slika Draškovića, Gundulića i Ignjata Đorđića te dobitak od prodaje upotrijebiti za izdavanje poučnih spisa za djecu. Idejne začetnice bile su Ivana Čačković, Dragojla Stauduar i Paulina Krizmanić.⁴⁴⁸

Kada je riječ o književno-povijesnoj sintezi šestoga desetljeća 19. stoljeća Nikole Andrića, koje se podudara s najplodnijim književnim razdobljem Dragojle Jarnević, Andrić joj posvećuje veliki prostor, a sudovi koje tada donosi i do danas su se nerijetko preuzimali.⁴⁴⁹ Andrić u tekstu, koji je većinom posvećen analizi njezine novelistike, Dragojlu Jarnević naziva najvećom i to samosvjesnom usidjelicom, našom George Sand, *Dnevnik* nekom vrstom Rousseauovih *Konfesija*, na više mjesta naglašava loš hrvatski jezični izričaj zbog kojega je bila strah i trepet uredništva, a za njezine drame tvrdi da nisu mogle biti tiskane »samo radi užasnih stihova«. ⁴⁵⁰ No opći je sud o književnom djelu Dragojle Jarnević pozitivan, naziva ga »čistom literaturom«, obrazlažući kako je Jarnević »dobra pripovjedačica, koja je imala bistro oko i toplo srce čak i za one suptilne drhtaje srčane i za izradjivanje duševne motiviranosti u razvitku glavnih karaktera, preko kojih se u ono doba prelazilo prilično lakoumno«. ⁴⁵¹ Andrić je jedan od rijetkih koji Dragojli Jarnević priznaje književno-estetsku vrijednost, posebice naglašavajući u njezinu radu prve tonove psihološke analize, ali i detektira njezinu važnu ulogu u stvaranju čitateljske publike, naglašavajući potrebu za knjigama koje bi uspješno konkurirale njemačkoj salonskoj knjizi, jer »nije svaka hrvatska dama onoga doba mogla čitati samo hajdučke i historičke pripovijesti. Trebalo ih je zabaviti i osvojiti za domovinsku stvar tihom lektirom nježnijega sastava«, a to je napravila upravo Dragojla Jarnević. ⁴⁵²

Cherubin Šegvić u svojoj *Kratkoj povijesti hrvatske (srpske) književnosti od prvih početaka do god. 1900.*, pak, od svih književnica spominje tek Herminu Tomić kao suprugu

⁴⁴⁶ Đ. Šurmin, »Danica Ilirska«, *Hrvatski preporod. II. Od godine 1836. do 1843.*, str. 267.

⁴⁴⁷ Đ. Šurmin, »Pjesme u 'Danici' godine 1835«, »Zabavna proza«, *Hrvatski preporod. II. Od godine 1836. do 1843.*, str. 181–182 i 47.

⁴⁴⁸ Đ. Šurmin, »Osnivanje Matice Ilirske«, *Hrvatski preporod. II. Od godine 1836. do 1843.*, str. 257.

⁴⁴⁹ Dr Nikola Andrić, *Pod apsolutizmom. Historija šestoga decenija hrvatske književnosti. (1850–1860.)*, Dionička tiskara u Zagrebu, Zagreb, 1906.

⁴⁵⁰ N. Andrić, »Hrvatska književna evolucija od god. 1850.–1860.«, nav. dj., str. 66–75.

⁴⁵¹ Isto, str. 71–72.

⁴⁵² Isto, str. 72.

Eugena Tomića koja je napisala drame *Zabluda matere*, komedije *Kita cvijeća* i *Ljubav i sjaj*.⁴⁵³

Na tragu Andrićeva opširnoga i najpronijljivijega suda o Dragojli Jarnević dulji tekst o njoj donosi knjiga koja je kao čitanka namijenjena srednjoškolskoj publici – *Franje Petračića i Ferde Ž. Milera hrvatska čitanka za više razrede srednjih škola* iz 1926. Osim opširnih bio-bibliografskih podataka, kada je riječ o njezinu književnom radu, zabilježeno je kako je on za doba svoga nastanka bio znatan, iako joj se suvremeni čitatelj zbog jezika neće obratiti, ali je u svoje doba Jarnević stvorila »lektiru« za hrvatsku publiku i time pridobivala »inteligenciju za narodnu ideju«. Iako u prvim novelama, dalje slijedi, prevladavaju romantičarski elementi, Jarnević tematski poslije zahvaća i realan život, primjerice u noveli *Ljepota djevojka*. Govoreći o *Dnevniku* autor bilježi se »i u ostaloj tuđinskom literaturom odgojenoj inteligenciji polako razvijao narodni osjećaj i ljubav za narodni jezik«. ⁴⁵⁴

Problem periodizacije književno-stilskih razdoblja i u tom kontekstu ocjenjivanja poetike pojedinih autora, posebice onih iz prijelaznih razdoblja, čije djelovanje obuhvaća više od jedne književno-stilske epohe, dovodi do njihova različitoga uvrštavanja, ovisno o književno-povijesnim interpretativnim polazištima. Tako većina književnih povijesti starijih razdoblja koje spominju Jagodu Truhelku, njezin književni rad svrstava u razdoblje realizma. Treba ponovno napomenuti da Truhelka svoje javno djelovanje zaista započinje u doba realizma, ali književni rad, koji istina ima realistička obilježja, započinje u posljednjem desetljeću 19. stoljeća, dakle već u jeku modernističkoga pisma. No bez obzira na to, važna je ocjena Truhelkina djela kojemu se priznaju uspjela ocrtavanja djevojačkih duša, roman *Vojača* predstavlja kao uspjeli roman o bosanskom srednjovjekovnom životu, a naglašava Šenoin utjecaj u »crtanju dvorskih spleta«. ⁴⁵⁵

Jednako je postupio i Dragutin Prohaska koji Truhelkine ženske likove uspoređuje s Turgenjevima,⁴⁵⁶ a govoreći o Miletićevu repertoaru među realistične pisce uvrštava Kamilu Lucerna i njezinu dramu *Na ruševinama*.⁴⁵⁷ Prohaska očekivano piše i o Dragojli Jarnević, ali u ovom slučaju smješta je ravnopravno u odnosu na ostale pisce 50-ih godina 19. stoljeća. Na temelju književnoga rada i vođenoga dnevnika kao glavnu značajku Jarnević ističe dihotomiju

⁴⁵³ Cherubin Šegvić, »Dramatičari«, *Kratka povijest hrvatske (srpske) književnosti od prvih početaka do god. 1900.*, Tisak i naklada knjižare L. Hartmana (St. Kugli), Zagreb, 1911., str. 149–150.

⁴⁵⁴ David Bogdanović, »Narodni preporod kod Hrvata«, *Franje Petračića i Ferde Ž. Milera hrvatska čitanka za više razrede srednjih škola. Knjiga druga. Povijest književnosti Hrvata, Srba i Slovenaca od početka XIX. vijeka do danas*, šesto izdanje, Izdanje Društva hrvatskih srednjoškolskih profesora, Zagreb, 1926., str. 104–105.

⁴⁵⁵ D. Bogdanović, »Realizam kod Hrvata«, nav. dj., str. 471–472.

⁴⁵⁶ Dragutin Prohaska, »XV. Realizam 3. Pripovjedači-realisti«, *Pregled hrvatske i srpske književnosti i ogledi. Za III. i IV. razred trgovačkih akademija*, Tisak i naklada Jugoslovenske štampe d. d., Zagreb, 1929., str. 186.

⁴⁵⁷ D. Prohaska, »XVII. Hrvatski simbolički realizam. Miletićeva era i realistička drama«, nav. dj., str. 199.

njezina javnoga i privatnoga lica – dok je u književnom radu glavni sukob stranih i rodoljubnih elemenata, privatno se bori sa svojom prirodom i svijetom oko sebe, a ono što joj zamjera jesu izvještačen stil i neki romantičarski pogledi.⁴⁵⁸

Posebno treba istaknuti da Prohaska, kada govori o Janku Draškoviću i njegovoj knjižici, uopće ne piše o tom kako je ta knjiga bila upućena (samim svojim naslovom) ženama, već tvrdi da je ona namijenjana »stranom svijetu, da upozna pokret ilirski«. ⁴⁵⁹ No najznačajnija vrijednost Prohaskine povijesti književnosti jest u tom što je prvi, a ostat će i među rijetkima, koji u književno-povijesno razmatranje uvodi ime Milke Pogačić i to posvećujući joj više redaka od tek njezina usputnoga spomena. Uz osnovne podatke o školovanju, zaposlenju, osnutku Kluba učiteljica, sekcije Za našu djecu i uvođenju Dječjega dana, te bilješke o književnom radu Prohaska bilježi: »Između tih pjesnika 80-tih godina ona je najrealnija. Ta realistička lirika nije drugo no predigra njezinu znamenitom društvenom radu«. ⁴⁶⁰

Kada je riječ o *Hrvatskoj književnosti* Mate Ujević spominje Dragojlu Jarnević čije kulturno-povijesno značenje vidi u njezinu nastojanju da pridobije žensku čitateljsku publiku za čitanje djela na hrvatskom jeziku, ali u književnom smislu, iako joj priznaje jak talent, zamjera joj prevelike vidljive utjecaje u djelima. ⁴⁶¹ Među suvremene pisce realističkoga usmjerenja od žena navodi Jagodu Truhelku koju smatra jednom od najboljih spisateljica, Mariju Jurić Zagorku za čija djela tvrdi da su male umjetničke vrijednosti i iskrivljenih povijesnih činjenica, te Eugeniju Šah i Štefu Kršnjavi. ⁴⁶²

Vinko Lozovina pišući povijest književnosti za područje Dalmacije *Dalmacija u hrvatskoj književnosti* prvi u jednu književnopovijesnu sintezu uvodi imena Ane Vrdoljak i Ane Vidović. Lozovina spominje Anu Vrdoljak kao suradnicu *Zore dalmatinske*, ali ne daje nijednu drugu informaciju o njoj. Kad je riječ o Ani Vidović Lozovina piše dulji tekst o njezinu stvaralaštvu, no s vrlo nepovoljnim sudovima o njezinu književnom radu. Kao glavnu značajku, negativno intoniranu, ističe njezino ugledanje na narodne pjesme i pričalice i to, kako navodi, za razliku od supruga Marka Antuna koji je njegovao talijansku poeziju, izdao zbirku talijanske lirike i na talijanski preveo Gundulićeva *Osmana* (što upućuje na mogućnost Lozovinine neupućenosti u činjenicu da je upravo Marko Antun Vidović prikupljao narodne

⁴⁵⁸ D. Prohaska, »VIII. Predlistopadsko doba. Porodično-domoljubni pripovjedači«, nav. dj., str. 144–145.

⁴⁵⁹ D. Prohaska, »Vode ilirizma«, nav. dj., str. 120.

⁴⁶⁰ D. Prohaska, »XV. Realizam. 2. Poezija na prijelazu između romantike i realizma«, nav. dj., str. 179–180.

⁴⁶¹ Mate Ujević, »Ilirsko i apsolutističko doba. Ostali pisci iz ilirskoga i apsolutističkoga vremena«, *Hrvatska književnost. Pregled hrvatskih pisaca i knjiga. Sa slikama*, Hrvatsko društvo Sv. Jeronima, Zagreb, 1932., str. 108.

⁴⁶² M. Ujević, »Od g. 1860. do danas. Savremeni realističko-romantički pripovjedači i crtičari«, nav. dj., str. 148–149.

pjesme). O pjesničkim pripovijestima Ane Vidović Lozovina donosi prilično negativan sud: »Pričanje im je ponajviše suhoparno i dosadno s nedostajanja jačeg umjetničkoga i pjesničkoga dara. Ni ostale njezine pjesme ... ne pokazuju nekoga postepenoga razvitka na bolje«. Njihovu glavnu vrijednost vidi u tom što su »duhom i dikcijom vazda vjeran odraz narodnih pjesama«, bivajući time na neki način pretečom Pavlinovićeve, Botićeva i Sundečićeva načina pjevanja.⁴⁶³

U povodu 100. obljetnice ilirskoga pokreta 1935., prema autoru, nastala je knjiga Jakše Hercega *Ilirizam*, u kojoj nalazimo zasebno poglavlje »Žene u ilirskom pokretu«.⁴⁶⁴ Herceg detektira početni problem distanciranosti žena od ilirskoga pokreta: »one su, u većini, govorile stranim jezicima, bavile se stranom lektinom, oduševljavale se za tuđinsku modu u svemu«,⁴⁶⁵ ali »buđenje rodoljublja kod žena nije išlo tako teško, kako su to Ilirsci početka zamišljali«. ⁴⁶⁶ Herceg ističe potrebu preporoditelja da se u kućni odgoj unese narodni duh, jer »bez narodnog podmlatka nije se moglo ozbiljno računati na bolju narodnu budućnost«, ⁴⁶⁷ pa kao jedan od prvih važnih iskoraka prema ženama navodi Draškovićevu knjižicu koja je imala velik odjek među njima, ali i »sugestivnu moć«. Herceg je, čini se, jedini koji žensko pristajanje uz preporodne ideje kontekstualizira i dovodi u vezu s gibanjima kod ostalih europskih, neslvenskih!, naroda: »Ilirski je pokret predstavljao jednu novost, koja se toga puta zvala 'nacionalistički pokret', a kojoj je korijen sezao u Pariz i koju su već bile prihvatile društvene elite ostalih kulturnih naroda u Evropi«. ⁴⁶⁸ Herceg nadalje navodi imena zaslužnih Hrvatica koje su preporoditeljima bile »desna ruka«, navodi zanimljivost da su na svoje satove dale urezati geslo »I za nas će kucnuti čas«, te nosile značke s ilirskim grbom – polumjesecom sa zvijezdom. Herceg ih stavlja i u javnu sferu djelovanja ističući njihovu aktivnu ulogu u javnim akcijama, posebice 1848., te zaključuje: »Ulaskom žena u ilirske borbene redove preporodno je nastojanje bilo postavljeno na najširu društvenu osnovicu. Tako su se složili svi potrebni narodni činioci i našli u zajedničkom pregnuću da u ondašnjem povijesnom razboju spasavaju: etničku i geografsku cjelokupnost Hrvatske i njenu političku samoupravu«. ⁴⁶⁹ Hercegovu poglavlje o ženama u preporodnom razdoblju predstavlja najozbiljniji pokušaj u hrvatskoj književnoj historiografiji da se stvori »ženska povijest« toga

⁴⁶³ Vinko Lozovina, »Odjeci Hrvatskoga preporoda i stvaranje opće narodne književnosti. Književna i politička publicistika«, *Dalmacija u hrvatskoj književnosti. Povijesni pregled regionalne književnosti u Dalmaciji, Hrvatskom primorju i Istri*, Matica hrvatska, Zagreb, 1936., str. 235–236.

⁴⁶⁴ Dr Jakša Herceg, *Ilirizam*, Luča, biblioteka Zadruge profesorskog društva, Zagreb, 1935.

⁴⁶⁵ Isto, str. 135.

⁴⁶⁶ Isto, str. 136.

⁴⁶⁷ Isto, str. 135.

⁴⁶⁸ Isto, str. 137.

⁴⁶⁹ Isto, str. 138.

doba, ukaže na važnost žena i njihovu aktivnu ulogu kojom su izišle iz sfere privatnoga i priključile se općim društvenim gibanjima i konkretnim akcijama u javnom djelovanju, a što će brojni kasniji (književni) povjesničari zanemariti te djelomično ili u potpunosti izbrisati žene iz povijesti o kojoj pišu.

Iako su prethodne sinteze iznjedrile više ženskih imena upućujući na njihovu barem kulturnopovijesnu vrijednost, značajna Ježićeva studija *Hrvatska književnost* iz 1944. ostala je tek na spomenu i kratkoj crtici o Dragojli Jarnević, i to sa sudovima preuzetima od Andrića, te o Jagodi Truhelki koju svrstava među pisce realizma. Težak život Dragojle Jarnević, bilježi Ježić, dopuštao joj je da se književnošću bavi tek noću, a njezino slabo poznavanje hrvatskoga jezika rezultiralo je time da »su njeni prinosi bili strah i trepet za urednike, jer su ih morali izpravljati kao školske zadaće«. Ježić joj priznaje da je prva pokazala neki smisao za psihologijsku analizu u svojim djelima što joj je donijelo čitateljice koje se nisu zadovoljavale samo hajdučko-turskom i historijskom tematikom.⁴⁷⁰ Za Jagodu Truhelku bilježi njezin roman *Vojača*, te ističe kako njezine »psihologijske« novele i novele za djecu uživaju toliku popularnost da se tiskaju i u njegovo doba.⁴⁷¹

Treba, pak, izdvojiti da Ježić u kontekstu spomena polemika između pravaša i Augusta Šenoe prvi spominje Ivku Kralj te bilježi kako su pravaši među ostalim Šenoi zamjerali nepovoljnu kritiku drame *Divljanka* Ivke Kraljeve, a ocjenu smatrali rezultatom pravaškoga usmjerenja autorice.⁴⁷²

Antun Barac svojom je višesveščanom poviješću književnosti *Hrvatska književnost od Preporoda do stvaranja Jugoslavije* pokušao dopuniti dotadašnje književnopovijesne sinteze kako faktografskim činjenicama tako i onim interpretativnima. Temeljno istraživanje izvorne građe, u ovom slučaju hrvatske periodike, dovelo je do toga da Barac barem zabilježi i one neznatne priloge slabe umjetničke vrijednosti koji su objavljivani u doba hrvatskoga narodnoga preporoda, pa će tako spomenuti Jelu Horvaticu u dvije prigode, Julijanu Gaj i Anku Obrenović kao suradnice *Danice*, odnosno Ljubicu Marikovu kao književnoga diletanta koji se javlja u *Naše gore listu*.⁴⁷³

Barac je također prvi koji u sintezu cjelokupne hrvatske književnosti uvrštava Anu Vidović za koju smatra da je od svih pisaca ilirizma po motivima svojih djela bila najbliža

⁴⁷⁰ Slavko Ježić, »Pod asolutizmom (1849–1860.), 114. Manji pisci«, *Hrvatska književnost. Od početka do danas. 1100–1941*, Naklada A. Velzek, Zagreb, 1944., str. 236.

⁴⁷¹ S. Ježić, »Realizam i naturalizam (1882–1895.)«, nav. dj., str. 304.

⁴⁷² S. Ježić, »Šenoino doba: prijelaz iz romantizma u realizam (1869–1881.)«, nav. dj., str. 276.

⁴⁷³ Antun Barac, »Književni život«, *Hrvatska književnost od Preporoda do stvaranja Jugoslavije. Knjiga I. Književnost ilirizma*, JAZU, Zagreb, 1954., str. 56.

europskoj romantici.⁴⁷⁴ U prilog činjenici da je Barac Anu Vidović smatrao važnom književnicom preporodnoga razdoblja govori i njezino uvršavanje među suradnike *Zore dalmatinske* koji su bili »s izrazitijim književnim talentom« odnosno »priznatijih pisaca«. ⁴⁷⁵ No gledajući Barčeve sudove u ovcem tekstu o Ani Vidović jasno je da njenoj poziciji u povijesti hrvatske književnosti ipak pridodaje tek književnopovijesnu vrijednost. Glavni su nedostatci njezinih, kako na hrvatskom tako i na talijanskom jeziku napisanih djela, smatra Barac, »malo psihologije i logike« i »malo poezije«, ali priznat će joj »napete i ganutljive događaje«, »bujan« jezik i lakoću pisanja.⁴⁷⁶

Barac je prvi koji u povijest hrvatske književnosti uvodi i ime Jagode Brlić o kojoj piše i kratku bio-bibliografsku crticu opisujući njezine pjesme kao »ljubavne i domoljubne, u stilu cijele lirike ilirizma«. ⁴⁷⁷

Svrstavajući njezin glavni rad u razdoblje 50-ih i 60-ih godina Barcu je Dragojla Jarnević nezaobilazno ime. Svrstava je među najznačajnije suradnike hrvatske periodike (*Neven*, *Leptir*, *Naše gore list*, *Dragoljub*). Uz Demetrove, smatra Barac, u nekim se pripovijetkama Dragojle Jarnević iz 40-ih godina 19. stoljeća »osjećaju jači prizvuci evropske romantike nego duh ilirizma«. ⁴⁷⁸ Barac ističe suvremenu građu koju Jarnević uvodi u hrvatsku novelistiku za razliku od dotadašnje historijske i pseudohistorijske, a njezin roman *Dva pira* uvrštava među prve pokušaje hrvatskoga modernoga romana. Šteta je što Barac nije dovršio drugu knjigu svoje *Hrvatske književnosti*, pa je bilješke o više pisaca, kao i onu o Dragojli Jarnević, napisala njegova kćer Višnja vodeći se Barčevim bilješkama te citiravši sudove iz ranijih Barčevih knjiga *Hrvatska novela do Šenoine smrti* i *Veličina malenih*. Iako bi možda Barčev raniji sud o Jarnević bio nešto modificiran, svejedno je o njoj nastala najopširnija bio-bibliografska jedinica u sintezama hrvatske književnosti. ⁴⁷⁹ Barčev je sud, doduše, da je njezina vrijednost tek književnopovijesna, no on ipak pronicljivo zaključuje kako je »bez obzira na znatne slabosti svojih tvorevina – pokazivala sposobnosti, da pođe putovima, kojima je postepeno polazila cjelokupna hrvatska književnost onoga vremena: da se približi životu time, što će iznositi gradivo iz suvremenosti, ili što će bar u obliku historijskih novela iznositi pitanja vlastitih godina«. ⁴⁸⁰

⁴⁷⁴ A. Barac, »Književnost ilirizma u okviru evropskih književnosti svoga vremena«, nav. dj., str. 157.

⁴⁷⁵ A. Barac, »Književni život«, nav. dj., str. 64.

⁴⁷⁶ A. Barac, »Ana Vidović«, nav. dj., str. 267-268.

⁴⁷⁷ A. Barac, »Topalović, Marjanović, Tordinac«, nav. dj., str. 266-267.

⁴⁷⁸ A. Barac, »Presjek kroz književnost ilirizma«, nav. dj., str. 82.

⁴⁷⁹ Antun Barac, »Dragojla Jarnević«, *Hrvatska književnost od Preporoda do stvaranja Jugoslavije. Knjiga II. Književnost pedesetih i šezdesetih godina*, JAZU, Zagreb, 1960., str. 144-150.

⁴⁸⁰ Preuzeto iz: Antun Barac, »Hrvatska novela do Šenoine smrti«, *Rad JAZU*, knj. 290, Poseban otisak, str. 16.

Talijanski slavist Arturo Cronia u svoju je povijest hrvatske književnosti uvrstio Dragojlu Jarnević s tek nekoliko redaka u kojima je naziva slabom pripovjedačicom psiholoških novela koja je bila aktivnija u apsolutizmu od mnogih pisaca ilirizma.⁴⁸¹ Govoreći o kazalištu u doba realizma Cronia pridaje skromnu vrijednost djelu Hermine Tomić *Zabluda matere* smatrajući ga previše patetičnim.⁴⁸²

Kada je riječ o petosveščanoj *Povijesti hrvatske književnosti* i svesku koji se bavi hrvatskom književnošću 19. stoljeća Milorad Živančević, govoreći o razdoblju romantizma odnosno, prema autoru – ilirizma, zadržava se na imenima Ane Vidović i Dragojle Jarnević. Živančević daje tek kratku crticu o Ani Vidović koja je, kako piše, starija od Dragojle Jarnević, ali je kasnije ušla u književnost pišući »obilje lirskih i epskih pjesama, prvenstveno ljubavnih, romantično-sentimentalnih«.⁴⁸³ Živančević joj zamjera neuvjerljive dramske zaplete i papirnate likove kao rezultat nedostatka nadahnuća i knjiške inspiracije, ali joj priznaje postojanje uspješnih stihova o zavičaju i »ilirskoj« domovini.

Živančević u prvoj rečenici crtice o Dragojli Jarnević bilježi kako »značajnija je kao pojava nego kao stvaralac«, no u bio-bibliografskom tekstu koji slijedi ne navodi razloge te tvrdnje zaključujući kako je njezin *Dnevnik* zanimljiv u kulturnopovijesnom i mjestimice književnom pogledu.⁴⁸⁴ No novina koju Živančević unosi u svoju sintezu hrvatske književnosti razdoblja romantizma jest da je kulturnopovijesnu i književnopovijesnu sliku Hrvatske spomenutoga razdoblja temeljio među ostalim i na dnevničkim bilješkama Dragojle Jarnević što ni prije, a ni poslije njega nitko od ovdje obrađenih književnih povjesničara nije napravio.

Desetak godina poslije objavljena *Povijest hrvatske književnosti*⁴⁸⁵ Ive Frangeša donosi tek jednu odulju rečenicu o Dragojli Jarnević sa sudom da je »zaslužna prije svega zahvaljujući svome zbivanjima bogatom i do neugodnosti iskrenom *Dnevniku*«, a o romanu *Dva pira* piše kako »Dragojla Jarnević smješta, doduše, svoj 'izvorni roman' u suvremenost, ali se do umjetničkoga prikaza te suvremenosti nije dovinula«.⁴⁸⁶ U leksikonskoj natuknici na kraju knjige donose se tek bio-bibliografski podatci uz opasku kako je *Dnevnik* njezino

⁴⁸¹ Arturo Cronia, »Fasti dell'illirismo croato. Altri poeti illirici«, *Storia della letteratura Serbo-Croata*, seconda edizione, Nuova accademia editrice, Milano, 1956., str. 187–188.

⁴⁸² A. Cronia, »Il realismo croato, Assaggi realistici nel teatro«, nav. dj., str. 343.

⁴⁸³ Milorad Živančević, »Ilirizam, Pisci i djela«, Milorad Živančević – Ivo Frangeš, *Povijest hrvatske književnosti. Ilirizam. Realizam*, knjiga 4, Liber / Mladost, Zagreb, 1975., str. 166.

⁴⁸⁴ Isto, str. 165–166.

⁴⁸⁵ Ivo Frangeš, *Povijest hrvatske književnosti*, Nakladni zavod Matice hrvatske / Cankarjeva založba, Zagreb – Ljubljana, 1987.

⁴⁸⁶ I. Frangeš, »Protorealizam i realizam«, nav. dj., str. 181.

najvrednije ostvarenje, ističući i kako je uz Miroslava Kraljevića jedini romanopisac predšenoinskoga razdoblja.

Prva hrvatska književnopovijesna sinteza s početka 21. stoljeća dolazi iz pera Slobodana Prosperova Novaka koja, unatoč svojoj opširnosti, od književnica relevantnih za ovaj rad uvrštava samo Dragojlu Jarnević, za čije *Domorodne pripoviesti* tvrdi da je »retrogradna knjiga, djelo opterećeno sentimentalnim i vrlo bizarnim fabulama, literatura bliska feljtonskoj književnosti iz tadašnjih zabavnih magazina u Italiji i Austriji«. ⁴⁸⁷ No i Novak joj priznaje suvremenost tema čime je izdvaja od ostalih pisaca »prvoga ilirskoga naraštaja«. Najveću književnu vrijednost Novak pridaje *Dnevniku*.

U *Povijesti hrvatske književnosti* književni povjesničar Miroslav Šicel jedan je od rijetkih koji značajan prostor dodjeljuje Ani Vidović. ⁴⁸⁸ Osim što je navodi kao suradnicu tadašnje periodike (*Zore dalmatinske* i *Dragoljuba*), Šicel o njezinoj poeziji piše puno blagonaklonjenije od svojih prethodnika. Njezino djelo *Anka i Stanko* naziva zanimljivim romantičarski intoniranim spjevom, a njegovu vrijednost vidi uvođenjem nove teme: romantične ljubavne priče o tragediji dvoje mladih koji je ispjevan širem čitateljstvu razumljivim deseteračkim stihovima »po narodnu«. ⁴⁸⁹ Književnopovijesnu važnost koju Miroslav Šicel pridaje Ani Vidović očita je i njezinim svrstavanjem među »biobibliografije važnijih pisaca« koje se nalaze na kraju knjige, ali i svrstavanjem njezinih djela *Anka i Stanko* te *Pjesme Ane Vidović* među važnije zbirke poezije i epskih spjevova u razdoblju od 1840. do 1860.

Književnopovijesnu vrijednost djela Dragojle Jarnević Šicel ne dovodi u pitanje ali mu osporava bilo kakav umjetnički domet. O njoj će govoriti u kontekstu njezine suradnje u hrvatskoj periodici 19. stoljeća (*Kolo*, *Neven*, *Naše gore list*, *Dragoljub*), a njezina će objavljena djela uvrstiti u značajne književne događaje, no ipak, primjerice, njezin roman *Dva pira* okarakterizirat će kao »zanemarivi inferiorni prilog žanru romana«. ⁴⁹⁰ Miroslav Šicel zamjera joj loš stil, loš jezik, gomilanje građe, nepreglednost i neuvjerljivost postupaka junaka, ali će joj priznati prvenstvo u obradi tema iz suvremenoga života opisujući »stvarnost svoga vremena«. Na kraju će se Šicel navesti Barčevu ocjenu da je njezina književnopovijesna vrijednost u tom što je u skladu s tendencijama svoga doba iznosila suvremenu građu, a u historijskim djelima progovarala o suvremenoj problematici.

⁴⁸⁷ Slobodan Prosperov Novak, »Dragojla Jarnević«, *Povijest hrvatske književnosti. Od Bašćanske ploče do danas*. Golden marketing, Zagreb, 2003., str. 199–200.

⁴⁸⁸ Miroslav Šicel, *Povijest hrvatske književnosti XIX. stoljeća. Knjiga I. Od Andrije Kačića Miošića do Augusta Šenoe (1750–1881)*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2004.

⁴⁸⁹ M. Šicel, »Razdoblje predromantizma i ranoga romantizma. Poezija«, nav. dj., str. 88.

⁴⁹⁰ M. Šicel, »Razdoblje predromantizma i ranoga romantizma. Proza«, nav. dj., str. 120–121.

Nakon Dragutina Prohaske, tek će se Miroslav Šicel sjetiti Milke Pogačić, za koju piše da svojom poezijom, ostajući u »granicama kasne romantičarske poetike«, nije donijela novosti u hrvatskoj lirskoj produkciji toga doba te se slaže sa sudom iznesenim još u *Viencu* (br. 15) 1885. po izlasku njezinih *Pjesama*, u kojem joj se ponajviše zamjera »oblik pjesama«, jezik i dikcija.⁴⁹¹ No od samoga Šicelova suda o Milki Pogačić važnija je činjenica da se produktivna autorica, a nepravedno zanemarena u književnoj historiografiji, našla u suvremenoj književnoj povijesti.

Vrijednost *Povijesti hrvatske književnosti* Dubravka Jelčića, čije prvo izdanje izlazi 1997., je to što je jedna od rijetkih sinteza u kojoj se, osim Dragojle Jarnević, govori i o ostalim književnicama koje su djelovale u preporodno doba i u duhu preporodnih ideja – o Jagodi Brlić, Ani Vidović i Ani Vrdoljak.⁴⁹² Uz biografske podatke Jelčić donosi sud kako je Jagoda Brlić »izrazito romantična pjesnikinja, pisala je spretne i dojmljive stihove o domovini i ljubavi u posve osobnom tonu«. ⁴⁹³ Za Anu Vidović Dubravko Jelčić ističe kako je bila jedna od dvojezičnih pjesnika koja je osim na hrvatskom pisala i na talijanskom jeziku, a »njezino pjesničko značenje je skromno, ali u okviru hrvatskoga književnoga romantizma nije zanemarivo ni tematski ni stilski«. ⁴⁹⁴ Za Anu Vrdoljak ističe kako se u *Zori* javila s tek 11 godina pa i ako se uzme u obzir da je netko uređivao njezine pjesme, tvrdi Jelčić, one »ostavljaju dojam svježine izvornoga pjesničkoga glasa«. ⁴⁹⁵ Jelčić također ističe kako postoji predaja da su čitatelji njezine pjesme vrijednosno svrstavali uz Preradovićeve. Od podataka koje Jelčić iznosi o Dragojli Jarnević treba izdvojiti tek da smatra kako po općem sudu najvrjedniji njezin rad *Dnevnik* pruža »dragocjenu sliku društvenoga stanja u Hrvatskoj«, uz što donosi i naslovicu *Dnevnika* integralno objavljenoga 2000. ⁴⁹⁶

3.2. Monografije, poglavlja u knjigama, ponovljena izdanja

Prva književnica 19. stoljeća o kojoj je napisana knjiga, kako je već spomenuto, bila je Dragojla Jarnević. Na temelju dnevničkih zapisa, većinom onih najintimnijih, Adela Milčinović stvorila je njezin osobni profil koji je do danas ostao najprisutniji diskurs u

⁴⁹¹ Miroslav Šicel, »Poezija«, *Povijest hrvatske književnosti XIX. stoljeća. Knjiga II. Realizam*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2005., str. 45–46.

⁴⁹² Dubravko Jelčić, *Povijest hrvatske književnosti. Tisućljeće od Bašćanske ploče do postmoderne*, Drugo, znatno prošireno izdanje, Naklada Pavičić, Zagreb, 2004.

⁴⁹³ Dubravko Jelčić, »Hrvatski književni romantizam«, nav. dj., str. 188.

⁴⁹⁴ Isto, str. 188–189.

⁴⁹⁵ Isto, str. 189.

⁴⁹⁶ D. Jelčić, »Kasni romantizam, rani predrealizam«, nav. dj., str. 194.

predstavljajući Dragojle Jarnević u književnoj historiografiji.⁴⁹⁷ Tek je gotovo 80 godina poslije Divna Zečević razmotrila *Dnevnik* Dragojle Jarnević kao književnu činjenicu analizirajući ga unutar žanrovskih odrednica dnevničke literature u monografiji jednostavnoga naziva *Dragojla Jarnević*.⁴⁹⁸ No obje znanstvenice u svom su portretiranju u najvećoj mjeri zanemarile analizu ostaloga opsežnoga književnoga rada Dragojle Jarnević kojim je bila poznata i cijenjena tijekom života, a i interpretaciji Adele Milčinović nije se dugo moglo kritički pristupiti jer cjeloviti dnevnički zapisi nisu bili objelodanjeni javnosti, a u slučaju Divne Zečević može se pretpostaviti da se u analizi vodila tek njegovim objavljenim izabranim dijelovima čiji je izbor napravio Stanko Dvoržak, a čiji je pak uvodni tekst *Dnevniku* značajan prinos boljemu poznavanju i ostaloga književnoga rada Dragojle Jarnević.⁴⁹⁹ Nepotpuna slika Dragojle Jarnević koju je svojom knjigom Adela Milčinović odaslala javnosti u književnoj je historiografiji bila često temeljem ocjena Dragojle Jarnević i njezina djela, pa su i ozbiljna proučavanja njezina književnoga opusa izuzev *Dnevnika*, cjelovito otisnutoga 2000.,⁵⁰⁰ u velikoj mjeri izostala. Tim više hvalevrijedan je izbor Jakše Ravlića u biblioteci »Pet stoljeća hrvatske književnosti« iz 1965. kojim u okviru skučenoga prostora Dragojlu Jarnević predstavlja pjesmom »Želja za domovinom« i pripovijetkom *Žrtve iz ljubavi i vjernosti za domovinu*.⁵⁰¹ Iako u toj prigodi Dragojla Jarnević nije dobila zasebnu knjigu, to je ispravljeno pokretanjem »Stoljeća hrvatske književnosti« i objavljivanjem njezinih *Izabranih djela* 2003. koje je priredila Dunja Detoni Dujmić.⁵⁰² No i u tom je slučaju Dragojla Jarnević predstavljena prvo dnevničkim zapisima koji zauzimaju više od polovice knjige i tek trima pripovijetkama: »Povodkinje pod gradom Ozlom«, »Strašna ženitba« i »Tamburaš«, a poezija je u potpunosti izostala. Treba upozoriti da u *Antologiji hrvatske novele* Krešimira Nemeca iz 1997. Dragojla Jarnević nije zastupljena nijednom novelom iako, kako impliciraju brojni književni historiografi, što je vidljivo i iz prethodnoga poglavlja, hrvatska novelistika 19. stoljeća nezamisliva je bez imena Dragojle Jarnević pa i ako joj se priznaje samo književnopovijesna vrijednost.⁵⁰³ No Nemeć najveću književnu vrijednost vidi

⁴⁹⁷ Adela Milčinović, *Dragojla Jarnevićeva. Životopisna studija*, Hrvatska knjižara i industrija papira (Lav. Klein.), Zagreb, 1907.

⁴⁹⁸ Divna Zečević, *Dragojla Jarnević*, Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu / Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1985.

⁴⁹⁹ Dragojla Jarnević, *Život jedne žene. Odabrane strane dnevnika*, priredio Stanko Dvoržak, Znanje, Zagreb, 1958.

⁵⁰⁰ Dragojla Jarnević, *Dnevnik*, priredila Irena Lukšić, Matica hrvatska Karlovac, Karlovac, 2000.

⁵⁰¹ Jakša Ravlić, »Dragojla Jarnević (1812–1875)«, *Hrvatski narodni preporod*, II, Ilirska knjiga, priredio Jakša Ravlić, »Pet stoljeća hrvatske književnosti«, Matica hrvatska / Zora, Zagreb, 1965., str. 7–38.

⁵⁰² Dragojla Jarnević, *Izabrana djela*, priredila Dunja Detoni Dujmić, »Stoljeća hrvatske književnosti«, Matica hrvatska, Zagreb, 2000.

⁵⁰³ Krešimir Nemeć, *Antologija hrvatske novele*, Naklada Pavičić, Zagreb, 1997.

u njezinu *Dnevniku*, pa se njezino »skromno mjesto u povijesti hrvatske književnosti« s integralno tiskanim *Dnevnikom* mijenja »i Dragojla Jarnević postaje ponajboljom prozaisticom našega romantizma i jednim od najzanimljivijih literarnih imena u 19. stoljeću«. ⁵⁰⁴

Spomenuti Jakša Ravlić zasigurno je pred sobom imao tešku zadaću da u dvije knjige *Hrvatski narodni preporod*, u sklopu biblioteke »Pet stoljeća hrvatske književnosti«, predstavi književnike koji, ne ulazeći ovom prilikom u razloge, nisu zadovoljavali kriterije biblioteke da budu predstavljeni samostalnom knjigom, odnosno da napravi izbor onih pisaca čiji je književni rad tkoder važan za bolje razumijevanje i tumačenje spomenutoga razdoblja. No unatoč tomu Ravlić je, osim već spomenute Dragojle Jarnević, u prvu knjigu uvrstio još jednu književnicu – Anu Vidović. ⁵⁰⁵ Uz osnovne bio-bibliografske podatke i književne značajke djela Ravlić Anu Vidović predstavlja predgovorom spjeva *Anka i Stanko* upućenoga ženama, pjesmom »Ljubovnica« i dijelovima spjeva *Bezmišljenja u ljubavi*. Jakša Ravlić važnost Ane Vidović razmatra književnopovijesno ističući njezino domoljublje, utjecaj na Dalmatinke u smjeru preporodnih ideja te pristajanje uz novi pravopis čime sudjeluje u povezivanju hrvatskih krajeva i širenju književnoga jezika na šire područje.

Među prvima koji pišu o Ani Vidović jest Marija Jambrišak koja u knjizi *Znamenite žene iz priče i povijesti* ⁵⁰⁶ s kraja 19. stoljeća donosi životopis Ane Vidović, no za razliku od nešto opširnijega od životopisa Dragojle Jarnević, ⁵⁰⁷ sastavljen je većinom od prijevoda životopisa koji je sastavila Ana Vidović kao prilog djelu *Romolo* te pozitivnoga Mažuranićeva prikaza djela *Anka i Stanko*. ⁵⁰⁸ Prvi značajniji tekst o Ani Vidović izlazi u *Almanahu jugoslavenskih žena za godinu 1921*. Većeslava Heneberga, no kako je pokazano u poglavlju o Ani Vidović, čini se da je taj prilog ostao u velikoj mjeri nepoznat. ⁵⁰⁹ Spjev Ane Vidović *Anka i Stanko* doživio je ponovno tiskanje 1995. s predgovorom Mate Zorića, jednoga od rijetkih proučavatelja književnoga rada Ane Vidović, koji je objavio više opsežnih tekstova o

⁵⁰⁴ Krešimir Nemec, »Ženski nered Dragojle Jarnević«, *Osmišljavanja*. Zbornik u čast 80. rođendana akademika Miroslava Šicela, FF Press, Zagreb, 2006., str. 235–255.

⁵⁰⁵ Jakša Ravlić, »Ana Vidović (1800–1879)«, *Hrvatski narodni preporod*, I, Ilirska knjiga, priredio Jakša Ravlić, »Pet stoljeća hrvatske književnosti«, Matica hrvatska / Zora, Zagreb, 1965., str. 191–206.

⁵⁰⁶ Marija Jambrišakova, *Znamenite žene iz priče i povijesti*. Sastavila Marija Jambrišakova, učiteljica Više djevojačke učione u Zagrebu. [U tri sveska]. Nagrađeno od »Matice hrvatske« iz Zaklade Ivan Nep. grofa Draškovića za godinu 1883. / 1885. / 1896., Nakladom knjižare Mučnjaka i Senftlebena [prva dva sveska] / Tisak i naklada knjižare Lav. Hartmana (Kugli i Deutsch) [svezak treći], Zagreb, 1885. / 1887. / [treći svezak bez godine izdanja]

⁵⁰⁷ M. Jambrišak, »Dragojla Jarnevićeva«, nav. dj., sv. 1, str. 178–185.

⁵⁰⁸ M. Jambrišak, »Anka Vidović Šibeničanka«, nav. dj., sv. 2, str. 46–51.

⁵⁰⁹ Prof. Većeslav Heneberg, »Ana Vidović, jedna zaboravljena romantičarka«, *Almanah jugoslavenskih žena za godinu 1921*., Izdala i uredila Zofka Kveder Demetrović, str. 3–13; Zagreb, 1921.

njoj o kojima je bilo riječi u poglavlju o Ani Vidović.⁵¹⁰ Godine 2000. obilježena je 200. godišnjica rođenja Ane Vidović kratkom spomen-knjižicom od 25 stranica s ulomcima iz tekstova o njezinu književnom djelovanju.⁵¹¹

Kada je riječ o Ani Vrdoljak, unatoč činjenici da je objavila tek 9 pjesama u *Zori dalmatinskoj*, njezina kulturnopovijesna ali i književna važnost nije dopustila da bude u potpunosti zaboravljena u književnoj historiografiji, pa makar i zbog njezinih mladih godina tijekom kojih objavljuje poeziju. Imotska lokalna zajednica, u okviru imotskoga ogranka Matice hrvatske, pobrinula se da se prvi put na jednom mjestu skupe sve pjesme Ane Vrdoljak objavivši 1993. knjigu *Pjesme Ane Vrdoljak Imotskinje* kao prvu iz edicije bibliofilskih izdanja.⁵¹²

Zadnja od četiri književnice razdoblja romantizma Jagoda Brlić, iako je za života objavila samo jednu pjesmu, nametnula se kao književno ime romantizma zbirkom *Pjesme* iz 1919. koju je priredio Branko Vodnik, no kako se radilo o izboru pjesama, ali i zbog njegovih katkad i nasilnih intervencija u poeziju Jagode Brlić, ona nije pravovaljano vrednovana, pa se može reći da književno-estetski sud poezije Jagode Brlić još nije uspostavljen.⁵¹³ No nedavno objavljivanje cjelovitoga rukopisa pjesama Jagode Brlić koji je priredila Dubravka Brunčić 2010. omogućila je budućim istraživačima uvid u izvornu građu.⁵¹⁴

Da se u suvremenoj historiografiji ipak događa pomak u pozicioniranju navedenih književnica u najmanju ruku prihvaćajući ih kao književne činjenice, bez obzira na različite interpretacije estetskih dometa njihova djela, svjedoči sinteza Dubravka Jelčića *Hrvatski književni romantizam* iz 2002. u kojoj su, unatoč propustima priređivača spomenutim u prethodnim poglavljima, sve četiri književnice našle svoje ravnopravno mjestu u odnosu na muške pisce razdoblja romantizma.⁵¹⁵

Od posebne je važnosti knjiga Mirka Tomasovića znakovita naslova *Neznane i neznani* u kojoj (također neke faktografske podatke treba pažljivo razmotriti) ne samo da pokušava podsjetiti na postojanje spomenutih književnica već želi ukazati na estetsku

⁵¹⁰ Ana Vidović, *Anka i Stanko ili Dubrava Mojanka blizu Splita. Pjesanaz Ane Vidovichia iz Sibenika / Annetta e Stanislao ossia il Bosco Mojanka vicino Spalato. Poemetto di Anna Vidovich da Sebenico*, traduzione letterale di N. N., Gradska knjižnica »Juraj Šižgorić«, Šibenik, 1995.

⁵¹¹ Jadranka Čobanov (ur.), *Prevedra šibenska gospoja Ana Vidović (1800.–1879.)*, Gradska knjižnica »Juraj Šižgorić«, Šibenik, 2000. Uz osnovne bio-bibliografske podatke knjižica donosi ulomke iz predgovora Mate Zorića pretisku djela *Anka i Stanko* (Šibenik, 1995), teksta Zvezdane Rados »Poezija Ane Vidović u *Zori dalmatinskoj*« iz zbornika o *Zori dalmatinskoj* (Zadar, 1995) te poglavlja o Ani Vidović u knjizi Dunje Detoni Dujmić, *Ljepša polovica književnosti* (Zagreb, 1998).

⁵¹² Ana Vrdoljak, *Pjesme Ane Vrdoljak Imotskinje*, ur. Milan Glibota, Matica hrvatska Imotski, Imotski, 1993.

⁵¹³ Jagoda Brlić, *Pjesme*, prir. Branko Vodnik, Tisak Hrvatskoga štamparskoga zavoda, Zagreb, 1919.

⁵¹⁴ Jagoda Brlić, *Pjesme*, prir. Dubravka Brunčić, Riječ, Vinkovci, Slavonski Brod, 2010.

⁵¹⁵ Dubravko Jelčić, *Hrvatski književni romantizam*, Školska knjiga, Zagreb, 2002.

vrijednost njihova djela.⁵¹⁶ Naznačivši u kojem smjeru ta istraživanja trebaju ići otvorio je niz tema i prosudbi koje se ne mogu više zaobići u govoru o književnicama romantizma.

No knjiga koja je prethodila dvjema prije navedenima i koja je postala antologijskom i temeljnom u svakom govoru o hrvatskim književnicama modernoga doba svakako je knjiga Dunje Detoni Dujmić *Ljepša polovica književnosti* iz 1998. s 27 portreta hrvatskih književnica u razdoblju od početka 19. stoljeća do druge polovice 20. stoljeća.⁵¹⁷ Od književnica razdoblja romantizma obrađenih u ovom radu u knjizi je izostao portret Ane Vrdoljak, a iz razdoblja realizma onaj Ivke Kralj. No ime Ivke Kralj u historiografiji se većinom spominje u kontekstu njezina kazališnoga angažmana, a manje književnoga rada što je razumljivo s obzirom na to da su njezine drame izgubljene, a dnevnički rukopis još čeka na objavljivanje.

Poseban je slučaj Milka Pogačić koja je uz Dragojlu Jarnević jedina o kojoj je napisana monografija, ali ona je više vezana uz njezino pedagoško i društveno djelovanje, a manje uz ono književno.⁵¹⁸ Hrvatska književna historiografija gotovo je u potpunosti zaboravila na njezin književni rad iako je on opsežan, žanrovski raznolik i obuhvaća više književnostilskih razdoblja te još čeka na valoriziranje.

3.3. Književna periodika

3.3.1. Recepcija u 19. stoljeću

Kao što je na više mjesta istaknuto, hrvatski su preporoditelji pozivali žene da im se pridruže u njihovim nastojanjima za promicanjem hrvatskih ideja u javnom kulturnom i društvenom djelovanju, pa su i književni pokušaji žena da iz pasivne uloge primateljica književne produkcije izrastu u književne aktere kao proizvođačice književnosti među preporoditeljima dočekani s posebnim zanimanjem. Najviše književnih tekstova žena nalazi se u *Danici ilirskoj*, pa iako slabe umjetničke vrijednosti, objavljivani su kao poticaji i drugim ženama da se okušaju u književnosti, ali i pristanu uz preporodne ideje. Među prvim osvrtima na djelo proizišlo iz »ženskoga« pera ono je Ivana Mažuranića o spjevu Ane Vidović *Anka i*

⁵¹⁶ Mirko Tomasović, *Neznane i neznani. Kroatistički prinosi*, Konzor, Zagreb, 2011.

⁵¹⁷ Dunja Detoni Dujmić, »Jagoda Brlić. 1824–1897. U školi čekanja«, *Ljepša polovica književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998.

⁵¹⁸ Ivan Dumbović, *Milka Pogačić. Društveni i pedagoški rad, Školske novine i Zavod za pedagogiju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Zagreb, 1979. (Kao posebni broj *Radovi Zavoda za pedagogiju*, br. 17).

Stanko.⁵¹⁹ Iako je i taj tekst, kao što će prilikom ocjena biti i ostali tekstovi vezani uz žensku književnu produkciju tijekom 19. stoljeća, rodno obilježen, ipak je većina teksta usmjerena ka utvrđivanju umjetničke vrijednosti djela koja je po Mažuraniću neupitna, a slično će pisati i Šime Ljubić u povodu izlaska njezine druge knjige *Pjesme*.⁵²⁰ No treba naglasiti da se zbog dugoročnijega cilja preporoditelja, odnosno ulozi koju su dodijelili ženama za dugovječnost opstanka preporodnih ideja, u ocjenama ženskoga književnoga rada nazire i svojevrsna naklonost prema ženama. Jasno je to iz teksta Šime Ljubića koji na kraju recenzije priznaje da je ipak našao nešto malo slabosti u pisanju Ane Vidović, ali da ih neće iznositi zbog svih dobrih strana djela, kojima među ostalim i strancima pokazuje da je književnost u Dalmaciji živa i to i kod žena. S obzirom na količinu objavljenih djela o radu Dragojle Jarnević za života razmjerno je malo osvrta na njezin književni rad, ali s jedne strane primjerice nagrada *Nevenovih* čitatelja za pripovijetku *Prijateljice* te ono što možemo iščitati iz njezinih dnevnčkih zapisa o opetovanim pozivima za suradnju u svim hrvatskim časopisima, izuzev *Vienca*, idu u prilog činjenici da je uživala podršku čitateljske publike tako važnu u tom razdoblju.

Druga polovica 19. stoljeća, posebice urednička politika *Vienca* pod uredništvom Augusta Šenoe, donosi nešto strože kriterije u ocjeni književnosti, a oštiri kritika nisu bile pošteđene ni žene. No u retrogradnoj kritici, posebice žena iz preporodnoga razdoblja, zadržani su sudovi nastali u to doba prvenstveno kao odraz svijesti o važnosti i toga segmenta ženskoga udjela u hrvatskom narodnom preporodu. Tako kada Šenoa objavljuje *Vienac izabranih pjesama hrvatskih i srbskih* on uvrštava i ona zaboravljena ženska pjesnička imena koja su se javila tek pokojim prilogom slabe književne vrijednosti u *Danici ilirskoj*.⁵²¹ O tom djelu *Vienac* prenosi predavanje Franje Markovića koji ističe kako je među 125 pjesnika iz antologije u razdoblju od četiri stoljeća i 10 pjesnikinja, pa im posvećuje poseban prostor kako bi zapisao »što su krasotice hrvatske uplele u vienac poezije naše«.⁵²² Započinje Lukrecijom Bogašinić, Anicom Bošković i Marijom Dimitrićevom te opisima njihovih pjesama zastupljenih u antologiji. Marković pritom donosi značajan sud o hrvatskoj ženskoj poetici naglašavajući kako je poezija ranijih stoljeća, prepuna zanosa za vjerskim i moralnim višim idejama, pisana s očitim utjecajem vjerskoga odgoja, bez ikakva narodnosnoga

⁵¹⁹ I[van] M[ažuranić], »Literatura ilirska [Prikaz knjige Ane Vidović: 'Anka i Stanko']«, *Danica ilirska*, VII, br. 25, str. 103–104; Zagreb, 19. lipnja 1841.

⁵²⁰ [Šime Ljubić], [Ana Vidović, *Pjesme*], *Zora dalmatinska*, II, br. 24, str. 187–190; Zadar, 16. lipnja 1845.

⁵²¹ August Šenoa, *Vienac izabranih pjesama hrvatskih i srbskih*, Naklada knjižare Franje Župana (Albrecht i Fiedler), Zagreb, 1873.

⁵²² F[ranjo] Marković, »O antologiji hrvatskoga pjesništva svih vjekova. Predavanje Dr. F. Markovića u trgovačkom društvu Merkuru, sad nešto na širje izvedeno«, *Vienac*, V, br. 22, str. 346–348; Zagreb, 31. svibnja 1873.

očitovanja ili ljubavnih tema kojima se okreću pjesnikinje 19. stoljeća. Od pjesnikinja koje djeluju u 19. stoljeću Šenoa je uvrstio pjesme Jagode Brlić, Krunoslave Horvatove, Dragojle Jarnević, Laure Slaburove i Ane Vidović te Srpkinja Milice Stojadinović, koju Marković svrstava među hrvatske pjesnikinje. Marković govori o temama uvrštenih pjesama ističući nešto slabiju pjesničku formu kod Brlić, Jarnević, Slaburove i Stojadinović, dok Horvatovoj priznaje spretan oblik pjesme uz mjestimice vidljiv utjecaj dubrovačkoga pjesništva, dok Anu Vidović izdvaja u pozitivnom kontekstu zbog vidljiva utjecaja narodnoga pjesništva. Također, po smrti Ane Vidović, 12. rujna 1879., u *Vienici* osim nekrologa izlazi i prigodničarska pjesma Stjepana Buzolića »Nad grobom Anke Vidovičke Šibenčanke«.⁵²³ Sedam katrena, slabe umjetničke vrijednosti, ističu domoljublje Ane Vidović s posebnim naglaskom na činjenici kako njezina poema na hrvatskom *Anka i Stanko* izlazi na samom početku hrvatskoga narodnoga preporoda, čak tri godine prije izlaska *Zore dalmatinske* i malo nakon izlaska *Danice ilirske*. Tom će znakovitom činjenicom započeti nekrolog ističući osim toga kako na hrvatskim prostorima tada nije bilo čak nijednoga književnoga društva. Dobra recepcija knjige potkrijepljena je citatima iz spomenute recenzije Ivana Mažuranića. Slijedi nabrojavanje djela na hrvatskom jeziku čijoj vrijednosti svjedoči u prilog i to, kako stoji, da su neka od njih ponovno tiskana, poput *Dieve vitezice*, čije drugo izdanje izlazi u »Nizu bisera Jugoslavjanskoga« 1863. Nabrojivši i djela na talijanskom jeziku spominje se i pozitivan Paravijin sud o epu *Romolo* pretiskan u *Zvezdi*.⁵²⁴

S druge pak strane, kada je riječ o književnicama suvremenicama Augusta Šenoe, njegov sud temeljen je isključivo na umjetničkoj vrijednosti njihova djela. Tim više je značajan njegov pozitivan odnos prema pjesništvu Milke Pogačić čije pjesme uvrštava u *Vienicu*. To je pokazao i pišući o izdanju *Hrvatskoga doma za god. 1878.* u kojem su objavljene i tri njezine pjesme.⁵²⁵ Za dvije, *Starica* i *Na grobu*, Šenoa smatra kako su previše okrenute izrazu »svjetskoga bola« što ne priliči mladosti Milke Pogačić, ali i naglašava da je takav izraz najčešće odraz manjka darovitosti što kod nje nije slučaj jer »u nje ima puno dara«.⁵²⁶ No za treću pjesmu »Želja« Šenoa piše: »Kratka je, po formi dobra, proniknuta neposrednim, živim osjećajem i izvorna – u kratko takova, kakova lirička pjesma biti mora«.⁵²⁷ Kada Milka Pogačić objavljuje zbirku pjesama *Pjesme* o njoj je objavljen niz

⁵²³ Stjepan Buzolić, »Nad grobom Anke Vidovičke Šibenčanke«, *Vienica*, XI, br. 39, str. 617; Zagreb, 27. rujna 1879.; [Anonim], »† Anka Vidovičeva«, *Vienica*, XI, br. 39, str. 628; Zagreb, 27. rujna 1879.

⁵²⁴ Piero Alessandro Paravia, »Pismo glasovitoga profesora Paravije na našu vrlo pjevačicu, plemenitu gospoju Anku Vidovićevu. (Ponašeno)«, *Zvezda*, I, br. 29, str. 115; Zadar, 15. listopada 1863.

⁵²⁵ A[ugust] Š[enoa], »Književna pisma. I.«, *Vienica*, XI, br. 3, str. 43; Zagreb, 18. siječnja 1879.

⁵²⁶ Isto.

⁵²⁷ Isto.

članaka s pozitivnim ocjenama o zbirci, ali i povremenim dobronamjernim zamjerkama većinom formalne naravi.⁵²⁸

O Šenoinu sudu o drami *Divljančica* bilo je govora u poglavlju o Ivki Kralj; ta negativna kritika u velikoj je mjeri utjecala na skidanje predstave s repertoara ali vjerojatno i odustajanje Ivke Kralj od daljnega bavljenja književnošću, no u činjenicu da je ona bila iskreno mišljenje Augusta Šenoe, temeljeno isključivo na književno-estetskim promišljanjima, ne treba sumnjati, posebice ako se u obzir uzmu njegov izrazito pozitivan stav prema Ivki Kralj kao glumici, njegovo zalaganje za njezin bolji tretman u Hrvatskom narodnom kazalištu ali i privatni odnosi zahvaljujući suradnje Ivke Kralj i Šenoina brata, dramskoga pisca Julija Šenoe. Da je drama Ivke Kralj imala manjkavosti dokazuje i ostala nekolicina prikaza premijerne izvedbe, a pravaši koji su stali u obranu Ivke Kralj svoje su napade usmjerili isključivo prema Augustu Šenoi, koji su se temeljili na neprikladnim osobnim uvredama upućenima njemu i njegovoj obitelji te propitivanju Šenoe kao autoriteta u književnoj kritici. No time nisu nikakvim argumentom opravdali svoju obranu drame *Divljanka*.

Iz svega navedenoga razvidno je da se položaj žene kao književnice tijekom 19. stoljeća mijenjao, od podupiranja i hvaljenja svakoga književnoga pokušaja žena tijekom prve polovice 19. stoljeća kao važne karike u izgradnji hrvatskoga nacionalnoga identiteta i napose hrvatske književnosti, do kasnijega promatranja ženske književnosti u najboljem slučaju kao sastavnoga dijela književne produkcije određenoga razdoblja pa time i primjenjivanja istih književno-estetskih kriterija u vrednovanju njihova djela. No u većini slučajeva prikazi ženske književne produkcije rodno su obilježeni, a nedostaci često tumačeni neprirodnim ženskim pokušajima da se bave muškim poslom što je od navedenih književnica u najvećoj mjeri osjetila Ivka Kralj pa ne čudi da je ne samo odlučila prestati pisati već napustiti i kazalište i Zagreb i Hrvatsku.

3.3.2. Recepcija u 20. stoljeću

Položaj književnica 19. stoljeća u književnim sintezama 20. stoljeća koji je obilježen njihovim neuvrstavanjem ili marginaliziranjem s netočnim sudovima čak i povremeno iskrivljenom faktografijom dijelom je rezultat njihova zaborava u književnoj historiografiji uopće odnosno manjka istraživanja književnoga rada kako književnica tako i nekih drugih

⁵²⁸ V. poglavlje o Milki Pogačić.

pisaca popularnih u 19. stoljeću. Kada je riječ o književnoj periodici, kontinuitet objavljivanja tekstova o književnicama i stalni spomen na njih događa se u najvećoj mjeri na stranicama dnevnoga i tjednoga tiska, a manje u znanstveno-stručnim publikacijama. Govori to mnogo o položaju kulture i njezinu mjestu među najširim čitateljskom publikom, odnosno pokazuje svijest čitave društvene zajednice o važnosti književnoga i ostaloga umjetničkoga te znanstvenoga segmenta u njezinu oblikovanju i napretku, pa je tim više poražavajuća činjenica da od kraja 20. stoljeća do danas kultura u njezinu najširem značenju biva marginaliziranom i nestaje sa stranica dnevnoga tiska.

U periodici općenito prve polovice 20. stoljeća bilježe se godišnjice rođenja ili smrti književnika, a u kvantitativnom smislu posebno mjesto zauzimaju nekrolozi, pa dok u 19. stoljeću bilježimo nekrologe Dragojle Jarnević i Ane Vidović,⁵²⁹ u 20. stoljeću o Ivki Kralj objavljeno je nekoliko, a o Milki Pogačić čak više od deset članaka u povodu njihovih smrti 1942. i 1936.⁵³⁰ Zanimljivo je da se o Ivki Kralj, iako se kao glumica povukla još 1883., za njezina života još piše, pa se primjerice novinskim člancima obilježava pedesetogodišnjica njezina rada, a objavljen je i intervju s njom u povodu 75. rođendana.⁵³¹ O društvenom i književnom radu Milke Pogačić tijekom prve polovice 20. stoljeća objavljeno je preko 80 članaka, no nakon smrti i nju (izuzmemo li spomenutu monografiju) i Ivku Kralj u kontekstu analize njihova književnoga rada gotovo je u potpunosti zaboravila kako stručna tako i šira javnost. Od starijih književnica člancima je najzastupljenija Dragojla Jarnević o kojoj je niz tekstova objavila Adela Milčinović, najzaslužnija za revitaliziranje njezina lika i djela, posvetivši joj monografiju, upozorivši na njezine netiskane pjesme, ali i najvažnije – na

⁵²⁹ V. npr.: [Anonim], »Anka Vidovićeva«, *Obzor*, IX, br. 220; Zagreb, 1879.; [Anonim], »Anka Vidovićeva«, *Narodni list (Il Nazionale)*, XVIII, br. 74; Zadar, 1879.; Stjepan Buzolić, »Nad grobom Anke Vidovičke Šibenčanke«, *Vienac*, XI, br. 39, str. 617; Zagreb, 27. rujna 1879.; [Anonim], »†Anka Vidovićeva«, *Vienac*, XI, br. 39, str. 628; Zagreb, 27. rujna 1879.; [Anonim], »Sprovod Dragoile Jarnevićeve«, *Vienac*, VII, br. 12, str. 192; Zagreb, 1875.; [Anonim], »Dragojla Jarnevićeva«, *Narodne novine*, XLI, br. 69; Zagreb, 1875.; [van] T[rnski], »Vjekopis Dragojle Jarnevićeve«, *Vienac*, VII, br. 14, str. 229–232; Zagreb, 1875.; [Tomislav Ivkanec], »Vjekopis Dragojle Jarnevićeve«, *Smilje*, III, br. 5, str. 71–73; Zagreb, 1875.

⁵³⁰ V. npr.: F., »Ivka Kralj«, *Hrvatski narod*, IV, br. 599, str. 2; Zagreb, 5. prosinca 1942.; [Anonim], »Umrle je Ivka Kraljeva«, *Hrvatska pozornica*, br. 11, str. 9–10; Zagreb, 1942–1943.; [Anonim], »Ivka Kralj Milarova«, *Hrvatska revija*, XVI, br. 1, str. [46]; Zagreb, 1943.; I. Truhelka, »U spomen Ivki Kraljevoj. Posljednjem članu stare kazališne garde«, [s portretom], *Nova Hrvatska*, III, br. 24, str. 11; Zagreb, 28. siječnja 1943.; Zdenka Marković, »Milka Pogačić«, *Obzor*, LXXVI, br. 87, str. 1; Zagreb, 1936.; [Anonim], »Milka Pogačić, 10. II. 1860. – 11. IV. 1936.«, *Jutarnji list*, XXV, br. 8697, str. 6; Zagreb, 1936.; [Anonim], »Milka Pogačić«, *Nasha žena*, II, br. 16, str. 1–3; Zagreb, 1936.; Milka Pogačić, »In memoriam saslušnoj hrvatskoj kulturnoj i socijalnoj radnici, Osijek, 16. travnja«, *Hrvatski list*, XVII, br. 105, str. 8; Osijek, 1936.; [Anonim], »Sprovod Milke Pogačić«, *Jutarnji list*, XXV, br. 8698, str. 8; Zagreb, 1936.

⁵³¹ V. npr.: Antonija K[assowitz] Cvijić, »Ivka Kralj-Milarev. Prigodom 50. obljetnice prvoga njenoga nastupa na pozornici«, [s portretom], *Večer*, II, br. 329, str. 4; Zagreb, 23. prosinca 1921.; Dr. [Milan] O[grizović], »Ivka Kraljeva. (Prilikom jubileja pedesetogodišnjice njezina prvoga nastupa na hrvatskoj pozornici)«, *Dom i svijet*, XXXV, br. 2, str. 38; 15. siječnja 1922.; Ž[arko] M. H[arambašić], »Prva 'naivka' zagrebačkoga kazališta Ivka Kralj Milarova. (Prigodom 75-godišnjice života)«, *15 dana*, I, br. 2, str. 22–23; Zagreb, 15. listopada 1931.

njezin *Dnevnik*.⁵³² Iako je uz Dragojlu Jarnević najznačajnija književnica romantizma, o Ani Vidović nalazi se tek nekoliko tekstova od kojih se ističe prilog Većeslava Heneberga, naslova koji najbolje opisuje sudbinu recepcije Ane Vidović – »Ana Vidović, jedna zaboravljena romantičarka«. ⁵³³ Izlazak pjesama Jagode Brlić 1919. usmjerio je nešto pozornosti na njezin rad, a Ana Vrdoljak u potpunosti je zaboravljena.⁵³⁴

O tekstovima o književnicama u drugoj polovici 20. stoljeća možemo govoriti s nešto manje točnosti, jer nije provedeno sustavno prikupljanje i razvrstavanje periodične građe na način na koji je to radio Leksikografski zavod Miroslav Krleža za prethodna razdoblja. No iz dostupnih podataka može se zamijetiti manja zastupljenost književnica u tekstovima u periodici. Iznimka je tek do tada zaboravljena Ana Vrdoljak o kojoj se u tisku pojavljuje više članaka kao relevantnih izvora podataka o njezinu radu.⁵³⁵

Uzlazna putanja zainteresiranosti za književni rad žena javlja se tijekom posljednja dva desetljeća 20. stoljeća. Rezultat je to zanimanja za žensko pismo uključujući i njegovo pozicioniranje u feminističkim odnosno rodnim teorijama, ali i za zanimanje za nefikcionalne žanrove poput dnevnika, memoara, putopisa i sl. te nešto rjeđe u okviru proučavanja manjih odnosno zaboravljenih autorskih osobnosti. No po broju tekstova u hrvatskoj historiografiji najzastupljenija je Dragojla Jarnević koja se svojim *Dnevnikom* objavljenim 2000. ponovno našla u centru znanstvenoga zanimanja. O ostalim književnicama obrađenima u ovom radu gotovo da se ne objavljuju znanstveni članci. Zanimanje za žensko pismo posljednjih nekoliko desetljeća usmjereno je na proučavanje književnica iz kasnijih razdoblja počevši s modernom, a postoji određeni interes za proučavanje iz različitih književno-teorijskih perspektiva ženskih likova u književnosti iz doba realizma.

⁵³² V. npr.: Adela Milčinić, *Dragojla Jarnevićeva. Životopisna studija*, Hrvatska knjižara i industrija papira (Lav. Klein.), Zagreb, 1907.; Adela Milčinić, »Zaboravljene pjesme«, *Srpskohrvatski almanah za godinu 1911.*, str. 90–98; Beograd–Zagreb, 1911.

⁵³³ Prof. Većeslav Heneberg, »Ana Vidović, jedna zaboravljena romantičarka«, *Almanah jugoslavenskih žena za godinu 1921.*, Izdala i uredila Zofka Kveder Demetrović, str. 3–13; Zagreb, 1921.

⁵³⁴ Dr. D[ragutin] P[rohaska], »Jedna hrvatska romantičarka«, *Jugoslavenska njiva*, III, br. 50, str. 802; Zagreb, 1919.; Antonija K[assovitz] Cvijić, »Jagoda Brlićeva, ilirska pjesnikinja. (O 100-toj obljetnici njena rođenja)«, [s portretom], *Vijenac*, II, knj. III, br. 2, str. 33–39; Zagreb, 16. siječnja 1924.; Antonija K[assovitz] Cvijić, »Ilirska pjesnikinja Jagoda Brlićeva. Prigodom 100-godišnjice rođenja«, *Jutarnji list*, XIII, br. 4306, str. 18; Zagreb, 27. siječnja 1924.; [Anonim], »Jagoda Brlić – hrv. pjesnikinja. (Povodom 35-godišnjice smrti)«, *15 dana*, II, br. 11, str. 175; Zagreb, 1. lipnja 1932.

⁵³⁵ Ante Bilić, »Iznimka u hrvatskoj književnosti« *Večernji list*, XV, br. 3760, str. 8; Zagreb, 9. i 10. listopada 1971.; Dubravka Erceg, »Zaboravljeni 'vunderkind' iz Imotskog«, *Vjesnik*, XXXII, br. 8846, str. 8; Zagreb, 3. listopada 1971.; I[van] Juroš, »Ana Vrdoljak Imotskinja«, *Imotska krajina*, VII, br. 173, str. 9; Imotski, 15. prosinca 1976.; Tode Čolak, »'Zora dalmatinska' (1844–1849). Prilog proučavanju književnosti Ilirskoga pokreta u Dalmaciji«, *Zbornik Filozofskoga fakulteta*, knj. IV-2, str. 359–414; Beograd, 1959.; Tode Čolak, »'Zora dalmatinska' i njen doprinos književnosti ilirskoga pokreta. Odlomak iz studije«, *Kolo*, 8-9-10, str. 284–298; Zagreb, kolovoz-rujan-listopad, 1966.; Tode Čolak, »Ana Vrdoljak«, *Život*, XXIII, knj. XLV, br. 6, str. 749–755; Sarajevo, lipanj 1974.

U širem razumijevanju procesa kojim se razvijala hrvatska književnost u 19. stoljeću te važnosti uloge književnica u njem pred budućim znanstvenim ocjenama stoji zahtjev da se sve navedene književnice uvedu kao neizostavne činjenice u književnu historiografiju, da se ispravno valorizira njihov rad čime će se, među ostalim, ukazati i na kontinuitet ženskoga udjela u književnoj proizvodnji započet početkom 19. stoljeća do danas.

4. ZAKLJUČAK

Devetnaesto stoljeće u hrvatskoj je povijesti jedno od najturbulentnijih razdoblja. Podijeljenost hrvatskoga teritorija, njihove različite uprave (francuska, austrijska, mađarska), pokušaji mađarizacije i germanizacije, razdoblja apsolutizma i u prvoj i u drugoj polovici stoljeća koja su značila zabranu svega s nacionalnim predznakom u čitavoj Habsburškoj Monarhiji itd. doveli su u pitanje sam opstanak hrvatskoga identiteta. No u doba kada na europskom kontinentu dolazi do procesa stvaranja nacija i na hrvatskim prostorima kod obrazovanih pojedinaca sve više jača svijest o potrebi integracijskih procesa koji bi hrvatski narod ujedinili na teritorijalnom, nacionalnom i kulturnom planu, od kojih je ovaj potonji tijekom početnoga razdoblja hrvatskoga narodnoga preporoda postao sredstvom u oblikovanju hrvatske nacije. Mlada, većinom građanska inteligencija svoju je zadaću podizanja hrvatske nacionalne svijesti i ujedinjenja hrvatskoga naroda u kulturno-duhovnom pogledu temeljila na stvaranju jedinstvenoga književnoga jezika i književnosti u sklopu čega je posebnu pozornost usmjerila rješavanju pravopisnoga pitanja. Svijest preporoditelja da za ostvarivanje ciljeva njihove ideje moraju doći do što širega sloja ljudi dovela je do pokretanja časopisa *Danica ilirska* shvaćajući i kako novine imaju najveći utjecaj na pokretanje društvenih procesa zbog mogućnosti njihove široke rasprostranjenosti i brze razmjene podataka, pri čem su se u jezičnom smislu izjasnili izborom štokavske dijalektalne osnovice i pravopisa temeljenoga na Gajevoj *Kratkoj osnovi horvatsko-slavenskoga pravopisa* iz 1830., čime su stvoreni preduvjeti za daljnji skladan razvoj hrvatske književnosti. Hrvatski su preporoditelji odlučili izaći iz privatne sfere djelovanja pokušajima institucionalizacije hrvatske znanstveno-obrazovne i kulturne sfere svoga djelovanja, pa se tijekom 19. stoljeća osnivaju brojne važne ustanove (čitaonice od 1838., Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo 1841., Matica ilirska/hrvatska 1842., Narodni muzej 1846., Hrvatsko narodno kazalište 1860., Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti 1866., Sveučilište u Zagrebu 1874. itd.), od kojih su mnoge na početku svoga djelovanja bile smještene u palači Narodnoga doma koji su preporoditelji kupili 1846. s ciljem da bude središnje mjesto njihova okupljanja, a u kojoj se odvijao i bogat društveni život kroz organizaciju kulturnih svečanosti, društvenih plesova i različitih zabava, o čem svjedoče brojni članci u tadašnjem tisku.

U skladu s nastojanjima preporoditelja i u drugim zemljama zahvaćenima vlastitim procesima nacionalnoga predznaka, hrvatski su preporoditelji posebnu pozornost usmjerili ženama i njihovom udjelu u preporodnim gibanjima. Položaj žena srednjih i viših klasa na

početku 19. stoljeća bio je određen rodno determiniranom ulogom majke i supruge kojoj je samorealizacija omogućena tek u privatnoj sferi svoga doma. Žena kao majka imala je najznačajniju ulogu u odgoju djece pa su zastupajući ideju odgoja na hrvatskom jeziku i u narodnom duhu preporoditelji u majkama vidjeli odlučujući čimbenik u opstojnosti svojih ideja. Međutim, kako se iščitava iz članaka toga doba, brojne su žene zapostavljale svoju ulogu majke unajmljujući dojilje i dadilje i općenito prepuštajući odgoj drugima. Hrvatski jezik koji je smatran nositeljem nacionalnih ideja u odgoju je bio zanemaren bilo stoga što su odgajateljice bile strankinje bilo stoga što se hrvatski jezik smatrao drugorazrednim u odnosu na vodeće europske jezike, pa se njime malo ili gotovo uopće nije govorilo u hrvatskim domovima.

S druge pak strane, žene su svoje dane među ostalim kratile čitanjem, pa su bile značajan dio čitateljske publike. No one nisu čitale na hrvatskom jeziku, pa se gotovo cijelo 19. stoljeće upozorava na potrebu za strategijom kojom bi se žensko čitateljstvo uputilo na hrvatsku knjigu. Preporoditelji su bili oštri u kritici hrvatskih žena, pa su ih stalno prozivali zbog čitanja knjiga na stranim jezicima ali i zbog vrste lektire kojoj su se okretale. Ta sentimentalno-trivijalna književnost u onodobnoj Europi bila je vrlo raširena i popularna te stoga logični izbor širega čitateljstva, pa je pretpostaviti da su kritike prije imale kontraproduktivan učinak nego što su žene privukle hrvatskoj književnosti. No pravo je pitanje što je suvremena hrvatska književnost u prvoj polovici 19. stoljeća imala ponuditi čitateljstvu općenito. Odgovor je na to razmjerno mali broj naslova, većinom domoljubno-budničarske poezije upitne kvalitete, novelistike većinom hajdučko-turske tematike, drame koja na nedramaturški i kvazi-povijesni način obrađuje teme iz hrvatske povijesti, pa iznimke neupitne književne vrijednosti poput djela Vraza, Preradovića ili Mažuranića nisu bile dostatne da žensko čitateljstvo nezainteresirano za navedene teme i motive u većoj mjeri privuku hrvatskoj književnosti. Jesu li i u kojoj mjeri žene čitale stariju hrvatsku književnost poput preporučenih preporoditeljskih uzora dubrovačkih pisaca ne možemo sa sigurnošću utvrditi, a dodatno bi trebalo istražiti i u kojoj su mjeri čitani prijevodi suvremene europske književnosti na hrvatski jezik, kojih je bilo. Ovdje možemo zaključiti da je u svrhu pridobivanja ženskoga čitateljstva, ali i šire čitateljske publike (!) trebalo stvoriti izvorna hrvatska djela koja bi korespondirala s trendovima u europskoj književnosti toga doba što će se dogoditi tek u Šenoino vrijeme i kasnije, kada se hrvatski realisti okreću temama iz suvremenoga života, ali karakterizaciju likova, zaplete i radnju u velikoj mjeri temelje na postupcima iz trivijalne književnosti, objedivivši time vlastite zahtjeve u književnosti sa zahtjevima šire čitateljske publike čiji dio su bile i žene.

Početni pozivi preporoditelja ženama da se priključe u preporodne aktivnosti kod žena su imali odjeka. Tu uspješnost preporoditelja kod žena treba sagledavati i u okviru društvenih konvencija toga doba, pa iako su katkad preporoditelji primjećivali pomodnost kao jedini razlog uključivanja pojedinih žena u preporodne aktivnosti, može se pretpostaviti da su žene u tom vidjele i šansu izlaska iz privatne sfere djelovanja vezane uz uloge majke, supruge, domaćice u onu javnu, bilo kao organizatorice i/li aktivne sudionice društvenih zbivanja, od onih zabavnih sadržaja poput organizacije plesa i večernjih zabava do akcija humanitarnoga karaktera. No taj izlazak iz privatne u javnu sferu događa se i otvaranjem vrata privatnih domova za okupljanja i druženja preporoditelja, pri čem su brojne žene imale organizacijsku i podupirateljsku ulogu u planiranju preporodnih aktivnosti. U tom se kontekstu ističu okupljanja primjerice kod Ivane Čačković Vrhovinski u Omilju, Kornelije Kukuljević Sakcinski u Zagrebu i Varaždinskim Toplicama, u zagrebačkim domovima Josipe Vancaš, Jagode Brlić, Karoline Schauuff, ali i na hrvatskom jugu u domu pjesnikinje Ane Vidović. Žene su priložima podupirale osnivanje raznih ustanova, primjerice Matice ilirske, Narodnoga muzeja, Hrvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva, a iako nisu mogle aktivno sudjelovati, pratile su zbivanja i raznim akcijama podupirale hrvatski politički život, a posebice su tijekom 1847. i 1848. sa saborskih galerija pratile zbivanja u tim važnim godinama za hrvatsku političku budućnost. Već su početkom 40-ih godina 19. stoljeća žene osnovala Domorodno gospojinsko društvo čija je osnovna zadaća bila poticanje odgoja djece u narodnom duhu i jeziku te u tu svrhu tiskanje knjiga za djecu, a društvo možemo smatrati pretečom kasnijih humanitarnih ženskih organizacija koje su osnivane diljem hrvatskih prostora. Ta su humanitarna udruženja najčešće bila usmjerena na pomoć djeci te bolesnima i nemoćnima, pa je primjerice važan njihov uspjeh u osnivanju prvoga zavoda za brigu djece siromašnih roditelja u Zagrebu 1855., ekvivalenta današnjim vrtićima, namijenjenoga brizi za djecu od 3 do 7 godina dok su im roditelji na poslu.

U još jednoj sferi izlaska iz privatne u javnu komunikaciju žene su imale podršku preporoditelja, a tiče se ženskoga književnoga izričaja. Naime, preporoditelji su poticali i blagonaklono prihvaćali ženske književne pokušaje kojima se javljaju na stranicama časopisa na početku hrvatskoga narodnoga preporoda. U *Danici ilirskoj* naći ćemo desetak ženskih imena, no većini njih objavljeni radovi bili su tek kratkotrajan izlet u književnost te su kao odraz svoga doba bili prvenstveno domoljubno angažirani bez većih formalno-estetskih dometa. Ipak, među njima javlja se nekoliko imena za koja možemo reći da su ostvarila književne karijere i u književno-estetskom smislu bili uspješni predstavnici doba u kojem djeluju. Prvenstveno se to odnosi na Anu Vidović i Dragojlu Jarnević o čijim književnim

dometima ide u prilog i činjenica da su bile autorice objavljenje u *Kolu*, prvom književnom časopisu u kojem je jedini kriterij za objavljivanje bila estetska komponenta. U *Kolu* jednu pjesmu objavljuje i Jagoda Brlić koja će čitav život nastaviti pisati poeziju, ali je neće objaviti. U *Zori dalmatinskoj*, uz Anu Vidović, objavljuje i Ana Vrdoljak čija je poezija, uz Preradovićevu, u dijelu hrvatske književne historiografije priznata kao ponajbolje lirsko ostvarenje u *Zori dalmatinskoj*. Iako se čini da tek nekoliko ženskih imena ozbiljnije sudjeluje u književnoj produkciji tijekom hrvatskoga narodnoga preporoda odnosno književno-stilske formacije romantizma, uzimajući u obzir širi vremenski kontekst jasno je da se ipak radi o novom momentu u hrvatskoj književnosti dotada rezerviranoj isključivo za muškarce. Književnopovijesno gledajući, hrvatska književna historiografija poznaje tek nekoliko ženskih imena koje su se ranije javile u književnosti (npr. Cvijeta Zuzorić, Lukrecija Bogašinoić, Anica Bošković i Marija Dimitrović), a treba napomenuti i vidljiv zaokret od vjersko-moralizatorskih tema i motiva njihova pjesništva prema svjetovnim i ljubavnim temama pjesnikinja 19. stoljeća. Međutim, kako je pokazano u radu, književnopovijesna važnost tih nekoliko književnica nadilazi rodnu oznaku njihova stvaralaštva.

Kada Ana Vidović u Zadru objavljuje spjev *Anka i Stanko* 1841. vremenski je to tri godine nakon pokretanja *Danice ilirske* kao glasnika novih zbivanja na društveno-kulturnom polju, ali i tri godine prije pokretanja *Zore dalmatinske*, glasnika istih preporoditeljskih težnji na hrvatskom jugu. Time Ana Vidović pokazuje izniman senzibilitet za specifične hrvatske književne potrebe, a kada koju godinu poslije pristaje uz Gajev pravopis, čijemu se uvođenju dugo opiralo uredništvo *Zore dalmatinske*, kao i većina dalmatinske inteligencije, Ana Vidović zauzima i politički jasan stav o krajnjem cilju ujedinjenja hrvatskih prostora koji temeljen na stvaranju zajedničkoga jezika i književnosti mora nadjačati »pokrajinske partikularizme«. No spjev *Anka i Stanko* promatran iz književnopovijesne perspektive prvi je romantičarski spjev u hrvatskoj književnosti. Preuzimanjem priče iz hrvatske usmene predaje, smještanjem radnje na stvarne hrvatske lokalitete, ocrtavanjem hrvatskoga krajolika i narodnih običaja zadovoljila je zahtjeve hrvatskih preporoditelja kojima je upoznavanje s hrvatskom tradicijom jedan od temeljnih zahtjeva svakoga pisanoga teksta u namjeri da time potaknu hrvatsku nacionalnu identifikaciju, ali je odgovorila i na europske romantičarske težnje za upoznavanjem Drugoga, egzotičnih i nepoznatih mjesta. Iz trivijalne literature preuzetim motivima (nesretna ljubav, otmica, dvoboj itd.) približila je spjev ukusu tadašnjega čitateljstva stvarajući tip lektire, posebice ženskomu čitateljstvu, koju je i sama rado čitala. Odgojena na talijanskom i hrvatskom jeziku i dvojezičnoj literaturi Ana Vidović i pjesme pisane na hrvatskom jeziku dala je tiskati usporedo s talijanskim prijevodom, pa je prvi spjev

dobio pozitivne ocjene kako očekivano od hrvatskih tako i od talijanskih kritičara. U svojoj drugoj tiskanoj knjizi *Pjesme* Ana Vidović nastavlja sa sličnim postupcima u gradnji djela, radnji i zapleta, a za hrvatsku je književnu povijest značajan odmak od crno-bijele tehnike prikazivanja kršćansko-muslimanskih odnosa (za što se u književnoj historiografiji redovito ističu zasluge Luke Botića). Iako se okušala i u književnom radu na talijanskom jeziku njezina poezija nije nadišla prosječne talijanske versifikatore, a spjev *Romolo* na kojem je radila niz godina donio je uvredljive kritike samoj autorici, nakon čega se prestala javljati književnim priložima. S obzirom na velik književni opus ali i nesumnjive književnopovijesne zasluge nije jasno zbog čega je Ana Vidović u hrvatskoj književnoj historiografiji zanemarena. Sustavan prikaz njezina rada nije napravljen (poezija je još razbacana na stranicama *Zore dalmatinske*), čime je onemogućeno stvaranje vjerodostojnoga književnoestetskoga vrijednosnoga suda. Tek je nedavno Mirko Tomasović dao smjernice za istraživanje estetske komponente književnosti Ane Vidović po vrijednosti i važnosti svrstavajući njezin spjev *Anka i Stanko* uz bok Vrazu, Preradoviću, Ivanu i Matiji Mažuraniću, Demetru, Nemčiću, a Dunja Detoni Dujmić naglasila je i kako je upravo Ana Vidović narativnim obilježjem svojih spjevova u hrvatskoj nagovijestila oblikovanje kraće prozne vrste u preporodno doba – novele.

Upravo je u tom žanru najuspješnija bila Dragojla Jarnević, druga značajna predstavница hrvatske književnosti prve polovice 19. stoljeća, koja je objavljivala sve do svoje smrti 1875. okušavši se i u najzahtjevnijoj proznoj formi, romanu, objavivši *Dva pira*, koji je uz Kraljevićevoga *Požeškoga đaka* prvi roman novije hrvatske književnosti. Dragojla Jarnević javila se u književnosti manje uspješnom poezijom domoljubno-ljubavne tematike, u formi koju je ubrzo napustila u potpunosti se posvetivši prozi. Okosnicu njezinih prvih pripovijesti čine zgode iz hrvatske povijesti i usmene predaje da bi se poslije okrenula opisivanju suvremenoga života zauzevši time predvodničko mjesto u izboru tema onodobne hrvatske novelistike okrenute hajdučko-turskoj tematici. Zanimljive teme kao i nevjerojatni zapleti uz dobru kompoziciju pridonijeli su njezinu uspjehu kod čitateljske publike. Iako joj se zamjeraju crno-bijela tehnika ocrtavanja karaktera, nedostatak protagonističke motivacije, neuvjerljivost raspleta, elementi trivijalne književnosti u gradnji zapleta, književnost Dragojle Jarnević odraz je onodobnoga čitateljskoga ukusa, pa se bez dvojbe može reći da je njoj, kao i Ani Vidović, uspjelo ono čemu su preporoditelji pred sebe postavili kao jednu od glavnih zadaća, a to je stvaranje čitateljske publike. U kasnijim djelima Dragojle Jarnević nalaze se prvi pokušaji psihologizacije likova što joj se priznaje u većini historiografskih tekstova o njezinu djelu, a pred kraj života se okušala i kao spisateljica priča za djecu koje je kao i u svojim novelističkim počecima temeljila na hrvatskoj usmenoj tradiciji. Paralelno s javnim

književnim radom Dragojla Jarnević 41 je godinu vodila dnevnik koji je ostao u rukopisu, a koji ju je doveo u centar zanimanja književne historiografije već početkom 20. stoljeća. Otada doživjevši dva, prvo djelomično, potom i cjelovito izdanje, Dragojla Jarnević predstavljena je kroz dnevničke bilješke, a *Dnevnik* je postao predmetom različitih proučavanja kako Dragojle Jarnević tako i hrvatskoga povijesnoga odsječka kojemu je Jarnević bila svjedokom i aktivnim sudionikom. Međutim, književni rad Dragojle Jarnević ostao je po strani sustavne i ozbiljne analize u književnom smislu. Za razliku od Ane Vidović, koja je podjednako vladala hrvatskim i talijanskim jezikom, Dragojla Jarnević odgojena je na njemačkom jeziku i hrvatski je počela učiti tek upoznavši se s idejama hrvatskoga narodnoga preporoda, pa je stoga jezik Dragojle Jarnević najslabiji dio njezina književnoga izraza. Koliko su na njezinim tekstovima mukotrpno radili urednici časopisa u kojima je objavljivala može se utvrditi i usporedbom s jezikom *Dnevnika*, teško razumljivoga današnjemu prosječnomu čitatelju.

Kada je riječ o vladanju hrvatskim jezikom dijametralno je suprotna situacija s poezijom Ane Vrdoljak, najmlađe hrvatske književnice koja ima tek 11 godina kada objavljuje prvu pjesmu u *Zori dalmatinskoj*. S obzirom na godine, Ana Vrdoljak nedostatak je životnoga iskustva koji bi mogla pretočiti u poeziju nadomjestila čistim jezičnim izrazom na hrvatskoj ikavici, bogatim leksikom, osjećajem za ritam blizak narodnoj poeziji, istančanim smislom za gradnju pjesme, pravilnom rimom i inovativnošću na motivsko-tematskom izvedbenom planu. Iako se radi o samo šest pjesama kojima se čak pokušalo pripisati tuđe autorstvo, njihova međusobna različitost na svim razinama osim na motivskom planu izražavanja rodoljublja svjedoči o vrsnim versifikatorskim sposobnostima i rijetko viđenom talentu za poeziju. Valja istaknuti pjesmu Ane Vrdoljak »Svim Mladim Slavonkinjam Milim Posestrimam u spomen ljubavi« napisanu kao odgovor na pjesmu Ilije Okrugića Srieemca upućenu Dalmatinkama u kojoj se na originalan način, svjesna važnosti uključivanja žena u hrvatski narodni preporod, aktivno priključila pozivima preporoditeljima za ženskim angažmanom u novim društveno-kulturnim kretanjima. Iako je historiografija većinom zaboravila na tu mladu književnu ličnost, kvaliteta njezine poezije koja nadilazi književnopovijesnu vrijednost trebala bi dovesti do toga da Ana Vrdoljak postane nezaobilazno ime kada je riječ o poeziji u doba romantizma. Također treba usmjeriti istraživačku pozornost i uzeti u razmatranje mogućnost koja se spominje u historiografiji o postojanju rukopisnih tekstova Ane Vrdoljak koji se čuvaju u Zadarskom arhivu.

Zadnja u nizu književnica čije pjesništvo korespondira s književno-stilskim razdobljem romantizma jest Jagoda Brlić, koja je pjesnički rad držala dalje od očiju javnosti objavivši tek jednu pjesmu u *Kolu*. Prvo objelodanjeno izdanje njezinih pjesama u krnjem i

izmijenjenom izdanju objavio je Branko Vodnik 1919., a cjeloviti rukopis u izvornom obliku objavila je Dubravka Brunčić 2010. Tek sada omogućen je uvid u cjelokupni pjesnički opus Jagode Brlić koji broji preko 100 pjesama, a time i mogućnosti različitih iščitavanja i vrednovanja. No iako se Vodniku zamjera pretjerana intervencija u pjesme Jagode Brlić, usporedbom originala i Vodnikove završne redakcije kao i njegov izbor od 30-tak pjesama govori u prilog opravdanosti svih zahvata radi poboljšanja jezično-stilskoga izraza Jagode Brlić. S obzirom na to da se radi o svojevrsnom stihovanom dnevniku, kao i *Dnevnik* Dragojle Jarnević i dijelom neobjavljeni memorski zapisi Ivke Kralj, najveća književnopovijesna kvaliteta *Pjesama* Jagode Brlić leži u mogućnostima iščitavanja onodobnih društvenih procesa i konvencija, a s obzirom na tešku osobnu sudbinu u najdelikatnijem razvojnem razdoblju Jagode Brlić iz njega se može štošta iščitati o položaju žene u društvu.

Dok se u časopisima 40-tih godina 19. stoljeća u brojnim tekstovima upućivalo žene na nacionalno osvješćivanje poticajima na uporabu hrvatskoga jezika u privatnom i javnom životu, upoznavanje s hrvatskom poviješću i tradicijom te okretanje literaturi na hrvatskom jeziku, *Neven* koji izlazi 50-tih godina 19. stoljeća pokazuje značajan zaokret u diskursu u tekstovima koji se obraćaju ženama. Svi problemi vezani uz nepostojanje narodnoga duha kod žena koje su preporoditelji u ranijem razdoblju detektirali i držali ih preprekom u ostvarivanju preporodnih ciljeva na *Nevenovim* stranicama prerastaju u otvorenu kritiku onodobnih žena koja nadilazi problematiku njihova odnarođivanja. Promatrane isključivo kroz prizmu njihovih uloga majke, supruge i domaćice žene koje, prema *Nevenovim* autorima, u potpunosti zanemaruju okrećući se pomodnom stilu života uvezenom iz ostatka Europe predstavljene su kao temeljni problem u ostvarivanju ikakvoga napretka hrvatskoga društva. Međutim, uvredljiv diskurs dijela članaka u *Nevenu* za pozitivan rezultat imao je otvaranje dotad nepoznate teme o potrebi obrazovanja žena, pa i unatoč činjenici da se u tom kontekstu obrazovanje žena promatralo isključivo u okviru njihovih proklamiranih rodni uloga. Pitanje obrazovanja žena u drugoj je polovici 19. stoljeća postalo gorućom temom, ali ono više nije promatrano tek kao oruđe za unaprijeđivanje žene kao majke i supruge odnosno domaćice već je i izraz težnje ali i potrebe novoga društva za ženskom ekonomskom neovisnošću. Toj je temi posvećeno mnogo prostora u časopisu *Vienac* koji među ostalim donosi brojne tekstove o društvenim gibanjima u Europi ali i Americi po pitanju ženske emancipacije, kritički ju promatrajući i prilagodivši hrvatskim prilikama. Prvi korak u institucionalizaciji obrazovanja žena zbio se 1868. osnivanjem prve više djevojačke škole, a vrhunac doživio osnutkom (prvo privremene) ženske gimnazije 1892., a poslije i omogućavanjem ženama da prisustvuju predavanjima na zagrebačkom sveučilištu. Ta je druga polovica 19. stoljeća iznjedrila prve

generacije učiteljica koje su se uključile u javni život angažmanom na brojnim društvenim poljima. Među prvim ženskim suradnicama *Vienca* javljaju se upravo učiteljice Marija Jambrišak i Jagoda Truhelka priložima različita sadržaja, da bi pred kraj stoljeća učiteljice tvorile značajan broj književnica koje će se okrenuti i stvaranju »lijepe« književnosti, većinom objavljujući knjige za djecu i mlade. Kada je riječ o književnosti pred/realizma, ni tu ne nalazimo veći broj ženskih imena, no ipak možemo govoriti o svojevrsnom kontinuitetu ženskoga pisma. Dragojla Jarnević, osim što objavljuje sve do smrti 1875. godine, pokazala je iznimno razumijevanje prema novonastalim društvenim prilikama i sama se priključujući krugu pedagoških djelatnika koji su shvaćali važnost obrazovanja što širega sloja ljudi i dali smjernice za stvaranje njegovih uspješnih modela, pa i njezino ime nalazi se među piscima pedagoških članaka te priloga za djecu. S druge pak strane, učiteljica Milka Pogačić koja se angažirala u institucionalizaciji ženskoga obrazovanja, otvaranju rasprava o brojnim pedagoškim problemima, borbi za jednaka prava učiteljica i učitelja i prava žena u društvu uopće, napisala je niz čitanih i popularnih priloga i knjiga, među ostalim i za djecu. U ovom je radu Milka Pogačić našla mjesto svojim književnim radom koji započinje krajem 70-ih godina 19. stoljeća i to pretežito poezijom koju je posebno cijenio August Šenoa potičući je na književno djelovanje i objavljivanjem njezinih priloga u *Viencu*. Ukoričeno izdanje *Pjesama* iz 1885. pokazalo je da se radi o iznimnom talentu čije pozicioniranje u poeziji hrvatskoga realizma treba biti pri samom vrhu. Iako je većina *Pjesama* u preuzimanju tema i motiva bliska romantičarskoj poetskoj paradigmi, zamjetan je zaokret u diskursu ženskoga lirskoga subjekta koji postaje aktivan nositelj radnje, što direktno korespondira s društvenim promjenama koje zahvaćaju kako ostatak Europe tako i samu Hrvatsku, a vezane su uz problematiku ženskoga pitanja odnosno ženske emancipacije. U nekim od pjesama Milka Pogačić okreće se suvremenim temama i kritici društva od kojih posebno mjesto zauzima pjesma o novcu (sa zaposlenim ženskim lirskim subjektom!), čime se približava realističnoj poetici. Taj društveno-kritičarski diskurs ostat će trajna značajka njezina književnoga stvaralaštva koje se proteže tijekom čitavoga književno-stilskoga razdoblja moderne, a završava postumno objavljenim romanom *Jura Filipčić* 1937.

Druga od obrađenih književnica razdoblja realizma Ivka Kralj javlja se kao glas nove generacije žena koje teže prvenstveno ekonomskoj neovisnosti koju je njoj omogućilo bavljenje glumom. Unatoč činjenici da potječe iz dobrostojeće građanske obitelji i da je stekla solidno obrazovanje koje bi joj omogućilo bavljenje različitim poslovima, Ivka Kralj okreće se tada prezrenomu zanimanju glumice, pa svjesna lošega društvenoga statusa glumaca svoj kazališni vijek provodi u pokušajima afirmacije glumačkoga zanimanja i borbe za

ravnopravan status glumica u odnosu prema glumcima. Njezin društveni angažman doveo je u vezu s književnim stvaralaštvom, pa je jedna od rijetkih autorica realizma koja se javlja na stranicama *Vienca* i to s kazališnim temama u nefikcionalnim književnim žanrovima putopisa i biografije. Još jedan nefikcionalni žanr stavlja je u središte pozornosti, a to su memoari koji još čekaju na objavljivanje, kojima se prati njezin kazališni rad u razdoblju od 1872. do 1883., nakon čega se povlači iz glumačkoga svijeta. Unatoč osobnomu diskursu radi se o vrijednom dokumentu jednoga od najznačajnijih razdoblja hrvatskoga kazališnoga života s portretima njegovih najznačajnijih protagonista koji nadilaze suhoparne kazališnopovijesne podatke koji su nam danas dostupni. Ona važnost koju u književnopovijesnom smislu ima *Dnevnik* Dragojle Jarnević za ranija razdoblja hrvatske kulturne povijesti nalazi se u memoarima Ivke Kralj za spomenuto desetljeće kazališnoga ali i društveno-kulturnoga života Hrvatske. Okušavši se i u drami te napisavši dvije, *Vatrogasce* o kojima nemamo nikakvih podataka, i *Divljanku* o kojoj možemo suditi tek posredno na temelju kritika jedne izvedbe predstave jer rukopisi nisu sačuvani, Ivka Kralj zaslužuje da pronađe svoje mjesto u hrvatskoj povijesti književnosti, a ne samo onoj kazališnoj.

Kada se razmotri recepcija navedenih književnica i njihova književnoga rada može se govoriti o tri razine zastupljenosti u hrvatskoj književnoj historiografiji. S obzirom na relativno mali broj tekstova o njima odnosno nezastupljenost u većini hrvatskih književnopovijesnih sinteza radi se o svojevrsnom prešućivanju njihova književnoga djelovanja. Odnosi se to na većinu spomenutih književnica, izuzev Dragojle Jarnević i nešto manje Ane Vidović. No ako se uzme u obzir relativno mali opus Ane Vrdoljak, Jagode Brlić te neobjavljen i nesačuvan opus Ivke Kralj, dijelom se to može smatrati ako ne opravdanim onda barem razumljivim, ali se čini da je posebna književnopovijesna nepravda učinjena Milki Pogačić čija bibliografija broji više od 350 jedinica. Ona je našla mjesto tek u dvije književnopovijesne sinteze i to, još za života, u onoj suvremenika joj Dragutina Prohaske, a po smrti, nakon što je u književnopovijesnom smislu u potpunosti pala u zaborav, spominje je tek Miroslav Šicel 2005., obojica je svrstavajući među predstavnike realizma, no oprečnih sudova – od Prohaskine tvrdnje da je bila najrealističnija od svih realista u poeziji do Šicelove o njezinoj kasnoromantičarskoj poetici kojom nije donijela ništa nova na književnu scenu. Druga razina načina predstavljanja književnica odnosi se na netočne odnosno nepotpune činjenice ali i sudove o pojedinim književnicama. U prethodnim se poglavljima o pojedinim književnicama govorilo spominjući, primjerice, pogrešno pripisivanje autorstva pojedinih pjesama Jagodi Brlić, pogrešno pripisivanje autorstva pjesama Ane Vrdoljak njezinu stricu (jer je za književne historiografe slabo izgledno da jedna djevojčica piše tako uspjeru

poeziju!), za pjesmu Ane Vidović *Bezmišljenja u ljubavi* opetovano se navodi da se ne zna godina objavljivanja, u knjizi Dubravka Jelčića iz 2004. pjesma Ane Vrdoljak pripisana je Ani Vidović, a primjerice Mirko Tomasović u svojoj knjizi iz 2010. analizira pjesme Andrije Torkvata Brlića kao pjesme Jagode Brlić i na njima temelji vrijednosne sudove o njezinoj poeziji itd. Navedeni primjeri, posebice potonji, nisu navedeni kako bi na bilo koji način osporili vrijednost bilo kojega/čijega istraživačkoga napora, već kako bi upozorili na simptomatičan fakt kada je riječ o ionako malobrojnim tekstovima o spomenutim književnicama, a to je površno čitanje i pristupanje njihovu književnom radu. To dodatno upućuje na manjak usmjerenosti ka ozbiljnoj i temeljitoj analizi književnoga rada žena, pa se čini da se sudovi o njihovom književnom radu tek preuzimaju i eventualno nadopunjuju zaključcima proizišlim iz tzv. dijagonalnoga iščitavanja djela, a malo tko posegne za izvorima ili starijom historiografskom građom, a katkada je samo to potrebno kako bi razriješio eventualno otvoreno pitanje. Taj manjak temeljitoga i pozornoga čitanja djela spomenutih književnica upućuje i na treću razinu njihove recepcije, a odnosi se na neadekvatan prostor i način predstavljanja. Kada je riječ o književnopovijesnim sintezama, ako su književnice uopće spomenute, većini je posvećeno tek nekoliko redaka na mjestu rezerviranom za manje značajne pisce, a čak i Dragojla Jarnević, kojoj se ne može osporiti zavidna recepcija u hrvatskoj književnoj historiografiji, objektivno zaslužuje više i bolje pozicioniranje. Pri tom je zamjetno da se ženama posebice onima iz ranijih razdoblja 19. stoljeća, pridodaje tek književnopovijesna važnost u kontekstu činjenice da su žene i/li činjenice stvaranja ženskoga čitateljstva, a književno-estetska komponenta ili se ne spominje ili se negira. Kada bismo pristali na samo književnopovijesnu dimenziju važnosti spomenutih žena u književnosti, onda bismo, kako je pokazano u tekstu, mogli ipak govoriti o puno široj vrijednosti od navedenoga. Tako možemo govoriti o uvođenju novih motiva i tema te njihovoj originalnoj obradi u okviru onodobne hrvatske književnosti i to mahom kod svih književnica, o Ani Vidović kao autorici prvoga romantičnoga spjeva ili Dragojli Jarnević kao autorici jednoga od prvih romana u novijoj hrvatskoj književnosti, o činjenici da su prve uspjele u nakani da pridobiju čitateljsku publiku, ispunivši time jednu od najvažnijih zadaća preporodnih nastojanja, prve u epske forme uvode nove teme od onih uobičajenih hajdučko-turskih (Vidović i Jarnević), okreću se i suvremenim temama i prvim pokušajima psihologizacije likova (Jarnević), tematiziraju žensko pitanje u okviru društveno općeprihvaćenih rodni uloga (Jarnević, Brlić, Pogačić, Kralj), ali i prepoznaju djecu kao značajnu čitateljsku publiku i okreću se književnosti za djecu (Jarnević, Pogačić). Unatoč navedenim književnopovijesnim činjenicama koje pokazuju da važnost književnica 19. stoljeća ni u kojem smislu nije jednodimenzionalna, ostaje pitanje

zašto sve navedeno nije u dovoljnoj mjeri prepoznato u hrvatskoj književnoj historiografiji, a ako jest, zašto nije apostrofirano. Dio istraživača usmjerenih na proučavanje književnosti iz feminističkoga diskursa opravdano bi zaključio da razlog tomu treba tražiti u spolnoj determiniranosti autorica i iz toga proizišlom stavu u dijelu istraživača da ne zaslužuju podjednako pozicioniranje u odnosu na muške kolege, kojima pripada pravo na kanoniziranje hrvatske književnosti. Međutim, promatrajući žene u širem kontekstu pisaca 19. stoljeća može se zamijetiti da one pripadaju onomu korpusu pisaca koji se smatraju zanemarenima i zaboravljenima bez obzira na svoju književnu i/li književnopovijesnu važnost, o kojima je još davno progovorio Antun Barac u svojoj knjizi *Veličina malenih*. Velik dio razloga za zaborav pojedinih književnih ličnosti zasigurno se može opravdati specifičnom hrvatskom književno-političkom situacijom u kojoj se književnost i u sinkronijskom i u dijakronijskom smislu promatrala neodvojivo od političkih zbivanja, i od samih početaka novije hrvatske književnosti svojim velikim dijelom bila više ili manje glasnom zagovornicom različitih političkih opcija. Tako se i slika povijesti hrvatske književnosti prilično polarizirala u svjetlu njezinih političko-interpretativnih odrednica tijekom 20. i početkom 21. stoljeća, a zakinuti su bili upravo oni autori koji su svoj javni angažman ostvarivali isključivo književnim djelima, ne bivajući vidljivi na političkoj sceni i bez politički-ideološkoga »ključa« u svojim djelima. Njihov je rad nažalost u velikoj mjeri ostao bez sustavne književne analize koja bi ih ispravno pozicionirala u povijesti hrvatske književnosti i to isključivo na temelju njihove književne vrijednosti. Plauzibilno je pretpostaviti da se u velikoj mjeri to dogodilo književnicama 19. stoljeća koje su, posebice na početku hrvatskoga narodnoga preporoda, deklarativno pristale uz preporodne ideje i svojim književnim radom na hrvatskom jeziku mnogo u čem to i potvrdile, ali njihova književnost ne opisuje slavne hrvatske povijesne događaje, glavni protagonisti nisu hrabri junaci iz hrvatske povjesnice, većina ih ne ispisuje ni budnice ni davorije, kao što u književnom životu ne sudjeluju nefikcionalnim žanrovima. Njihova je književnost, iako u velikoj mjeri temeljena na hrvatskoj povijesti i tradiciji te usmenoj predaji i stavljena u hrvatski prostorni okvir, odraz onodobnih europskih trendova u književnosti, posebice takozvane trivijalne literature gdje su brojne književne zakonitosti podređene zanimljivu zapletu s najčešće nemogućim situacijama kojima se privlačilo čitateljstvo. No upravo je zbog toga književnicama prve polovice 19. stoljeća uspjelo ono čemu su težili, ali u čem su bili značajno manje uspješni njihovi književni suvremenici, a to je stvaranje hrvatske čitateljske publike s posebnim zauzimanjem za mjesto žena u njoj. U današnjim književnopovijesnim istraživanjima, manje opterećenima političko-književnim suživotom, s mogućnošću naslanjanja na brojne suvremene književne teorije ovim se radom koji tematizira

temeljni korpus književnica 19. stoljeća i njihovu književnopovijesnu vrijednost te nudi smjernice za daljnji istraživački rad otvorila mogućnost za ispravno književno valoriziranje tih žena te njihovo novo i bolje pozicioniranje u hrvatskoj književnoj historiografiji, koje su zaslužile svojim književnim radom.

5. LITERATURA

5.1. BIBLIOGRAFIJA

a) Knjige

Jagoda Brlić, *Pjesme*, prir. Branko Vodnik, Tisak Hrvatskoga štamparskoga zavoda, Zagreb, 1919.

Jagoda Brlić, *Pjesme*, prir. Dubravka Brunčić, Rijec, Vinkovci, Slavonski Brod, 2010.

Janko Drašković, *Ein Wort an Iliriens hochherzige Töchter über die ältere Geschichte und neueste literarische Regeneration ihres Vaterlandes*, Druck der k. . ilir. Nat. Typographie von Dr. Ljudevit Gaj, Agram, 1838.

Građa za povjest kniževnosti hrvatske, knj. 3, ur. M. Šrepel, JAZU, Zagreb, 1901.

Dragojla Jarnević, *Život jedne žene. Odabrane strane dnevnika*, priredio Stanko Dvoržak, Znanje, Zagreb, 1958.

Dragojla Jarnević, *Dnevnik*, priredila Irena Lukšić, Matica hrvatska Karlovac, Karlovac, 2000.

Dragojla Jarnević, *Izabrana djela*, prir. Dunja Detoni Dujmić, Matica hrvatska, Zagreb, 2003.

Dragojla Jarnevićeva, *Domorodne poviesti* od Dragoile Jarnevićeve. Knjiga prva, Tiskom k. p. tiskarne Ivana N. Prettnera, Karlovac, 1843.

Milka Pogačić, *Pjesme Milke Pogačićeve*, Knjigotiskara C. Albrechta, Zagreb, 1885.

Milka Pogačić, *Milodarke dobroj djeci*, Zagreb, [1889.]

Milka Pogačić, *Iz mojega svijeta*, Izdano povodom 25. godišnjice rada Milke Pogačić, Zagreb, 1905.

Milka Pogačić, *Pjesme*, Društvo hrvatskih književnika, Zagreb, 1912.

Milka Pogačić, *Ispovijest*, Zagreb, 1912.

Milka Pogačić, *Konfeso*, El la Kroata lingro, Propra eldono, Kostajnica, 1913. [prijevod Antonija Jožić]

Milka Pogačić, *Jura Filipčić: roman iz nedavne prošlosti*, Izdanje Olge Prelog, Zagreb, 1937.

Anna Vidovich, *Mestizie e distrazioni. Versi di Anna Vidovich*, Tipografia Battara, Zadar, 1846.

Ana Vidovichia, *Anka i Stanko ili Dubrava Mojanka blizu Splita. Pjesanaz Ane Vidovichia iz Sibenika*, U Zadru, iz Utjesctenize Demar., 1841. / *Annetta e Stanislao ossia Il Bosco Mojanka vicino Spalato. Poemetto di Anna Vidovich da Sebenico*. Traduzione Letterare di N. N., Zara, Tip. Demarchi, 1841.

Ana Vidović, *Pjesme Ane Vidovićeve / Poemetti di Anna Vidović*, Zadar, Tiskarna Bratje Battarah, 1844.

Anna Vidović, *Romolo ossia la fondazione di Roma. Poema di Anna Vidović*, Tipografia fratelli Battara, Zadar, 1856.

Ana Vidović, *Anka i Stanko ili Dubrava Mojanka blizu Splita. Pjesanaz Ane Vidovichia iz Sibenika / Annetta e Stanislao ossia il Bosco Mojanka vicino Spalato. Poemetto di Anna Vidovich da Sebenico*, traduzione letterale di N. N., Gradska knjižnica »Juraj Šižgorić«, Šibenik, 1995.

Ana Vidovićeve, *Bezmišljenja u ljubavi / Le sconsigliatezze in amore*, [Bez oznake mjesta i godine]

Ana Vidovićeve, *Na došastie u Dalmaciu njihovoga privisokoga gospostva Josipa Jelačića bana Dalmacie, Horvatske i Slavonje vladaoca gradskoga i vojničkoga od Dalmacie Ana Vidovićeve iz Šibenika sljedeće dvie pjesme pokloni*, Iz Tisk. Bratje Batarah, Zadar, 1851.

Ana Vrdoljak, *Pjesme Ane Vrdoljak Imotskinje*, ur. Milan Glibota, Matica hrvatska Imotski, Imotski 1993.

b) Prilozi u periodici

ać, »Ženska čutljivost«, *Neven*, II, br. 6, str. 92; Zagreb, 10. veljače 1853.

Marija Amruš, »Tri cjelova«, *Vienac*, XXIX, br. 37, str. 590; Zagreb, 11. rujna 1897.

[Anonim], »Iz Slavie ugarske. (Polag 'Českih Kwětú')«, *Danica ilirska*, VI, br. 4, str. 16; Zagreb, 25. siječnja 1840.

[Anonim], »Historičko ogledalo ženah«, *Danica ilirska*, VI, br. 36, str. 142–144; br. 37, str. 145–147; br. 38, str. 149–151; br. 39, str. 153–155; br. 40, str. 158–159; Zagreb, 5., 12., 19., 26. rujna i 3. listopada 1840.

[Anonim], »(Ruske spisalice.)«, *Danica ilirska*, VII, br. 45, str. 188; Zagreb, 6. studenoga 1841.

[Anonim], »(Krasno spisateljstvo poljsko.)«, *Danica ilirska*, VIII, br. 12, str. 48; Zagreb, 19. ožujka 1842.

[Anonim], »(Nova zahtjevanja gospojah i gospodičnah.)«, *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, XIV, br. 20, str. 84; Zagreb, 13. svibnja 1848.

[Anonim], [U društvu jednom], *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, IX, br. 49, str. 196; Zagreb, 9. prosinca 1843.

[Anonim], »Spisateljice poljske«, *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, IX, br. 50, str. 199–200; Zagreb, 16. prosinca 1843.

[Anonim], »Poljska književnost. (Konac.)«, *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, XI, br. 8, str. 32; Zagreb, 22. veljače 1845.

[Anonim], »[O prijevodu Draškovićeve knjižice]«, *Zora dalmatinska*, II, br. 11, str. 87; Zadar, 17. ožujka 1845. Preuzeto iz *Podunavke*, br. 4, 1845.

[Anonim], »Slavjanska vjest«, *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, XII, br. 1, str. 4; Zagreb, 3. siječnja 1846.

[Anonim], »Visokorodnoj gospoји Sidonii Rubido...« i »Pàrva izvorna ilirska opera 'Ljubav i zloba'«, *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, XII, br.14, str. 53–56; br. 15, str. 57–60; Zagreb, 4. i 11. travnja 1846.

[Anonim], »(Iz Česke.)«, *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, XII, br. 34, str. 138; Zagreb, 22. kolovoza 1846.

[Anonim], [Prošaste godine...], *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, XV, br. 15, str. 80; Zagreb, 10. ožujka 1849.

[Anonim], [U Parizu...], *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, XV, br. 22, str. 136; Zagreb, 28. travnja 1849.

[Anonim]»Različite vèsti«, *Neven*, I, br. 17, str. 271; Zagreb, 22. travnja 1852.

[Anonim], »Različite vèsti«, *Neven*, I, br. 21, str. 336; Zagreb, 20. svibnja 1852.

[Anonim]»Različite vèsti«, *Neven*, I, br. 30, str. 480; Zagreb, 22. srpnja 1852.

[Anonim], »Harriet Beecher Stowe, spisateljica glasovitoga romana: Uncle Tom's Cabin«, *Neven*, II, br. 2, str. 26–28; Zagreb, 13. Siječnja 1853.

[Anonim], »Smrt Ane Boleyn-ove«, *Neven*, II, br. 40, str. 627–630; Zagreb, 6. listopada 1853.

[Anonim], [Gospoја Franja Pichlova], *Danica ilirska*, XVI, br. 27, str. 208; Zagreb, 9. srpnja 1853.

[Anonim], »Gospoји Sofii R..... u Rieki«, *Neven*, III, br. 51, str. 814; Zagreb, 21. prosinca 1854.

[Anonim], »Dobrovoljkam kazališta riečke čitaonice. Gospoји Sofii K....., Gospodični Juliani S....., Gospodični Marii R.....«, *Neven*, IV, br. 1, str. 14; Zagreb, 4. siječnja 1855.

- [Anonim], »Želja«, *Neven*, IV, br. 15, str. 233; Zagreb, 12. travnja 1855.
- [Anonim], »Sèrbsko-hèrvatska«, *Danica ilirska*, XVIII, br. 40, str. 320; Zagreb, 1. listopada 1864.
- [Anonim], [U Novom Sadu , *Danica ilirska*, XVIII, br. 46, str. 368; Zagreb, 12. studenoga 1864.
- [Anonim], »(Česko-slovačka.)«, *Danica ilirska*, XVIII, br. 47, str. 376; Zagreb, 1864.
- [Anonim], »Našim domorodkam«, *Danica ilirska*, XIX, br. 45, str. 353–355; Zagreb, 11. studenoga 1865.
- [Anonim], »O umjetničkom obrazovanju žena«, *Vienac*, I, br. 23, str. 414–416; Zagreb, 26. lipnja 1869.
- [Anonim], »O slobodi žena«, *Vienac*, I, br. 30, str. 525; Zagreb, 14. kolovoza 1869.
- [Anonim], »O slobodi žena«, *Vienac*, I, br. 30, str. 525–527; Zagreb, 14. kolovoza 1869.
- [Anonim], [Najava predavanja za žene od 15. 10. 1869.], u rubrici »Sitnice«, *Vienac*, I, br. 27, str. 480; Zagreb, 24. srpnja 1869.
- [Anonim], [Knjige o ženskom pitanju], *Vienac*, I, br. 42, str. 736; Zagreb, 6. studenoga 1869.
- [Anonim], [O odazivu na predavanja 1869], u rubrici »Sitnice«, *Vienac*, I, br. 42, str. 734; Zagreb, 6. studenoga 1869.
- [Anonim], »Predavanja za ženski spol«, *Vienac*, II, br. 1, str. 14; Zagreb, 1. siječnja 1870.
- [Anonim], »Program čitanja namijenjenih krasnomu spolu«, *Vienac*, II, br. 9, str. 142; Zagreb, 26. veljače 1870.
- [Anonim], »Predavanja gospodjam«, *Vienac*, II, br. 15, str. 240; Zagreb, 9. travnja 1870.
- [Anonim], [Najava predavanja za žene od 24. 2. do 5. 5. 1871.], u rubrici »Sitnice«, *Vienac*, III, br. 6, str. 95; Zagreb, 11. veljače 1871.
- [Anonim], »Javna predavanja«, *Vienac*, III, br. 16, str. 256; Zagreb, 22. travnja 1871.
- [Anonim], »Javna poučna predavanja«, *Vienac*, III, br. 48, str. 776; Zagreb, 2. prosinca 1871.
- [Anonim], »Književnost«, *Vienac*, III, br. 49, str. 792; Zagreb, 9. prosinca 1871.
- [Anonim], »Predavanja za gospodje«, *Vienac*, IV, br. 47, str. 755; Zagreb, 23. studenoga 1872.
- [Anonim], »Javna predavanja u Križevcih i u Varaždinu«, *Vienac*, IX, br. 9, str. 148; Zagreb, 3. ožujka 1877.
- [Anonim], »Pomor zagrebačke djece i uztuk mu«, *Vienac*, IX, br. 39, str. 628–633; Zagreb, 29. rujna 1877.

[Anonim], »Ob uzgoju žena. Poljski napisao Ksaverije Pietraszkiewicz«, *Vienac*, X, br. 20, str. 320–323; Zagreb, 18. svibnja 1878.

[Anonim], »Žena prema pravu. Iz Rivista Europea preveo F. Večerina«, *Vienac*, X, br. 30–32, str. 478–484, 496–499, 511–514; Zagreb, 27. srpnja, 3. i 10. kolovoza 1878.

[Anonim], »Grčke žene«, *Vienac*, XV, br. 29, 30, 32, 33, str. 469–471, 488–490, 518–519, 535–536; Zagreb, 21., 28. srpnja, 11. i 18. kolovoza 1883.

[Anonim], »Može li čovjek ženi biti prijateljem?«, *Vienac*, XV, br. 40–43, str. 654–655, 670–671, 682–684, 695–698; Zagreb, 6., 13., 20. i 27. listopada 1883.

[Anonim], »Javna predavanja za krasni spol«, *Vienac*, XXIV, br. 6, str. 96; Zagreb, 6. veljače 1892.

Bogoboj T. Atanacković, [Najava knjige *Darak Šarbkini*], *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, XI, br. 17, str. 68; Zagreb, 26. travnja 1845.

V[jekoslav] B[abukić], »Domorodkinjam ilirskim za lěto 1838. Polag Dragutina bar. Villania«, *Danica ilirska*, IV, br. 4, str. 15–16; Zagreb, 27. siječnja 1838.

Věkoslav Babukić, »Něšto o narodnom životu literarnom u Čěškoj. (Od Fr. D.)«, *Danica ilirska*, VIII, br. 16, str. 62–64; Zagreb, 17. travnja 1841.

Ljubosava Bedeković-Gajeva, »Veliki spisatelj Julija Caesara u domaćem životu«, *Danica ilirska*, XIX, br. 17, str. 131–132; Zagreb, 29. travnja 1865.

Ljubosava Bedeković-Gajeva, »Sedamnaest vjekovah stara kolievka«, *Danica ilirska*, XIX, br. 18, str. 141–142; Zagreb, 6. svibnja 1865.

Ljubosava Bedeković-Gajeva, »Kraljica od deset danah«, *Danica ilirska*, XIX, br. 20–21, str. 154–155, 161–163; Zagreb, 20. i 27. svibnja 1865.

Ljubosava Bedeković-Gajeva, »Jedna noć u igrani. Putna pripoviedka«, *Danica ilirska*, XIX, br. 22–25, str. 170–171, 177–178, 185–186, 194–195; Zagreb, 3., 10., 17. i 24. lipnja 1865.

Jagoda Bèrličeva, »Čekanje«, *Kolo*, knj. I, str. 88; Zagreb, 1842.

M[irko] B[ogović], »Naša književnost u najnovie doba«, *Neven*, I, br. 1, str. 7–8; Zagreb, 1. siječnja 1852.

Nik. Boroević, »Dobrovoljkam rěčkoga kazališta«, *Neven*, I, br. 15, str. 238; Zagreb, 8. travnja 1852.

Ignjat Alojzije Brlić, »Pismo 31.«, *Pisma sinu Andriji Torkvatu. 1836–1855*, knj. I, Uzdaje Hrvatskoga izdavačakoga bibliografskoga zavoda, Zagreb, 1942., str. 42. Andria Torkvat B* Brodjanin, »Molba na slogu«, VIII, br. 30, str. 117; Zagreb, 23. srpnja 1842..

Andria Torkvat B* Brodjanin, »Molba na Ladu«, IX, br. 7, str.25; Zagreb, 18. veljače 1843.

Andria Torkvat Brodjanin, »Pěšni. Gosp. Andrie Torkvata Brodjanina«, *Zora dalmatinska*, II, br. 47, str. 1; Zadar, 24. studenoga 1845.

Henry Thomas Buckle, »Upliv žênâ na napredak znanosti. Razpravio Henry Thomas Buckle«, preveo V[inko] P[acel], *Vienac*, I, br. 2–4, str. 37–40, 61–63, 86–89; Zagreb, 30. siječnja, 6. i 13. veljače 1869.

I[van] Dežman, »O odielu i modi prema ljepoti i zdravlju«, *Vienac*, II, br. 14-15, str. 220-223, 238-240; Zagreb, 2. i 9. 4. 1870.

Ivan Dežman, »O jelu i pilu prema ljepoti i zdravlju«, *Vienac*, II, br. 42-43, str. 668-670, 682-688; Zagreb, 15. i 22. 10. 1870.

Ivan Dežman, »O mlieku. Zdravoslovna razpravica. Napisao Dr. Ivan Dežman.«, *Vienac*, IV, br. 41, str. 654–656; Zagreb, 12. listopada 1872.

E. Erben, »Žena u romantično doba. Po E. Erbenu«, *Vienac*, III, br. 52, str. 836–839; Zagreb, 30. prosinca 1871.

F. D., »Nagrade francezke akademie, poděljene spisateljicam«, *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, X, br. 19, str. 75–76; Zagreb, 11. svibnja 1844.

Marija Fabković, »Vila čarovnica. Hrvatska poviest«, *Vienac*, IV, br. 18–24, str. 275–280, 292–300, 307–314, 321–331, 337–347, 353–363, 371–378; Zagreb, 1874.

Marija Fabkovička, »Ligue de l'enseignement. (Društvo za obučavanje, naobražavanje.)«, *Vienac*, II, br. 4, str. 60–61; Zagreb, 22. siječnja 1870.

M[arija] Fabkovičeva, »Hrvatskim gospodjam«, *Vienac*, III, br. 25, str. 402–403; Zagreb, 24. lipnja 1871.

Ivan Filipović, »Děvojkam i gospojam slovinskim«, *Zora dalmatinska*, II, br. 46, str. 361–367; Zadar, 17. studenoga 1845.

Iv. Filipović, »O važnosti pučkih školah«, *Neven*, I, br. 39, str. 613–615; Zagreb, 23. rujna 1852.

I[van] F[ilipović], »Ruža (po pripovědci g. H. B. Stowe-ovoj od I. F.)«, *Neven*, II, br. 15, str. 225–229; Zagreb, 14. travnja 1853.

I[van] F[ilipović], »Iskrenost (Po H. B. Stowe od I. F.)«, *Neven*, II, br. 17, str. 259–262; Zagreb, 28. travnja 1853.

Iv. Filipović, »Kako bi se školom podić dalo duševno i stvarno blagostanje našega naroda«, *Neven*, VII, br. 11, str. 170–173; Rijeka, 12. lipnja 1858.

I[van] F[ilipović], »Svaki za se a Boga za sve (Po H. B. Stoveo-voj od I. F.)«, *Neven*, II, br. 23–25, str. 353–357, 370–374, 391–395; Zagreb, 9, 16, 23. lipnja 1853.

Josip Gall, »O višoj djevojačkoj učioni u Zagrebu«, *Vienac*, II, br. 39 i 40, str. 622–624, 633–635; Zagreb, 24. rujna i 1. listopada 1870.

J[ulijana] G[aj], »Věst«, *Danicza Hortvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka*, I, br. 11, str. 44; Zagreb, 21. ožujka 1835.

Juliana G**[aj], »Šilo za ognjilo«, *Danicza Hortvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka*, I, br. 17, str. 68; Zagreb, 2. svibnja 1835.

Edmond Goncourt, »Moda za francezke revolucije«, *Vienac*, VIII, br. 43, str. 704–708; Zagreb, 21. listopada 1876.

Mate Gršković, »O praznovjerju i predsudah. Mate Grškovića čitanje krasnomu spolu u Požegi koncem prošle godine«, *Vienac*, V, br. 31–32, str. 493–495, 508–512; Zagreb, 2. i 9. kolovoza 1873.

Milica Heritesova, Domorodka iz Vinkovaca, »Ja i putnik«, »Nekoje povjestice«, »Zagonetka«, *Zora dalmatinska*, I, br. 47, str. 376; Zadar, 8. studenoga 1844.

M[ilica] H[eritesova], »Zagonetka«, *Zora dalmatinska*, I, br. 49, str. 392; Zadar, 2. prosinca 1844.

Jela Horvaticza, »»Domovini y nyejnim keheram«, *Danicza Hortvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka*, I, br. 7, str. 1; Zagreb, 21. siječnja 1835.

Krunoslava Horvatova, »Poziv«, *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, XII, br. 6, str. 23; Zagreb, 7. veljače 1846.

I. D., »Mlada majka. Češki napisao Dr. Filip Kodym. Na sviet izdalo društvo sv. Jeronima. U Zagrebu 1872. Tiskom dioničke tiskare. Strana 94. ciena 40 novč.«, *Vienac*, V, br. 5, str. 78–79; Zagreb, 1. veljače 1873.

S.... Imochanac, »Duxnosti xenah«, *Zora dalmatinska*, IV, br. 4, str. 32; Zadar, 25. siječnja 1847.

N. Ivanišev, »Štovanje žene kod Slavjanah. (Izvadak iz većega članka 'Idea o osobnosti,' od N. Ivaniševa, petrogradskoga prof.), *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, X, br. 25, str. 97–99; Zagreb, 22. lipnja 1844.

Dragoila I.....ćeva. Ilirkinja iz Karlovca, »Želja za Domovinom«, *Danica ilirska*, V, br. 31, str. 121; Zagreb, 3. kolovoza 1839.

Dragoila I.....ćeva. Ilirkinja iz Horvatske, »Cvėtak priateljstva«, *Danica ilirska*, V, br. 49, str. 197; Zagreb, 7. prosinca 1839.

Dragoila I.....ćeva. Ilirkinja iz Horvatske, »Kraj jeseni«, *Danica ilirska*, VI, br. 12, str. 45; Zagreb, 21. ožujka 1840.

V[atroslav] J[agić], »Živi li, napreduje li naša književnost?«, *Vienac*, I, br. 1, str. 19–23; Zagreb, 1869.

Dragutin Jambrečak, »O emancipaciji ženâ«, *Vienac*, III, br. 20 i 21, str. 315–318, 328–332; Zagreb, 20. i 27. svibnja 1871.

Marija Jambrišakova, »Žene prema društvu te razno jim djelovanje«, *Vienac*, XII, br. 1–5, str. 14–15, 27–28, 42–44, 62–63, 76–78; Zagreb, 3., 10., 17., 24. i 31. siječnja 1880.

Marija Jambrišakova, »Nesretna žena«, *Vienac*, XIII, br. 1–16, str. 5–8, 20–24, 37–41, 52–56, 69–71, 75–78, 86–88, 99–101, 116–119, 133–136, 147–149, 163–165, 180–182, 195–197, 212–215, 227–231; Zagreb, 1881.

Dragoila [Jarnević], u Tèstu, »Domovini«, *Danica ilirska*, V, br. 46, str. 181; Zagreb, 16. studenoga 1839.

Dragoila Jarnević, »Molba na prolétje«, *Danica ilirska*, VIII, br. 20, str. 77; Zagreb, 14. svibnja 1842.

Dragoila J[arnević], »Moj ljubovnik«, *Danica ilirska*, IX, br. 41, str. 161–162; Zagreb, 14. listopada 1843.

Dragojla Jarnević, »Plemić i seljan. Povjest od Dragojle Jarnević«, *Leptir za godinu 1860.*, str. 69–136; Zagreb, 1860.

Dragojla Jarnević, »O domoljublju i odgojenju ženske mladeži«, *Slovanski pedagog*, str. 197–209; Prag, 1872.

Dragoila Jarnevićeva, »Udaljenomu priatelju«, *Danica ilirska*, VIII, br. 35, str. 137; Zagreb, 27. kolovoza 1842.

Dragojla Jarnevićeva, »Cvèt. (Za njegovu sliku.)«, *Kolo*, I, str. 87; Zagreb, 1842.

Dragoila Jarnevićeva, »Moj sanak«, *Der Pilger*, br. 28, str. 221; Karlovac, 8. travnja 1843.

Dragoila Jarnevićeva, »Nova Žetva«, *Der Pilger*, br. 45, str. 351; Karlovac, 7. lipnja 1843.

Dragojla Jarnevićeva, »Věštica«, *Kolo*, III, str. 25–28; Zagreb, 1843.

Dragoila Jarnevićeva, »Prevareni zaručnici«, *Neven*, II, br. 9–12, str. 129–133, 145–152, 165–170, 186–188; Zagreb, 3., 10., 17., 24. ožujka 1853.

Dragoila Jarnevićeva, »Prijateljice«, *Neven*, III, br. 8–11, str. 114–121, 139–141, 151–157, 170–175; Zagreb, 23. veljače, 2., 9., 16. ožujka 1854.

Dragojla Jarnevićeva, »Sudbina«, *Neven*, III, br. 27–31, str. 417–422, 433–441, 449–451, 465–475, 482–489; Zagreb, 6., 13., 20., 27. srpnja i 3. kolovoza 1854.

Dragojla Jarnevićeva, »Ljepota djevojka«, *Neven*, VII, br. 16–19, str. 242–246, 258–262, 273–278, 289–294; Zagreb, 17., 24., 31. srpnja i 7. kolovoza 1858.

Dragojla Jarnevićeva, »Prsten«, *Neven*, VII, br. 36–39, str. 563–567, 578–583, 593–599, 609–615; Zagreb, 4., 11., 18., 25. prosinca 1858.

Dragojla Jarnevićeva, »Marica – Margarete. Crta iz sadanjega života, od Dragoile Jarnevićeve«, *Glasonoša*, II, br. 30–38, str. 1–2, 1–2, 1–2, 1–3, 1–2, 2, 2, 2–3, 1–2; Karlovac, 13., 16., 20., 23., 27., 30. travnja, 4., 7., 11. svibnja 1862.

Drag. Jarnj., »Tudje spletke«, *Naše gore list*, II, br. 28–33, str. 217–219, 225–227, 233–236, 241–243, 249–251, 258–259; Zagreb, 15., 25. listopada, 5., 15., 25. studenoga 1862.

Dragojla Jarnevićeva, »Dva pira. Izvorni roman od Dragoile Jarnevićeve«, *Domobran*, I, br. 1–108; Zagreb, 14. svibnja – 23. rujna 1864.

Dragojla Jarnevićeva, »Ljubav i prijateljstvo«, *Dragoljub*, str. 4–44; Zagreb, 1865.

Dragojla Jarnevićeva, »Ružin pupolj. (Novella od Dragoile Jarnevićeve)«, *Dragoljub*, I, br. 37–42, str. 577–582, 593–601, 609–617, 625–630, 642–648, 658–666; Zagreb, 14., 21., 28. rujna, 5., 12., 19. listopada 1867.

Dragojla Jarnevićeva, »Strašna ženitba. (Po istinitom događaju Dragoile Jarnevićeve)«, *Dragoljub*, II, br. 48–51, str. 753–756, 769–774, 785–791, 801–808; Zagreb, 1868.

Dragojla Jarnevićeva, »Tamburaš. Izvorna pripoviedka po istinitu događaju. Od Dragoile Jarnevićeve«, *Hrvatski sokol*, I, br. 14–24, str. 212–217, 227–234, 245–250, 260–266, 277–282, 292–296, 307–312, 325–328, 340–343, 357–360, 373–381; Zagreb, 6., 13., 20., 27. travnja, 4., 11., 18., 25. svibnja, 1., 8., 15. lipnja 1870.

Drag. Jarnevićeva, »Poštena djeca. Pripovieda Drag. Jarnevićeve«, *Smilje*, III, br. 1–2, str. 5–8, 19–22; Zagreb, 1. siječnja i 1. veljače 1875.

Drag. Jarnevićeva, »Sirote. Priča. Pripovieda Drag. Jarnevićeve«, *Smilje*, III, br. 4–5, str. 50–52, 66–69; Zagreb, 1. travnja i 1. svibnja 1875.

Drag. Jarnevićeva, »Mudre izreke. od Drag. Jarnevićeve«, *Smilje*, III, br. 6, str. 95; Zagreb, 1. lipnja 1875.

Eduard Jelinek, »Poljakinje: gospodje i djevojke. Napisao Eduard Jelinek, preveo A. T.«, *Vienac*, XVI, br. 5–13, str. 75–78, 94–96, 110–111, 124–126, 141–143, 156–159, 178–179, 191–192, 203–207; Zagreb, 2., 9., 16., 23. veljače, 1., 8., 15., 22. i 29. ožujka 1884.

J[anko] J[urković], »Misli o jeziku«, *Neven*, IV, br. 35–36, str. 554–557, 567–569; Zagreb, 30. kolovoza i 6. rujna 1855.

[Jan Kollár], »Narodnost u Tàrstu*)«, *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, IX, br. 25 i 37, str. 98–99, 146; Zagreb, 24. lipnja i 16. rujna 1843.

M[iroslav] Krajnik, »Ženske u europskoj, napose u slovinskoj književnosti. Po češkom od M. Krajnika preradio Al. T.«, *Vienac*, V, br. 6–8, str. 91–94, 105–108, 121–125; Zagreb, 8., 15. i 22. veljače 1873.

Ivka Kraljeva, »Crtice o putovanju hrvatskoga dramatskoga društva u Dubrovnik«, *Vienac*, VII, br. 24, 26–28, str. 387–389, 422–423, 435–436, 449–451; Zagreb, 12. i 26. lipnja, 3. i 10. srpnja 1875.

Ivka Kralj, »Ivana Bajza-Szlavikova«, *Vienac*, XIV, br. 10–11, str. 152–154, 167[169]–170[172]; Zagreb, 11. i 18. ožujka 1882.

Milica Lazićeva, »(Poziv k predplati na sàrbski prevod knjige 'Robinson Kruso')«, *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, XI, br. 1, str. 4; Zagreb, 4. siječnja 1845.

[Emilija Marković], »List iz kronike križevačke. Napisao Evgenij Nenadov«, *Vienac*, VIII, br. 1–7, str. 2–6, 19–23, 34–37, 50–53, 65–68, 81–85, 97–100; Zagreb, 1876.

[Emilija Marković], »Koja li je prava Madona? Izvorna pripoviest. Eugen Nenadov«, *Vienac*, IX, br. 7–20, str. 98–100, 114–116, 134–136, 149–151, 165–167, 182–184, 199–200, 215–217, 229–231, 247–249, 265–267, 281–284, 300–303, 313–316; Zagreb, 1877.

M. Martinićeva, domorodka iz Požege, »Vili ilirskoj na koncu godine 1842«, *Danica ilirska*, VIII, br. 53; Zagreb, 31. prosinca 1842.

VI[adimir] Mažuranić, »O socijalnom stanju ženâ. (Čitao VI. Mažuranić u Nar. Domu dne 31. ožujka o. g.)«, *Vienac*, III, br. 15, str. 239; Zagreb, 15. travnja 1871.

Slavodrug Miloglasnović, Ilir iz Slavonie Br. d. n. n. [Stjepan Mirković], »Tužba na odhranjenje mnogih slavjanskih dječakah«, *Danica ilirska*, II, br. 51. str. 201–203; Zagreb, 20. prosinca 1836.

L. Š., »Josipi u oči njenoga goda«, *Neven*, I, br. 12, str. 177; Zagreb, 18. ožujka 1852.

M. P., »Iz Slavie ugarske. (polag Českoga cvětja.)«, *Danica ilirska*, VII, br. 42, str. 172; Zagreb, 16. listopada 1841.

Petar Marković, »Žene u ogledalu starih Grka. Čitao gospodjam u narodnoj čitaonici požeškoj prof. Petar Marković«, *Vienac*, XXI, br. 22–26, str. 347–351, 364–366, 375–378, 393–395, 412–414; Zagreb, 1., 8., 15., 22. i 29. lipnja 1889.

I. I. S. May, »Rimske žene. Napisao Dr. I. I. S. May«, *Vienac*, XI, br. 31–33, str. 497–498, 511–514, 525–528; Zagreb, 2., 9. i 16. kolovoza 1879.

Anka J. Obrenovićeva, Ilirkinja iz Srbije [prev.], »Dobročinstvo i zahvalnost«, *Danica ilirska*, II, br. 20, str. 77–80; Zagreb, 14. svibnja 1836.

I. F. Perić, »Što ljubeznom dievu čini?«, *Neven*, III, br. 18, str. 273; Zagreb, 4. svibnja 1854.

I. F. Perić, »Listovi za naš krasni spol«, I–X, *Neven*, III, br. 14, str. 218–222; br. 18, str. 276–280; br. 26, str. 410–413; br. 29, str. 452–458; br. 33, str. 518–524; 6. travnja, 4. svibnja, 29. lipnja, 20. srpnja, 17. kolovoza 1854; IV, br. 2, str. 23–29; br. 20, str. 310–315; 11. siječnja, 17. svibnja 1855; V, veljača, travanj, svibanj 1856.

I[van] P[erkovac], »Suviše učiteljka«, *Vienac*, I, br. 12, str. 235–251; Zagreb, 10. travnja 1869.

I[van] P[erkovac], »Uz put ob uzgoju. Više za pouku nego li zabavu«, *Vienac*, I, br. 13, str. 251–253; Zagreb, 17. travnja 1869.

I[van] P[erkovac], »Nagovieštanja ob uzgoju«, *Vienac*, I, br. 19 i 21, str. 348–350, 378–381; Zagreb, 29. svibnja i 12. lipnja 1869.

Milka Pogačić, »Gorski kralj«, *Vienac*, IX, br. 40, str. 639–640; Zagreb, 6. listopada 1877.

Milka Pogačić, »Antun Petrović«, *Vienac*, XIV, br. 25–32, str. 386–388, 401–404, 417–420, 433–435, 449–451, 465–467, 482–484, 505–507; Zagreb, 24. lipnja, 1., 8., 15., 22., 29. srpnja, 5., 12. kolovoza 1882.

Milka Pogačić, »Da bi zašto!«, *Vienac*, XIV, br. 45–52, str. 714–716, 729–732, 745–747, 761–764, 778–779, 793–794, 809–811; Zagreb, 11., 18., 25. studenog, 2., 9., 16., 23., 30. prosinca 1882.

Milka Pogačić, »Žensko srdce«, *Vienac*, XVI, br. 22–23, str. 344–346, 359–362; Zagreb, 31. svibnja i 7. lipnja 1884.

Milka Pogačić, »Al su ljudi!«, *Nada*, I, br. 6, str. 103; Sarajevo, 1895.

Milka Pogačić, »Ja ljubim...« i »U svijet...«, *Savremenik*, I, II/7-8, str. 45; Zagreb, 1906.

Milka Pogačić, »Ternina Milka«, *Godišnje izvješće škole za 1911–1912. god.*, Zagreb, 1912.

Milka Pogačić, »Jedno vrelo ženske privrede«, *Godišnje izvješće škole za 1911–1912. god.*, Zagreb, 1912.

Sofia R[ušno]v, Ilirka iz Tàrsta, »Mojoj miloj domovini«, *Danica ilirska*, VII, br. 30, str. 121; Zagreb, 24. srpnja 1841.

Laura Slaburova, Srěmica, »Poziv na Ilirke iz Srěma«, *Danica ilirska*, VIII, br. 22; Zagreb,

Tade Smičiklas, »O banici i spisateljici Katarini Frankopanki. (Čitao u narodnoj čitaonici na Rieci T. Smičiklas), *Vienac*, III, br. 17, str. 270–272; Zagreb, 29. travnja 1871.

Spisatelji svenaučnoga slovara, »Isvěstje o izdavanju svenaučnoga slovara českoga (Conversations-Lexicon.)«, *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, IX, br. 33, str. 130–131; Zagreb, 19. kolovoza 1843.

Ilia Okrugić Sriemac, »Svim mladim Dalmatinkam Milim Posestrimam u spomen ljubavi od Ilie Okrugića Sriemca«, *Zora dalmatinska*, III, br. 3, str. 17; Zadar, 19. siječnja 1846.

Tade Smičiklas, »O čuvstvu ljubavi. (Predavao u 'narodnoj čitaonici' na Rieci, na zabavi dne 12. ožujka Tade Smičiklas)«, *Vienac*, III, br. 13, str. 202–205; Zagreb, 1. travnja 1871.

Tade Smičiklas, »Upliv majke na značaj čovjeka. Izradio po Smilesu Tade Smičiklas«, *Vienac*, IV, br. 39, str. 627–628; Zagreb, 28. rujna 1872.

[Šime Starčević], »Poslanice ličke pastirice Stane Gledovich iz Rudaicah na Dalmatinsku Pismaricu Anu Vidovich od Shibenika o nashemu knjixestvu i narodu«, *Zora dalmatinska*, III, br. 45, str. 353–355; Zadar, 9. studenoga 1846.

Šime Starčevich, »Što radi, i kako se vlada pametna Xena, i prava Mater«, *Zora dalmatinska*, V, br. 15, str. 58–59; Zadar, 10. travnja 1848.

Dr. I. Steić, »Gdē je sloga, tu je i božji blagoslov«, *Danica ilirska*, II, br. 50, str. 197–200; br. 51, str. 203–204; br. 52, str. 207–208; Zagreb, 10., 20., 31. prosinca 1836.

M. Stojanović, »Něšto o izobraženju nježnoga spola«, *Neven*, I, br. 17, str. 261–263; Zagreb, 22. travnja 1852.

M. Stojanović »Opet něšto o izobraženju nježnoga spola«, *Neven*, I, br. 21, str. 330–331; Zagreb, 20. svibnja 1852.

M. Stojanović, »Prosvěta nježnoga spola«, *Neven*, II, br. 25, str. 395–397; Zagreb, 23. lipnja 1853.

M. Stojanović, »Naobraženje čověka«, *Neven*, II, br. 35, str. 552–554; Zagreb, 1. rujna 1853.

M. St[ojanović], »Ciena dobre žene«, *Neven*, III, br. 19, str. 300–301; Zagreb, 11. svibnja 1854.

Pavao Stoós, »Odgovor na sastavak 'Salon u Zagrebu'«, *Danica ilirska*, VIII, br. 8, str. 31–32; Zagreb, 19. veljače 1842.

J[ovan] Sundečić, »Naša majka u gojenju naše djece. Predavao na večernjoj zabavi u 'Slavjanskom domu' u Kotoru J. Sundečić«, *Vienac*, XIX, br. 1–3, str. 10–12, 26–28, 43–46; Zagreb, 1., 8. i 15. siječnja 1887.

J[ovan] Sundečić, »Slavka«, *Neven*, IV, br. 11, str. 161; Zagreb, 15. ožujka 1855.

Dr. B[ogoslav] Š[ulek], »Po čem se poznaju vještice?«, *Vienac*, VI, br. 47, 49, str. 747–749, 779–782; Zagreb, 21. studenoga i 5. prosinca 1874.

Ivan Ternski, »Čest ženah. (Prevod Schillerove pjesme: *Die Würde der Frauen.*)«, *Danica ilirska*, IV, br. 47, str. 185–186; Zagreb, 24. studenoga 1838.

Lubor Travnicki, »Još nešto o narodnom balu«, *Kolo*, I, str. 138–146; Zagreb, 1842.

Josipa Turnogradska, »Neduznost i sila. Od Josipe Turnogradske. (Iz „Slov. Bčele“)«, *Neven*, I, br. 36, str. 574–575; Zagreb, 2. rujna 1852.

Josipa Turnogradska, »Slavenski mučenik (Po pripovjedi od Josipe Turnogradske.)«, *Neven*, II, br. 21, str. 332–333; Zagreb, 26. svibnja 1853.

Uredništvo, »Čitateljem Nevena«, *Neven*, II, br. 1, str. 1–2; Zagreb, 6. siječnja 1853.

[Uredništvo], »Iz Zagreba«, *Neven*, II, br. 51, str. 815; Zagreb, 22. prosinca 1853.

[Uredništvo], »Poziv«, *Vienac*, II, br. 32, str. 512; Zagreb, 6. kolovoza 1870.

[Uredništvo], »Poziv na predplatu«, VI, br. 51, str. 801; Zagreb, 19. prosinca 1874.

Ana Verdoliak Imotskinja Dalmatinka, »Pozdrav Zori Dalmatinskoj«, *Zora dalmatinska*, I, br. 44, str. 345; Zadar, 28. listopada 1844.

Anica Verdoliakova Imotskinja, »Dvi sestre dvi Jabuke Rumene. Zora i Danica«, *Zora dalmatinska*, III, br. 17, str. 129; Zadar, 27. travnja 1846.

Ana Verdoljak, »Cvjet Ljubice Dalmatinske«, *Zora dalmatinska*, II, br. 16, str. 122; Zadar, 21. travnja 1845.

Ana Verdoljakova, »Misli«, *Zora dalmatinska*, II, br. 52, str. 409; Zadar, 29. prosinca 1845.

Anica Verdoljakova Imotskinja, »Svim Mladim Slavonkinjam Milim Posestrimam u spomen ljubavi«, *Zora dalmatinska*, III, br. 44, str. 347; Zadar, 2. studenoga 1846.

Ana Vidovića, »Vidjenja Ane Vidovića iz Zadra«, *Kolo*, II, str. 5–9; Zagreb, 1842.

Ana Vidovich, »Mali Vjenac Priminutoj malahnoj njezinoj kcheri Marii od dva godišta, i dva miseca«, *Zora dalmatinska*, I, br. 1, str. 4–5; Zadar, 1. siječnja 1844.

Ana Vidovich, »Vjenčanje put izgubljene ovčice. Pjesmica. Ane Vidovicha«, *Zora dalmatinska*, I, br. 10, str. 77–78; Zadar, 4. ožujka 1844.

Ana Vidovich, »Mišljenja. Ane Vidovicha«, *Zora dalmatinska*, I, br. 30, str. 239–240; Zadar, 22. srpnja 1844.

- Anna Vidovich, »Novelletta di Anna Vidovich«, *Gazzetta di Zara*, br. 1, Zadar, 1847.
- Ana Vidovicheva, »Pjesma Ane Vidovicheve. Što svakome xudim«, *Zora dalmatinska*, I, br. 53, str. 417–418; Zadar, 30. prosinca 1844.
- Ana Vidovicheva, »Sumnja, i Pokajanje. Pësma Ane Vidovicheve«, *Zora dalmatinska*, II, br. 10, str. 73–74; Zadar, 10. ožujka 1845.
- Ana Vidovicheva, »Srëcha nenadana. Pësan Ane Vidovicheve«, *Zora dalmatinska*, II, br. 18, str. 137–138; Zadar, 5. svibnja 1845.
- Ana Vidovicheva, »Pësan. Ane Vidovicheve. Nevërnost pravedno pediepsana«, *Zora dalmatinska*, II, br. 29, str. 225; Zadar, 21. srpnja 1845.
- Ana Vidovicheva, » Smërt Bretanjskoga Artura. Pësma Ane Vidovicheve«, *Zora dalmatinska*, II, br. 35, str. 273–274; Zadar, 1. rujna 1845.
- Ana Vidovicheva, »Pësma Ane Vidovicheve. Uhvanje«, *Zora dalmatinska*, II, br. 40, str. 313; Zadar, 6. listopada 1845.
- Ana Vidovicheva, » Na krasnu knjixicu Djulabie Ljubesne Ponude za Ljubicu Gosp. Stanka Vraza. Pësama Ane Vidovicheve«, *Zora dalmatinska*, II, br. 44, str. 345; Zadar, 3. studenoga 1845.
- Ana Vidovicheva, »San. Pësma Ane Vidovicheve«, *Zora dalmatinska*, III, br. 4, str. 25; Zadar, 26. siječnja 1846.
- Ana Vidoviëeva, »Pjesma Ane Vidoviëeve. [Oj junaci ljubav ne kažite...]«, *Zora dalmatinska*, III, br. 29, str. 225; Zadar, 20. srpnja 1846.
- Ana Vidoviëeva, »Pjesma Ane Vidoviëeve. Dogovor Dvijuh Ljubovnikah«, *Zora dalmatinska*, III, br. 31, str. 241–242; Zadar, 3. kolovoza 1846.
- Ana Vidoviëeva, »Pjesma Ane Vidoviëeve. Vjerno serce je neizmjereno blago«, *Zora dalmatinska*, III, br. 39, str. 309–310; Zadar, 28. rujna 1846.
28. svibnja 1842.
- Dragoila Voëinëiëeva, Ilirka iz Slavonie, »Pervenac«, *Danica ilirska*, III, br. 6; Zagreb, 18. veljaëe 1837.
- Ljudevit Vukotinovië, »Salon u Zagrebu«, *Danica ilirska*, VIII, br. 6, str. 23–24; Zagreb, 5. veljaëe 1842.
- Ana Werdoliak od 11. god. Imotskinja Dalmatinka, »Xalba«, *Zora dalmatinska*, I, br. 39, str. 305; Zadar, 23. rujna 1844.
- Milica Z....viëeva, »Ženam slavskim. (Polag ëeskoga Božene Nëmëve)«, *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, IX, br. 21, str. 81; Zagreb, 27. svibnja 1843.

Maca Zacerjaninova, »Dopis iz Gospića«, *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, IX, br. 32, str. 128; Zagreb, 12. kolovoza 1843.

Ivan Zahar, »O pravnom stanju žena«, *Vienac*, III, br. 11, str. 174; Zagreb, 18. ožujka 1871.

Alexander Zdenčaj, »Uzrok Ljubavi na poklon svim pravim Ilirkam«, *Danica ilirska*, IV, br. 28, str. 109; Zagreb, 14. srpnja 1838.

5.2. LITERATURA

a) Književne povijesti, enciklopedije, leksikoni

Dr Nikola Andrić, *Pod apsolutizmom. Historija šestoga decenija hrvatske književnosti. (1850–1860.)*, Dionička tiskara u Zagrebu, Zagreb, 1906.

Antun Barac, *Hrvatska književnost od Preporoda do stvaranja Jugoslavije. Knjiga I. Književnost ilirizma*, JAZU, Zagreb, 1954.

Antun Barac, *Hrvatska književnost od Preporoda do stvaranja Jugoslavije. Knjiga II. Književnost pedesetih i šezdesetih godina*, JAZU, Zagreb, 1960.

David Bogdanović, *Franje Petračića i Ferde Ž. Milera hrvatska čitanka za više razrede srednjih škola. Knjiga druga. Povijest književnosti Hrvata, Srba i Slovenaca od početka XIX. vijeka do danas*, šesto izdanje, Izdanje Društva hrvatskih srednjoškolskih profesora, Zagreb, 1926.

Arturo Cronia, *Storia della letteratura Serbo-Croata*, seconda edizione, Nuova accademia editrice, Milano, 1956.

Ivo Frangeš, *Povijest hrvatske književnosti*, Nakladni zavod Matice hrvatske / Cankarjeva založba, Zagreb – Ljubljana, 1987.

Dr Jakša Herceg, *Ilirizam*, Luča, biblioteka Zadruga profesorskog društva, Zagreb, 1935.

Hrvatska enciklopedija Hrvatskoga leksikografskoga zavoda Miroslav Krleža, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=33711>, zadnji put posjećena 20. 4. 2015. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=13430>, zadnji put posjećena 5. 5. 2015)

Dubravko Jelčić, *Povijest hrvatske književnosti. Tisućljeće od Bašćanske ploče do postmoderne*, Drugo, znatno prošireno izdanje, Naklada Pavičić, Zagreb, 2004.

Slavko Ježić, *Hrvatska književnost. Od početka do danas. 1100–1941*, Naklada A. Velzek, Zagreb, 1944.

Vinko Lozovina, *Dalmacija u hrvatskoj književnosti. Povijesni pregled regionalne književnosti u Dalmaciji, Hrvatskom primorju i Istri*, Matica hrvatska, Zagreb, 1936.

Paulina Majaron, *Povijest hrvatske književnosti za samostan milosrdnica u Zagrebu*, Tisak Antuna Scholza, Zagreb, 1894.

Ferdo Ž. Miler, *Franje Petračića hrvatska čitanka za više razrede srednjih učilišta*, Knjiga druga: Povijest književnosti u primjerima, Drugo izdanje, Troškom i nakladom Kr. hrv.-slav.-dalm. zem. vlade, Zagreb, 1894.

Pedagoška enciklopedija, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva etc., Beograd etc., 1989.

Dragutin Prohaska, *Pregled hrvatske i srpske književnosti i ogledi. Za III. i IV. razred trgovačkih akademija*, Tisak i naklada Jugoslovenske štampe d. d., Zagreb, 1929.

Dragutin Prohaska, *Pregled hrvatske i srpske književnosti i ogledi. Za III. i IV. razred trgovačkih akademija*, Tisak i naklada Jugoslovenske štampe d. d., Zagreb, 1929.

Slobodan Prosperov Novak, *Povijest hrvatske književnosti. Od Bašćanske ploče do danas*. Golden marketing, Zagreb, 2003.

Cherubin Šegvić, *Kratka povijest hrvatske (srpske) književnosti od prvih početaka do god. 1900.*, Tisak i naklada knjižare L. Hartmana (St. Kugli), Zagreb, 1911.

Miroslav Šicel, *Povijest hrvatske književnosti XIX. stoljeća. Knjiga II. Realizam*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2005.

Miroslav Šicel, *Povijest hrvatske književnosti XIX. stoljeća. Knjiga I. Od Andrije Kačića Miošića do Augusta Šenoa (1750–1881)*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2004.

Miroslav Šicel, *Povijest hrvatske književnosti XIX. stoljeća. Knjiga II. Realizam*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2005.

Đuro Šurmin, *Hrvatski preporod. I. Od godine 1790. do 1836.*, Tisak Dioničke tiskare, Zagreb, 1903.

Đuro Šurmin, *Hrvatski preporod. II. Od godine 1836. do 1843.*, Tisak Dioničke tiskare, Zagreb, 1904.

Mate Ujević, *Hrvatska književnost. Pregled hrvatskih pisaca i knjiga. Sa slikama*, Hrvatsko društvo Sv. Jeronima, Zagreb, 1932.

Milorad Živančević – Ivo Frangeš, *Povijest hrvatske književnosti. Ilirizam. Realizam*, knjiga 4, Liber / Mladost, Zagreb, 1975.

b) Knjige

Vinko Brešić, *Čitanje časopisa. Uvod u studij hrvatske književne periodike 19. stoljeća*, Matica hrvatska, Zagreb, 2005.

Jadranka Čobanov (ur.), *Prevedra šibenska gospoja Ana Vidović (1800.–1879.)*, Gradska knjižnica »Juraj Šižgorić«, Šibenik, 2000.

Dunja Detoni Dujmić, *Ljepša polovica književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998.

Ivan Dumbović, *Milka Pogačić. Društveni i pedagoški rad, Školske novine i Zavod za pedagogiju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Zagreb, 1979. (Kao posebni broj *Radovi Zavoda za pedagogiju*, br. 17)

Istaknute hrvatske i bugarske intelektualke u znanosti i umjetnosti. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenoga hrvatsko-bugarskoga skupa održanoga u Zagrebu 28. i 29. rujna 2009., ur. Hrvojka Mihanović-Salopek, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 2011.

Marija Jambrišakova, *Znamenite žene iz priče i povijesti*. Sastavila Marija Jambrišakova, učiteljica Više djevojačke učione u Zagrebu. [U tri sveska]. Nagrađeno od »Matice hrvatske« iz Zaklade Ivan Nep. grofa Draškovića za godinu 1883. / 1885. / 1896., Nakladom knjižare Mučnjaka i Senftlebena [prva dva sveska] / Tisak i naklada knjižare Lav. Hartmana (Kugli i Deutsch) [svezak treći], Zagreb, 1885. / 1887. / [treći svezak bez godine izdanja]

Dubravko Jelčić, *Hrvatski književni romantizam*, Školska knjiga, Zagreb, 2002.

Ivan Kukuljević, *Glasoviti Hrvati prošlih vjekova*, Zagreb, 1886.

Adela Milčinović, *Dragojla Jarnevićeva. Životopisna studija*, Hrvatska knjižara i industrija papira (Lav. Klein.), Zagreb, 1907.

Krešimir Nemec, *Antologija hrvatske novele*, Naklada Pavičić, Zagreb, 1997.

Marina Protrka, *Stvaranje književne nacije. Oblikovanje kanona u hrvatskoj književnoj periodici 19. stoljeća*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2008.

Helena Sablić Tomić, Goran Rem, *Slavonski tekst hrvatske književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 2003.

Sabrana djela Ivane Brlić Mažuranić, ur. Vinko Brešić, Ogranak Matice hrvatske Slavonski Brod, Slavonski Brod, 2010.–2014.

Tade Smičiklas i Franjo Marković, *Matica hrvatska od 1842. do 1892*. Spomen-knjiga, Matica hrvatska, Zagreb, 1892.

August Šenoa, *Vienac izabranih pjesama hrvatskih i srbskih*, Naklada knjižare Franje Župana (Albrecht i Fiedler), Zagreb, 1873.

Valter Tomas, *»Gazzetta di Zara« u preporodnom ozračju*, Književni krug Split, Split, 1999.

Mirko Tomasović, *Neznane i neznani. Kroatistički prinosi*, Konzor, Zagreb, 2011.

Janez Trdina, *Bachovi husari i Ilirci, sjećanja iz mojih profesorskih godina u Hrvatskoj (1853–1867)*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1980.

Zbornik radova sa stručnoga skupa o Dragojli Jarnević, Ogranak Matice hrvatske u Karlovcu, Karlovac, 2013.

Divna Zečević, *Dragojla Jarnević*, Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu / Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1985.

Dubravka Zima, Ivana Brlić Mažuranić, Biblioteka »Enciklopedija hrvatske književnosti«, Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2001.

c) Članci

Dr Nikola Andrić, »Književni portrait Dragojle Jarnevićeve«, *Narodne novine*, LXXII, br. 148, str. 1; Zagreb, 27. lipnja 1906.

[Anonim], »Senzkoga zpola Chazt vu drustvu chlovechanzkom«, *Danica Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka*, I, br. 3, str. 11–12; Zagreb, 24. prosinca 1835.

[Anonim], »(Ilirsko knjižestvo)«, *Danica ilirska*, VII, br. 52, str. 214–215; Zagreb, 25. prosinca 1841.

[Anonim], »Iz Zagreba, 16. Prosinca (Dec.)«, *Ilirske novine*, VIII, br. 101, str. 401–402; Zagreb, 17. prosinca 1842.

[Anonim], »Oda na pohvalu dalmatinske spisateljke, vrsne gospoje Ane Vidović, rodjene Vužio. Spievano u zgodi njezine novoizdane, u stihovima u talijanskom jeziku, knjige podnaslovom: Romolo«, *Glasnik dalmatinski*, IX, br. 88, Zadar, 1857.

[Anonim], »Sprovod Dragoile Jarnevićeve«, *Vienac*, VII, br. 12, str. 192; Zagreb, 1875.

[Anonim], »Dragojla Jarnevićeva«, *Narodne novine*, XLI, br. 69; Zagreb, 1875.

[Anonim], »Ivka Kraljeva«, *Vienac*, VIII, br. 53, str. 876; Zagreb, 30. prosinca 1876.

[Anonim], »†Anka Vidovićeva«, *Vienac*, XI, br. 39, str. 628; Zagreb, 27. rujna 1879.

[Anonim], »Anka Vidovićeva«, *Obzor*, IX, br. 220; Zagreb, 1879.

[Anonim], »Anka Vidovićeva«, *Narodni list (Il Nazionale)*, XVIII, br. 74; Zadar, 1879.

[Anonim], [O Divljanki Ivke Kralj], *Narodne novine*, XLVI, br. 120, str. 3; Zagreb, 28. svibnja 1880.

[Anonim], (Narodno kazalište.), *Obzor*, X, br. 120, str. 3; Zagreb, 28. svibnja 1880.

[Anonim], [O *Divljanki* Ivke Kralj], *Agramer Zeitung*, br. 120, str. 3; Zagreb, 28. svibnja 1880.

[Anonim], »Šenoja – recenzer«, *Sloboda*, III, br. 67, str. 1; Sušak, 4. lipnja 1880.

[Anonim], »Pjesme Milke Pogačičeve. U Zagrebu 1885.«, *Agramer Zeitung*, LX, br. 145, str. [5]; Zagreb, 27. lipnja 1885.

[Anonim], »Pjesme. Milke Pogačičeve«, *Književna smotra*, III, br. 8, str. 61-62; Zagreb, 1885.

[Anonim], »Milka Pogačić: 'Pjesme'«, *Luč*, VIII, br. 1, str. 28-30; Zagreb, 1912–1913.

[Anonim], »Jagoda Brlić – hrv. pjesnikinja. (Povodom 35-godišnjice smrti.)«, 15 dana, II, br. 11, str. 175; Zagreb, 1. lipnja 1932.

[Anonim], »Jagoda Brlić – hrv. pjesnikinja. (Povodom 35-godišnjice smrti.)«, 15 dana, II, br. 11, str. 175; Zagreb, 1. lipnja 1932.

[Anonim], »Milka Pogačić«, *Naša žena*, II, br. 16, str. 1–3; Zagreb, 1936.

[Anonim], »Milka Pogačić, In memoriam saslušnoj hrvatskoj kulturnoj i socijalnoj radnici, Osijek, 16. travnja«, *Hrvatski list*, XVII, br. 105, str. 8; Osijek, 1936.

[Anonim], »Milka Pogačić, 10. II. 1860. – 11. IV. 1936.«, *Jutarnji list*, XXV, br. 8697, str. 6; Zagreb, 1936.

[Anonim], »Sprovod Milke Pogačić«, *Jutarnji list*, XXV, br. 8698, str. 8; Zagreb, 1936.

[Anonim], »Umrle je Ivka Kraljeva«, *Hrvatska pozornica*, br. 11, str. 9–10; Zagreb, 1942–1943.

[Anonim], »Ivka Kralj Milarova«, *Hrvatska revija*, XVI, br. 1, str. [46]; Zagreb, 1943.

Věkoslav Babukić, tajnik društva, »Sabor društva čitaonice ilirske dalmatinske«, *Ilirske novine*, IX, br. 6, str. 206–207; Zagreb, 1843.

Antun Barac, »Sto godina novije hrvatske književnosti i 'Obzor'«, »*Obzor*« - spomen knjiga 1860–1935, Zagreb, 1936., str. 254–260.

Antun Barac, »Hrvatska novela do Šenoine smrti«, *Rad JAZU*, 290, str. 5–64; Zagreb, 1952.

Lucija Benyovsky, »Dobrotvorna gospojinska (ženska) društva u Hrvatskoj od osnivanja do Prvoga svjetskoga rata«, *Časopis za suvremenu povijest*, 30, br. 1, Zagreb, 1998., str. 76.

Ante Bilić, »Ana Vrdoljak, iznimni slučaj u hrvatskoj književnosti«, *Encyclopaedia moderna*, 24, Zagreb, 1973., str. 122–124.

Ante Bilić, »Iznimka u hrvatskoj književnosti«, *Večernji list*, XV, br. 3760, str. 8; Zagreb, 9. i 10. listopada 1971.

Vinko Brešić, »Vodnikova redakcija pjesama Jagode Brlić«, *Zbornik o Branku Vodniku, književnom povjesničaru*, ur. Tihomil Maštrović, Hrvatski studiji et al., Zagreb, 2001.

Vinko Brešić, »Časopis 'Neven' i 'Jadranske vile'«, Poseban otisak *Kronike Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU*, br. 13–15, Zagreb, 2004, str. 14.

Dubravka Brunčić, »Pjesništvo Jagode Brlić«, u: Jagoda Brlić, *Pjesme*, prir. Dubravka Brunčić, Riječ, Vinkovci, Slavonski Brod, 2010.

Dubravka Brunčić, »Tvorba rodnoga identiteta u pjesništvu Brođanke Jagode Brlić«, *Kolo*, XVIII, br. 1, proljeće 2008., str. 242–243.

Tode Čolak, »'Zora dalmatinska' (1844–1849). Prilog proučavanju književnosti Ilirskoga pokreta u Dalmaciji«, *Zbornik Filozofskoga fakulteta*, knj. IV-2, str. 359–414; Beograd, 1959.

Tode Čolak, »'Zora dalmatinska' i njen doprinos književnosti ilirskoga pokreta. Odlomak iz studije«, *Kolo*, 8-9-10, str. 284–298; Zagreb, kolovoz-rujan-listopad, 1966.

Tode Čolak, »Ana Vrdoljak«, *Život*, XXIII, knj. XLV, br. 6, str. 749–755; Sarajevo, lipanj 1974.

d.–, »Pjesme Milke Pogačiceve«, *Hrvatski učitelj*, IX, br. 22, str. 345–347; Zagreb, 15. studenoga 1885.

Dunja Detoni Dujmić, »Predgovor« u: Dragojla Jarnević, *Izabrana djela*, prir. Dunja Detoni Dujmić, Matica hrvatska, Zagreb, 2003., str. 17.

Grof Janko Drašković, »Riječ veleдушnim kćerima Ilirije o starijoj povijesti i najnovijem preporodu književnosti njihove domovine, U Zagrebu, 1938., Tiskom k. p. ilir. Nat. Typographie Dr. Ljudevita Gaja. Komisijska prodaja u Emila Hirschfelda«, *Kolo*, XVII, br. 3, str. 15–45; Zagreb, 2007.

Stanko Dvoržak, »Mjesto i uloga Dragojle Jarnević u našoj književnosti« u: Dragojla Jarnević, *Život jedne žene. Odabrane strane dnevnika*, priredio Stanko Dvoržak, Znanje, Zagreb, 1958.

Dubravka Erceg, »Zaboravljeni 'vunderkind' iz Imotskog«, *Vjesnik*, XXXII, br. 8846, str. 8; Zagreb, 3. listopada 1971.

F., »Ivka Kralj«, *Hrvatski narod*, IV, br. 599, str. 2; Zagreb, 5. prosinca 1942.

Fedora Ferluga-Petronio, »Pjesnikinja Ana Vidović (1799–1879)«, *Dani hvarskoga kazališta. Hrvatska književnost u doba preporoda (ilirizam, romantizam)*, Književni krug Split, Split, 1998., str. 355–361.

Ivo Frangeš, »Značenje Gajeve 'Danice'. Uz njezino ponovno objavljivanje«, *Croatica*, II, sv. 2, str. 159–176; Zagreb, 1971.

Valer [Đuro Galac], »Ivka Kraljeva«, *Vienac*, XIV, br. 52, str. 832–835; Zagreb, 30. prosinca 1882.

Milan Glibota, »Ana Vrdoljak Imotskinja, *Pjesme Ane Vrdoljak Imotskinje*, ur. Milan Glibota, Matica hrvatska Imotski, Imotski 1993.

Milan Glibota, »Ana Vrdoljak – imotski slavuj«, *Imotska krajina*, br. 23 (477), str. 6; Imotski, 15. veljače 1992.

M[ilan] Grlović, »Pjesme Milke Pogačičeve. Zagreb 1885. Tiskom C. Albrechta, Knjižara Mučnjak i Senfleben«, *Pozor*, br. 136, str. [3]; Zagreb, 16. lipnja 1885.

Ž[arko] M. H[arambašić], »Prva 'naivka' zagrebačkoga kazališta Ivka Kralj Milarova. (Prigodom 75-godišnjice života)«, *15 dana*, I, br. 2, str. 22–23; Zagreb, 15. listopada 1931. [intervju]

Prof. Većeslav Heneberg, »Ana Vidović, jedna zaboravljena romantičarka«, *Almanah jugoslavenskih žena za godinu 1921.*, Izdala i uredila Zofka Kveder Demetrović, str. 3–13; Zagreb, 1921.

[Tomislav Ivkanec], »Vjekopis Dragojile Jarnevićeve«, *Smilje*, III, br. 5, str. 71–73; Zagreb, 1875.

J. [Janko Jurković], »Žensko pitanje«, *Pozor*, III, br. 201–203, str. 618–619, 652–653, 655–657; Zagreb, 1862.

I[van] Juroš, »Ana Vrdoljak Imotskinja«, *Imotska krajina*, VII, br. 173, str. 9; Imotski, 15. prosinca 1976.

Antonija K[assovitz] Cvijić, »Jagoda Brlićeva, ilirska pjesnikinja. (O 100-toj obljetnici njena rođenja)«, [s portretom], *Vijenac*, II, knj. III, br. 2, str. 33–39; Zagreb, 16. siječnja 1924.

Antonija K[assovitz] Cvijić, »Ilirska pjesnikinja Jagoda Brlićeva. Prigodom 100-godišnjice rođenja«, *Jutarnji list*, XIII, br. 4306, str. 18; Zagreb, 27. siječnja 1924.

Antonija K[assowitz] Cvijić, »Ivka Kralj-Milarov. Prigodom 50. obljetnice prvoga njenoga nastupa na pozornici«, [s portretom], *Večer*, II, br. 329, str. 4; Zagreb, 23. prosinca 1921.

Marisa Katić, »Žene u zadarskom tisku na hrvatskom jeziku u 19. stoljeću«, *Magistra Iadertina*, VI, br. 6, str. 7–22; Zadar, 2011.

Kornelija Kuvač-Levačić, »Porodni pečat. Mitsko konstituiranje glavnog ženskog lika u pričama Dragojle Jarnević i Vesne Bige«, *Umjetnost riječi*, LV, br. 1–2, str. 15–31; Zagreb, siječanj, 2011.

Zofka [Kveder], »Milka Pogačić: Pjesme«, *Agramer Tagblatt*, XXVII, br. 212, Beilage, Frauen-Zeitung, str. 1; Zagreb, 1912.

Zofka Kveder-Demetrović, »O jednoj knjizi«, *Almanah jugoslavenskih žena*, str. 56–57, Zagreb, 1921.

Irena Lukšić, »Dragojla Jarnević i europski romantizam«, *Zbornik radova sa stručnoga skupa o Dragojli Jarnević*, Ogranak Matice hrvatske u Karlovcu, Karlovac, 2013., str. 11–15.

[Šime Ljubić], [Ana Vidović, *Pjesme*], *Zora dalmatinska*, II, br. 24, str. 187–190; Zadar, 16. lipnja 1845.

F[ranjo] Marković, »O antologiji hrvatskoga pjesništva svih vjekova. Predavanje Dr. F. Markovića u trgovačkom društvu Merkuru, sad nešto na širje izvedeno«, *Vienac*, V, br. 22, str. 346–348; Zagreb, 31. svibnja 1873.

Zdenka Marković, »Pjesme Milke Pogačić« [s portretom], *Savremenik*, VII, br. 10, str. 596–600; Zagreb, 1912.

Zdenka Marković, »Milka Pogačić«, *Obzor*, LXXVI, br. 87, str. 1; Zagreb, 1936.

Tihomil Maštrović, »Kroatizam Ante Kuzmanića i *Zore dalmatinske*«, *NAd jabukama vile Hrvatice*, Kroatističke studije, Biblioteka Croaticum, sv. 3., Hrvatski studiji sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2001., str. 65–84.

Ivica Matičević, »Pisci iz Slavonije u *Zori dalmatinskoj*«, *Zora dalmatinska (1844–1849)*, Zbornik, ur. Š. Batović, Matica hrvatska Zadar, Zadar, 1995., str. 339–363.

A[ntun] G[ustav] M[atoš], »Lirika«, *Hrvatsko kolo*, knj. VII, str. 475–480; Zagreb, 1912.

I[van] M[ažuranić], »Literatura ilirska [Prikaz knjige Ane Vidović: „Anka i Stanko“], *Danica ilirska*, VII, br. 25, str. 103–104; Zagreb, 19. lipnja 1841.

Adela Milčinović, »Zaboravljene pjesme«, *Srpskohrvatski almanah za godinu 1911.*, str. 90–98; Beograd–Zagreb, 1911.

Krešimir Nemec, »Ženski nered Dragojle Jarnević«, *Osmišljavanja. Zbornik u čast 80. rođendana akademika Miroslava Šicela*, FF Press, Zagreb, 2006., str. 235–255.

Živko Nižić, »Ana Vidović i Vincenzo Solitto u venecijanskom časopisu 'Il vaglio' (preporod i talijansko-hrvatska simbioza«, *Radovi Filozofskoga fakulteta u Zadru*, Razdio filoloških znanosti, sv./vol. 31(21), 1991./1992., str. 209–216; Zadar, svibanj 1993.

Slobodan P. Novak, »Nešto građe o putu 'Hrvatskoga dramatskoga društva' u Dubrovnik 1875. godine«, *Anali Historijskoga odjela Centra za znanstveni rad Jugoslavenske akademije u Dubrovniku*, sv. XIII–XIV, Dubrovnik, 1976., str. 189–216.

Dr. [Milan] O[grizović], »Ivka Kraljeva. (Prilikom jubileja pedesetgodisnjice njezina prvoga nastupa na hrvatskoj pozornici)«, [s portretom], *Dom i svijet*, XXXV, br. 2, str. 38; 15. siječnja 1922.

Piero Alessandro Paravia, »Pismo glasovitoga profesora Paravije na našu vrlo pjevačicu, plemenitu gospoju Anku Vidovićevu. (Ponašeno)«, *Zvezda*, I, br. 29, str. 115; Zadar, 15. listopada 1863.

[Stjepan Parmačević], »Pjesme Milke Pogačić«, *Hrvatski pokret*, VIII, br. 213, str. 5; Zagreb, 18. rujna 1912.

Krešimir Pavić, »Jagoda Brlić, ilirka iz Slavonije«, *Vijesti. Godišnjak Muzeja Brodskoga Posavlja*, br. 7, str. 114–122; Muzej Brodskoga Posavlja, Slavonski Brod, 1983.

Jelisava Prasnička, »Glas jedne domorodkinje«, *Narodne novine*, XXV, br. 269, str. 741; Zagreb, 24. studenoga 1859.

Dr. D[ragutin] P[rohaska], »Jedna hrvatska romantičarka«, *Jugoslavenska njiva*, III, br. 50, str. 802; Zagreb, 1919.

Zvezdana Rados, »Poezija Ane Vidović u Zori dalmatinskoj«, *Zora dalmatinska (1844–1849)*. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa 150. obljetnica Zore dalmatinske održanoga u Zadru 13.–15. listopada 1994., gl. ur. Šime Batović, Ogranak Matice hrvatske Zadar, Zadar, 1995., str. 365–380.

Jakša Ravlić, »Ana Vidović (1800–1879)«, *Hrvatski narodni preporod*, I, Ilirska knjiga, priredio Jakša Ravlić, »Pet stoljeća hrvatske književnosti«, Matica hrvatska / Zora, Zagreb, 1965., str. 191–206.

Jakša Ravlić, »Dragojla Jarnević (1812–1875)«, *Hrvatski narodni preporod*, II, Ilirska knjiga, priredio Jakša Ravlić, »Pet stoljeća hrvatske književnosti«, Matica hrvatska / Zora, Zagreb, 1965., str. 7–38.

[Milan Savić], »Pjesme Milke Pogačiceve, u Zagrebu 1885.«, *Stražilovo*, I, br. 40, str. 1273–1276; 1885.

Tade Smičiklas, *Matica hrvatska od 1842. do 1892*. Spomen-knjiga, Matica hrvatska, Zagreb, 1892., str. 26.

Ante Stamać, »Koku je to ‘Riječ’, i kakvu, Drašković uputio ‘kćerima Ilirije’?«, *Kolo*, XVII, br. 3, str. 8–13; Zagreb, 2007.

Nikša Stančić, »‘Naš narod’ Ljudevita Gaja iz 1835. godine«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 23, str. 53–80; Zagreb, 1990.

Nikša Stančić, »Hrvatski narodni preporod – ciljevi i ostvarenja«, *Cris*, X, br. 1, str. 6–17; Zagreb, 2008.

Nikola Stokan, »Gospodja Anka Vidovićka«, *Danica ilirska*, XVIII, br. 18, str. 141 – 143; Zagreb, 30. travnja 1864.

Agneza Szabo, »O sudjelovanju žena u hrvatskom narodnom preporodu (1835.–1848.)«, *Kaj*, XXVIII, br. 4–5, str. 109–121; Zagreb, 1995.

A[ugust] Š[enoa], »Književna pisma. I.«, *Vienac*, XI, br. 3, str. 43; Zagreb, 18. siječnja 1879.

[August Šenoa], »Narodno kazalište«, *Vienac*, XII, br. 23, str. 376; Zagreb, 5. lipnja 1880.

A[ugust] Š[enoa], »Još nekoliko rieči o 'Divljanci' Ivke Kraljeve«, *Vienac*, XII, br. 24, str. 392; Zagreb, 12. lipnja 1880.

Miroslav Šicel, »Predgovor« u: August Harambašić, *Izabrana djela*, Stoljeća hrvatske književnosti, Matica hrvatska, Zagreb, 2005., str. 13–14.

Branka Tafra i Petra Košutar, »Nova periodizacija povijesti hrvatskoga književnoga jezika«, u: Branka Tafra, *Prinosi povijesti hrvatskoga jezikoslovlja*, Biblioteka Croaticum, sv. 5, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2012., str. 413–429.

I[van] T[rnski], »Vjekopis Dragojile Jarnevićeve«, *Vienac*, VII, br. 14, str. 229–232; Zagreb, 1875.

J[agoda] Truhelka, »U spomen Ivki Kraljevoj. Posljednjem članu stare kazališne garde«, [s portretom], *Nova Hrvatska*, III, br. 24, str. 11; Zagreb, 28. siječnja 1943.

Zd[enko] V[ernić], »Aus der neuesten kroatischen Literatur, Vojnović – Tresić-Pavičić: Kosovo, M. Pogačić:

Ispovjest, J. Ivakić: Mladost i ljubav«, *Agramer Tagblatt*, XXVIII, br. 8, str. 1–3; Zagreb, 1913.

[Stanko Vraz], »Pjesme Ane Vidovićeve. Poemetti di Anna Vidović«, *Kolo*, knj. IV, str. 95; Zagreb, 1847.

Mate Zorić, »Romantički pisci u Dalmaciji na talijanskom jeziku. III. Afirmacija romantičke poetike i osjećajnosti« i »Tommaseo i pjesnikinja Ana Vidović iz Šibenika«, *Književna prožimanja hrvatsko-talijanska*, Književni krug Split, Split, 1992., str. 419–422 i 495–513.

Mate Zorić, »Pjesnikinja Ana Vidović«, u: Ana Vidović, *Anka i Stanko*, Gradska knjižnica »Juraj Šišgorić«, Šibenik, 1995., str. V–XIII.

Mate Zorić, »Ana Vidović, Marko Antun Vidović i Nikola Tommaseo u svjetlu neobjavljene prepiske«, *Hrvatsko-talijanski književni odnosi*, knj. 8, Zagreb, 2002., str. 367–543.

<http://www.tportal.hr/vijesti/hrvatska/216094/zene-na-selu-imaju-pravo-glasa-samo-kad-je-u-pitanju-rucak.html#.UH7owmfa9TI>, 10. listopada 2012.

6. ŽIVOTOPIS

Josipa Dragičević rođena je 1978. u Dubrovniku gdje pohađa osnovnu školu i prva tri razreda Opće gimnazije, a maturira u Champlinu, Minnesota, Sjedinjene Američke Države. Na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu 1996. upisuje studij kroatologije i filozofije, potom i Poslijediplomski studij kroatologije. Od 2003. do 2007. radila je kao stručna suradnica za odjele Središnjice Matice hrvatske gdje je sudjelovala u organizaciji niza znanstveno-stručnih i kulturnih događanja. Od 2008. zaposlena je kao znanstvena novakinja na Odsjeku za povijest hrvatske književnosti HAZU na projektu »Hrvatski književni povjesničari« voditelja prof. dr. sc. Tihomila Maštrovića u sklopu kojega sudjeluje u radu i organizaciji znanstvenih skupova, izrađuje bibliografije hrvatskih povjesničara a kao izvršna tajnica sudjeluje u realizaciji zbornika. Kao vanjska suradnica Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu vodi seminare na kolegiju »Hrvatska književnost romantizma i realizma«. Surađivala je na više znanstveno-stručnih projekata: Krićka obrada i objavljivanje rukopisa arhivske zbirke Odsjeka za etnologiju HAZU, projekt eLektire Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta u realizaciji Bulaja naklade, *Leksikon hrvatske književnosti – djela*, Školska knjiga, 2008. Sudjelovala je u organizaciji i radu domaćih i stranih znanstvenih skupova te je autorica više znanstvenih i stručnih radova.

POPIS OBJAVLJENIH RADOVA

Radovi u znanstvenim publikacijama na međunarodnoj razini

- »Žene i slavenska ideja u hrvatskoj preporodnoj ideologiji«, *Bosanskohercegovački slavistički kongres I*, Zbornik radova, Književnost, Knjiga 2, Senahid Halilović (ur.), Slavistički komitet, Sarajevo, Bosna i Hercegovina, 2012., str. 217–225. (znanstveni)
- »Hrvatski preporoditelji (o) ženama«, *Fiatal Szlavisták Budapesti Nemzetközi Konferenciája I.*, 1st Conference for Young Slavists in Budapest, Budapest, 2012., str. 114–116. (e-izdanje: <http://szlavintezet.elte.hu/szlavanyagok/youngslavist/1st%20Conference%20for%20Young%20Slavists%20in%20Budapest.pdf>) (znanstveni)
- »Maksimilijan Vrhovac i slobodno zidarstvo u 18. stoljeću«, *Croatica christiana periodica*, br. 66, Zagreb, 2010., str. 49–60. (znanstveni)

Radovi u knjigama i zbornicima

- »Jezična napomena« (u suautorstvu s Irenom Miloš), u: Dobroslav Bono Nedić i Petar Draganović, *Toliški kraj koncem 19. i početkom 20. stoljeća*, Zbornik za narodni život i običaje, knjiga 57, priredili dr. sc. Jakša Primorac i fra Zvonko Benković, HAZU i Franjevački samostan u Tolisi, Zagreb, 2014., str. 593–595. (stručni)
- »Putopisna proza Ivana Kukuljevića Sakcinskog«, *Zbornik o Ivanu Kukuljeviću Sakcinskom*, Tihomil Maštrović (ur.), Hrvatski studiji et al., Zagreb, 2011., str. 253–267. (znanstveni)
- »Nacrt za životopis Ivana Kukuljevića Sakcinskog«, *Zbornik o Ivanu Kukuljeviću Sakcinskom*, Tihomil Maštrović (ur.), Hrvatski studiji et al., Zagreb, 2011., str. 509–513. (stručni)
- »Literatura o Ivanu Kukuljeviću Sakcinskom«, *Zbornik o Ivanu Kukuljeviću Sakcinskom*, Tihomil Maštrović (ur.), Hrvatski studiji et al., Zagreb, 2011., str. 629–773. (stručni)
- »Kronika Međunarodnoga znanstvenoga skupa o Ivanu Kukuljeviću Sakcinskom«, *Zbornik o Ivanu Kukuljeviću Sakcinskom*, Tihomil Maštrović (ur.), Hrvatski studiji et al., Zagreb, 2011., str. 783–787. (stručni)

- »Bibliografija Šime Ljubića«, *Zbornik o Šimi Ljubiću*, Tihomil Maštrović (ur.), Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu etc., Zagreb, 2009., str. 511–624. (stručni)
- »Literatura o Šimi Ljubiću«, *Zbornik o Šimi Ljubiću*, Tihomil Maštrović (ur.), Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu etc., Zagreb, 2009., str. 625–700. (stručni)
- *Leksikon hrvatske književnosti – djela*, Školska knjiga, Zagreb, 2008.

(32 leksikonske natuknice - M. Balota, *Dragi kamen*; S. Begović, *Nova kuća*; B. Bošnjak, *Susačke razglednice*; M. Dizdar, *Koljena za Madonu*; M. Đurđević, *U zrcalu*; V. Gotovac, *Pjesme od uvijek*; D. Horvatić, *Groznica*; Ž. Ivanković, *Urušavanje slike*; E. Jahić, *Biografija i auto*; B. Jelušić, *Kopernikovo poglavlje*; D. Kolibaš, *Rez*; V. Krmpotić, *Krasna nesuglasja*; T. P. Marović, *Asfaltirano nebo i Job u bolnici*; S. Mihalić, *Komorna muzika i Put u nepostojanje*; M. Milišić, *Volile su me dvije sestre, skupa*; Z. Mrkonjić, *Put u Dalj*; L. Paljetak, *Nečastivi iz ruže i Životinje iz Brahmsa...*; V. Parun, *Zore i vihuri i Sto soneta*; N. Petrak, *Tiha knjiga*; J. Pupačić, *Kiše pjevaju na jablanima*; D. Rešicki, *Sretne ulice*; I. Slamnig, *Ranjeni tenk*; M. Slaviček, *Daleka pokrajina i Purpurna pepeljara, naime to i to*; D. Škurla, *Dvije obale*; D. Štambuk, *Croatiam Aeternam*; B. Vladović, *Balkonski prostor i Lirika*)

Radovi u znanstveno-stručnim časopisima

- »Značajni doprinosi hrvatskoj književnoj historiografiji«, *Zbornik o Ivanu Kukuljeviću Sakcinskom*, (Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenoga skupa, Varaždin/ Varaždinske Toplice, 15.–17. travnja 2010., Hrvatski književni povjesničari, sv. 12, ur. Tihomil Maštrović, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu et el., Zagreb, 2011.), *Zbornik o Stanku Vrazu*, hrvatskom pjesniku i književnom kritičaru, (Zbornik radova sa Znanstvenoga skupa povodom 200. godišnjice rođenja Stanka Vraza (1810.–2010.), gl. urednica Andrea Sapunar Knežević, Gradska knjižnica Samobor, Samobor, 2011, *Kronika Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe*, Zagreb, 2012. (stručni, prikaz)
- »Ivan Kukuljević Sakcinski – utemeljitelj hrvatskih studija«, (Tihomil Maštrović, ur.

2011. Zbornik o Ivanu Kukuljeviću Sakcinskom. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu i dr. 824 str.), *Kroatologija*, II, br. 2, Zagreb, 2011., str. 257–260. (stručni)

- »Filolog svjetskoga glasa«, *Hrvatski iseljenički zbornik 2009.*, Hrvatska matica iseljenika, Zagreb, 2008., str. 413–417. (stručni, prikaz)
- »Milivoj Solar, *Uvod u filozofiju književnosti*«, *Prolegomena – Časopis za filozofiju*, IV, br. 2, Zagreb, 2005., str. 260–262. (stručni, prikaz)

Radovi u ostalim časopisima

- »Neizmjeran doprinos hrvatskoj književnoj historiografiji«, Međunarodni skup o Ivi Frangešu, Zagreb/Trst, 19–21. travnja 2012, *Vijenac*, XX, br. 474, str. 14, Zagreb, 3. svibnja 2012. (izvješće)
- »Širok kroatološki pristup«, *Vijenac*, XX, br. 468, str. 9, Zagreb, 9. veljače 2012. (prikaz knjige)
- »Znanstvena elita o Kukuljeviću«, Međunarodni znanstveni skup o Ivanu Kukuljeviću Sakcinskom, Varaždin / Varaždinske Toplice, *Vijenac*, br. 425, Zagreb, 17. lipnja 2010. (izvješće)
- »Povijest i sadašnjost«, Znanstveni skup *Hrvatska arheologija u 20. stoljeću*, Zagreb, 24.–26. svibnja 2007., *Vijenac*, XV, br. 347, Zagreb, 21. lipnja 2007. (izvješće)
- *Hrvatska arheologija u 20. stoljeću*, Zagreb, 24.–26. svibnja 2007., *Vijenac*, XV, br. 347, Zagreb, 21. lipnja 2007. (izvješće)
- »Što nam danas znači Janko Drašković«, Znanstveni skup *Janko Drašković (1770.–1856.), hrvatski preporoditelj i utemeljitelj Matice hrvatske*, Zagreb, 1. i 2. prosinca 2006., *Vijenac*, XIV, br. 332; Zagreb, 7. prosinca 2006. (s Antonijom Vranić) (izvješće)
- »Riječ u slikama (J. Bratulić–S. Damjanović: Hrvatska pisana kultura)«, *Kolo*, br. 2, Zagreb, 2005., str. 393–398. (prikaz)
- »Uspostava dijaloga«, Međunarodni filozofski simpozij *Filozofija, znanost, religija*, Sarajevo, 20.–23. travnja 2005., *Vijenac*, XIII, br. 292, Zagreb, 12. svibnja 2005. (izvješće)
- »Još uvijek neistražena tema«, Znanstveni skup *Povijest obitelji Zrinski, u povodu 340. obljetnice smrti Nikole Zrinskog*, 8. i 9. studenoga 2004., *Vijenac*, XII, br. 280, Zagreb, 25. studenoga 2004. (s Antonijom Vranić) (izvješće)

- »Ferdinand Konščak u Novom svijetu«, Znanstveni skup *Život i rad Ferdinanda Konščaka, misionara i istraživača Donje Kalifornije u povodu 300. obljetnice rođenja*, Varaždin – Zagreb, 2. i 3. prosinca 2003., *Vijenac*, XI, br. 255, Zagreb, 11. prosinca 2003. (izvješće)